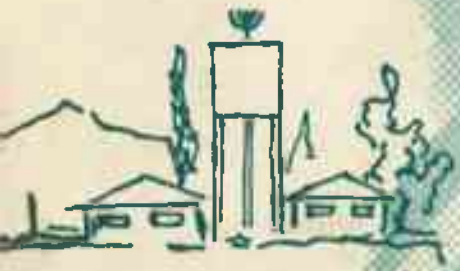
נתנאל קצבורג

נחלת-אטונים

ההתישבות הדתית בארץ-ישראל

עלמה
כרם בן זמורת
צוריאל
דלתון
מירון
כפר שמאי
חיפה
לביא
שדה אילן
כפר חסידים
הזורעים
ניר עציון
שדה יעקב
עין הנציב
שדה אליהו
כפר פינס
שלוחות
רחוב
שדה תרומות
גאולי תימן
כפר הרא"ה
שירת צבי
רויה
פורת
כפר יעבץ
עזריאל
כפר אברהם
נחלים
אחוזת ציונה
שידת יהודה
ברקת
תל־אביב
חמדיה
צפריה
אחיעזר
חדיד
גמזו
יד רמב"ם
שעלבים
ניר גלים
כפר דרום
בת שלמה
נתיבות
תעוז
בית מאיר
ירושלים
יסודות
בן זכאי
נחם
זנוח
בניאם
מחסיה
משואות יצחק
ישעי
שפיר
עין צורים
תירוש
זרחיה
זבדיאל
רוחה
גפן
נחושה
עוזה
שלוה
יושיביה
נועם
איתן
סעה
זרועה
תקומה
בית הגדי
שובה
שדרות
שבלים
מלילות
תפרח
גבעולים
באר שבע

נתנאל קצבורג

נחלת־אמונים

ההתיישבות הדתית בארץ־ישראל

ירושלים, תשט"ז

המדור הדתי במחלקה לענייני הנוער והחלוץ
המחלקה הדתית שבלשכה הראשית
של הקרן הקיימת לישראל

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

הביא לדפוס מאיר חובב

התמונות מן ארכיון הצילומים של הקרן הקיימת לישראל ;
הארכיון הציוני המרכזי ; שרות הצילומים של הסוכנות היהודית ;
גנזך הציונות הדתית

All rights reserved
כל הזכויות שמורות
נדפס בהשגחת הוצאת הספרים של הסוכנות היהודית
בדפוס ג׳רוסלם פוסט, ירושלים
Printed in Israel

מכורה

ישובים דתיים במולדת

[ו]

נ. קצבורג:

נחלת־אמונים

ההתיישבות הדתית בארץ־ישראל

הקדמה

התיישבות דתית מהי?

— גלה ישראל, גלתה שכינה עמו. שעל מאדמת הקודש ששמם, השכינה שוממת אתו. לגאול אדם מישראל ואתו אדמת ישראל, ולגאול את השכינה עמהם — כפי שהבינו רבותינו את הצו האלוהי "שכן בארץ" (בראשית כ"ו, ב'): שכן את השכינה בארץ (בראשית רבא, תולדות) — זוהי התיישבות דתית.

*

שלושים שנה — תקופת דור שלם — מלאו זה עתה להתיישבות הדתית. היא הגיעה ל"כוח"! היקפה: 100 ישובים ומוסדות עם 30,000 נפש בערך, ושטחה 300,000 דונם. גדול עוד יותר הוא כוחה הפנימי והשפעתה על עיצוב דמותה של ההתיישבות במדינה. מבחינת הרוח וערכי הלאום, ההתיישבות הדתית היא השאור שבעיסה והשלהבת שבנר. היא החזירה לאומה היש־ראלית דמות איכר עובד ה' ועובד אדמתו, לומד תורה ושומר מצוותיה. חייה של ההתיישבות, הציבוריים והפרטיים, הרוחניים והחמריים, מבוססים על יסודות הנצח של האומה, והיא משתדלת לפתור את כל בעיותיה, לרבות בעיות החברה והמשק, ברוח ישראל סבא. כאן, ואולי רק כאן, ניתן לנו לדבר על שלטון התורה. כל אחד ואחד מגושי ההתיישבות הדתית בארץ הוא, למעשה, מעין מדינת התורה בזעיר אנפין.

ההתיישבות הדתית היא מכלול של מתיישבים אמוני־ישראל מכל הארצות, ואנו מוצאים בה מסלתם ומשמנם של כל העדות, התרבויות, השכבות והזרמים. רישומה ניכר ונכבד כיום במפת

הארץ, לארכה ולרחבה, בעמקים ובערבות הנגב, בהרי יהודה והגליל ועל שפת הים. רבים המאורעות שעברו עליה, נכבדים הישגיה בבנין וביצירה, ודפי גבורה לא־מעטים הוסיפה לספר חרות ישראל.

בספרו הנוכחי מעלה נתנאל קצבורג לפנינו מסכת חשובה זו על פרקיה, תולדותיה ובעיותיה. נזכרים אנו בהעזת הראשונים שפרצו דרך וסללו מסילות לאלה שבאו אחריהם. יזמת היחידים מתרחבת נגד עינינו ומתגבשת באירגוני ההתיישבות הדתית, המכוונים את ציבור חבריהם ואוהדיהם לעלייה ולהגשמה. רואים אנו אף הזרועות המבצעות של ההסתדרות הציונית במילוי תפקידיהן, בהעלותן למולדת את המוני העולים ובדאגן לקליטתם ולסידורם בארץ. וזכורה לטוב הקרן הקימת לישראל, המספקת את האדמה לכל הישובים האלה, המכינה את הקרקע ומכשירתה להתיישבותם של העולים, והנותנת להם אף עבודה ותעסוקה במפעליה להכשרת הקרקע ולייעור.

שעה שהוכן הספר להדפסתו, הכריזה הקרן הגואלת על "תכנית חומש" לכיבוש ההר בישראל; לגאולת חצי מיליון דונם מאדמת ההרים והספר מעול שוממותם, ולהכנתם לקליטת העליה החדשה במיוחד מארצות אפריקה הצפונית — שעוליה נאמנים אף הם, רובם ככולם, לתורה ולמסורה.

כך נרקמת ונמשכת היריעה של ההתיישבות הדתית משנה לשנה ומדור לדור. יהי רצון והדפים אלה יקרבו לבבות ויוסיפו ידיים נאמנות למלאכת הקודש בארצנו הקדושה — לעובדה ולשומרה!

ההוצאה

תוכן העניינים

ראשית 11

שורשים 11 ; נסיונות ראשונים 13 ;

פרק ראשון : ההתיישבות הוותיקה 17

שדה יעקב 17 ; כפר חסידים 21 ; כפר פינס 24 ; כפר אברהם 26 ;
כפר הראה 27 ; אלישיב 29 ; כפר יעבץ 31 ; תקופת שבע
השנים 34 ; נסיון לעצמו : נוה יעקב 35

פרק שני : התנועה הקיבוצית הדתית 39

ראשית הקבוצות : רודגס ושח"ל 39 ; קבוצת בני־עקיבא 42 ;
הקבוצה המאוחדת וקבוצת אברהם 43 ; יסודות רעיוניים 44

פרק שלישי : ההתיישבות הדתית בשנים תרצ"ז—תש"ז 48

(א) הקיבוץ הדתי והתפתחותו

טירת צבי 48 ; שדה אליהו 54 ; יבנה 57 ; כפר עציון 60 ;
משואות יצחק 64 ; עין צורים 65 ; שיקומם של ישובי הגוש 66 ;
בארות יצחק 68 ; עין הנצי"ב 71 ; סעד 74 ; כפר דרום 75

(ב) מושבי עובדים

מושב הזורעים 77 ; שדה אילן 80 ; נחלים 80 ; תקומה 82

פרק רביעי : התיישבות פועלי אגודת ישראל 85

קיבוץ חפץ חיים 85 ; גוש נחל שורק 88

פרק חמישי : ההתיישבות הדתית במלחמת השיחרור 90

המערכה על גוש עציון 90 ; נוה יעקב 94 ; הדרום והנגב 95 ;
יבנה 95 ; המערכה על בארות יצחק 96 ; סעד 98 ; ההגנה על
כפר דרום 98 ; המלחמה בעמק בית שאן הדרומי 99

פרק שישי : ההתיישבות החדשה 101

אופקים חדשים 101 ; בעיות 102 ; פרוזדור ירושלים 106 ;
הדרום והנגב 107 ; שפלת לוד והאזור התיכון 110 ; עמק בית

שאן 112 ; הגליל העליון 112 ; חבל לכיש 114 ; הערכה כללית 115 ; ההתיישבות החלוצית לאחר הקמת המדינה 116 ; שלוחות 117 ; לביא 118 ; ניר גלים 120

פרק שביעי : דת וחינוך חברה ואירגון בהתיישבות הדתית 121

האידיאל הדתי החברתי 121 ; בעיות הלכה 122 ; בעיית הרבנות בהתיישבות 124 ; הפעולה התרבותית 126 ; בעיות חברתיות במושב 126 ; בעיות חברתיות בקיבוץ 128 ; היחיד בקבוצה 129 ; החינוך 130 ; מוסדות חינוך 133 ; עליית הנוער — חברות ומוסדות 134 ; המיבנה האירגוני 136 ; מועצות אזוריות 138 ; מוסדות כספיים 138 ; סוף דבר 141

מילואים 147

טבלה א : מושבי עובדים 147 ; טבלה ב : קבוצות 148 ; טבלה ג : מושבי עולים 149 ; טבלה ד : מוסדות עליית הנוער הדתי 151 ; טבלה ה : אוכלוסיה 151

ביבליוגראפיה 153

מפתח היישובים הדתיים 157

בשער

עינייננו של חיבור זה היא ההתיישבות הדתית בארץ ישראל כנושאת חזון דתי־מוסרי ורעיון ציבורי־חברתי. לפיכך מוגדרת התקופה שאנו עוסקים בה על דפים אלה מתקופת העלייה השלישית ואילך. שהרי כפרים שיושביהם שומרי תורה ומקיימי מצוות היו קיימים מימי ראשיתו של היישוב החדש, והמושבות שנוסדו בשלהי המאה הקודמת קמו בידי יהודים דתיים. אולם ההתיישבות נושאת הערכים האמורים, שורשיה בעלייה השלישית ותחילת הגשמתה בעלייה הרביעית.

בחיבור זה באנו להעלות קווים לתולדותיה ולהתפתחותה של ההתיישבות הדתית ולקבוע את מקומה המיוחד במסגרת היצירה היישובית בימי הדור האחרון. הלכנו בדרך של תיאור השלבים השונים מן המוקדם אל המאוחר ונסינו להבליט את התקופות השונות על המיוחד שבהן. נטינו מדרך זאת לגבי ישובים בגושים גיאוגראפיים רצופים שהקמתם חלה בפרק אחד (כגון גוש־עציון, שהושלם תוך ארבע שנים), לעומת זאת תוארו ישובים בגושים שהושלמו בתקופות שונות (גוש עמק בית־שאן; גוש יבנה) במסגרת תקופתם.

נסינו לסלק במקצת את המחיצה החוצצת בין עולמו הפנימי של המושב והקיבוץ הדתי לבין העולם שמחוצה לו. מיותר איפוא להטעים כי המושג שיקבל הקורא מעולם פנימי זה אינו אלא כללי ביותר, ואין הוא נוגע בדברים אלא בראשי פרקים. בפרק השביעי של החיבור נתכוונו לפתוח פתח להכרת עיקרי הבעיות; המבקש להיכנס לפני ולפנים ימצא את מבוקשו בספרים שנרשמו בביבליוגראפיה שבסוף הספר.

תצויין בסיפוק עזרתם של המוסדות השונים שנענו ברצון

לפניות בדבר המצאת חומר. החברים מאיר אור (טירת צבי) ויצחק קויפמן (כפר הרא"ה) קראו את כתב היד והעירו הערות מועילות בדבר מבנה החיבור ותכנו. ד"ר י. וינשטוק, מנהל המחלקה הדתית בלשכה הראשית של הקרן הקיימת לישראל עורר וזירז לעבודה ואף העיר הערות מועילות. הח' מאיר חובב טרח מטעם המדור הדתי בהבאת החיבור לבית הדפוס, אף הוא בחר התמונות ושיווה לספר צורתו הנאה.

התודה להם והברכה.

נ. ק.

ירושלים ת"ו, אייר תשט"ז.

ראשית

שורשים

עם זרם העלייה השלישית הגיעו ארצה צעירים דתיים, שנשאו בלבם את חזון בניינה של ארץ־ישראל דתית־עובדת. אמנם חלקם של העולים הדתיים בעלייה זו היה צנוע למדי בכמותו, אולם מבחינת האיכות נודעה להם חשיבות יתירה. צעירים אלה, שעלו לארץ־ישראל מארצות מזרח־אירופה בראשית התחדשותה של עבודת בניין הארץ ולאחר מלחמת העולם הראשונה, היו חדורים רעיונות של התחדשות דתית־מוסרית.

האידיאות הדתיות־חברתיות של אנשי העלייה השלישית בין הנוער הדתי ינקו ממקורות שונים. קודם־כל השפיעו התפשטות הרעיון הציוני והאווירה הכללית של שאיפת ההתחדשות והיצירה החלוצית, שהיתה נחלת הנוער הציוני בפולין וברוסיה. אבל השפיעו גם, ואולי במידה לא פחותה מאלו, רעיונות דתיים פנימיים: הציונות הדתית שבאה לעולם כזרם עצמאי בתוך הציונות עוד בראשית המאה, והתחזקה לאחר המלחמה ביחוד בפולין, החסידות על ההתלהבות והדבקות שבה, ותנועת המוסר שהתפשטה ביחוד בין בני הישיבות. ערכים אלה כשנשתלבו במאוויים החלוציים, יצרו בקרב חוגי הנוער הדתי שעלה לארץ בתקופה זו שאיפה לאורחות־חיים ודפוסי־חיים, שיהיה בהם משום יצירה דתית־חברתית חדשה, ועם כל החידוש שבהם יהיו יונקים ממקורות היהדות וחדורים רוח של מסורת ישראל.

ואף־על־פי שאידיאות אלו לא נתגבשו עדיין למסכת אידיאולוגית מוצקת, מכל מקום היו טמונים בהן שני יסודות חשובים, שעתידים היו להשפיע השפעה מכרעת על בניין ארץ־ישראל

ברוח תורת ישראל. ראשית, הגרעין העיקרי של רעיון תורה ועבודה; ושנית, הרעיון שהובלט מלכתחילה בדבר הקמת תאי־חיים עצמאיים, יחידות חברתיות־דתיות, המקימות ומקיימות את חייהן בתוך מסגרת הנבדלת מן העולם שמסביב. למען האמת חייבים אנו להדגיש, כי רעיון הקבוצה הדתית בדבר הצורה הסופית של ההתיישבות החקלאית, כפי שהשתקף לימים באספקלריה של האידיאולוגיה הקיבוצית, לא נתגבש עוד, לא בקרב הפועלים הדתיים ולא במחנה הפועלים הכללי. נראה, כי הדעות בכללן היו נוטות למושב (רעיון המושב בא, כידוע, בתקופת העלייה השלישית על־ידי אליעזר יפה וסיעתו ומייסדי מושב נהלל). מכל מקום, קיימת היתה השאיפה להיאחזות באדמה ולעבודת־אדמה.

על רקע שאיפות אלו התלכדו החבורות הראשונות של פועלים דתיים לשם עבודה חקלאית, וקיומן של חבורות אלו מסמן את התקופה הראשונה של ההתישבות הדתית העובדת בארץ־ישראל, משנת תר"פ עד שנת תרפ"ז, (1920—1927) שבהן תמו הנסיונות והגישושים והתחילה תקופת ההתיישבות הקבועה.

מבחינת יצירה של ממש לא יצרו חבורות אלו ערכים בני־קיימא. החבורות, או קבוצות כפי שנקראו, לא היו נקודות התיישבות במובן המקובל של המושג. מספר חבריהן היה מצומצם, הן נשאו אופי של צורת מעבר ולא החזיקו מעמד זמן רב. קבוצות נוסדו והתפזרו בזה אחר זה. ואולם ערכן העיקרי התבטא בכך, ששימשו בית־יוצר להתגבשות הרעיון ההתישבותי, מכשירים לליכוד חברתי וליצירת אווירה דתית־רוחנית מקורית. במידה ידועה היה בהווי החיים של החבורות הללו מן המידות ואורח החיים של חבורות חסידים. השאיפה והערגון כבשו את הלב ואת הנפש, הדמיון נישא אל מרחקי העבר, כשישראל ישב על אדמתו וחי חיי אמת וצדק. אנשי הקבוצות נתנו את הדעת לא רק על מצוות שבין אדם למקום, אלא גם על עניינים שבין אדם לחברו. כאן נראו הניצנים הראשונים של היסוד החברתי שברעיון תורה ועבודה. הליכוד החברתי היה עיקרון חשוב, ובלי ספק פעלה כאן ההשפעה החסידית, שרמזנו עליה למעלה,

וכן תנועת המוסר, שהעמידו ועוררו על הגודל ועל החשיבות שבחיי אחווה וריעות. החבורות והקבוצות הראשונות לא הסתפקו בהטפה ליחסי חברות בין אדם לאדם, אלא ביקשו לסלק את הגורמים העלולים לעורר קנאה ותחרות. ביטלו את הקניין הפרטי ושיתפו את כל בני החבורה בכל אשר להם.

כדי להבין התפתחות זו חייבים אנו לזכור, כי התקופה ההיא, לאמור תקופת העלייה השלישית, היתה חדורה אידיאלים ושאיפות נעלות, והתקוות הגדולות שמילאו אותה שעה את הלבבות בארץ וברחבי התפוצות כוחן היה יפה להיווצרותן של משנות אידיאולוגיות. ואף־על־פי שתנאי המציאות ותמורות העתים הביאו לשינויים בדעות, הרי הגרעינים העיקריים של התפיסות החברתיות והאידיאולוגיות, שהונחו ביסוד התפתחותו של היישוב החדש בארץ, נוצרו בתקופה זו. והדברים אמורים גם לגבי התפתחותו של הרעיון החלוצי הדתי.

נסיונות ראשונים

ייסודן של חבורות ראשונות אלו חל בזמן ייסודו של הפועל המזרחי, אשר מראשיתו היה כלול ברעיונו היסוד ההתישבותי. שנים אלה, שנות תרפ"א—תרפ"ג, היו שנות הייסוד של כמה קבוצות ופלוגות עבודה, ששימשו מקום קליטה לאנשי העלייה השלישית הדתיים.

ונזכיר כאן את החשובות שביניהן:

בתרפ"ג הוקמו קבוצת "שמואל" (ע"ש ר' שמואל מוהליבר) וקבוצת "ריינס" בפתח־תקוה. בשנה שלאחריה נוסדו הקבוצות "יהודה הלוי" ו"חתם סופר", אף הן באותו מקום. וכאן מן הראוי להזכיר, כי פתח־תקוה שימשה ערש תנועת ההתישבות הדתית. בסמוך אליה היתה כברת אדמה, שנקנתה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה על־ידי חובב ציון בגרמניה, הרב אריה סלוונדי, ואדמה זו קשורה בפרשיות שונות של ההתישבות הדתית במשך כמה וכמה שנים, (עתה עומדות עליה קבוצת כפר אברהם, מוסד עלייה וישיבת תורה ומלאכה). כן נוסדה אז בחדרה קבוצת צבי ע"ש הרב צבי קלישר. באותו פרק־זמן

הוחל בגידול טבק בגליל, ופועלים התחילו עולים לגליל העליון והתחתון. כמו־כן נוסדה אז קבוצת "נציב" בראש־פנה ע"ש הרב נפתי צבי יהודה ברלין, והוקמו קבוצות "חיים" ו"התקוה" ביבנה בדרום.

על השאיפה להתיישבות חקלאית בין הפועלים הדתיים אנשי העליה השלישית, כותב הרב ישעיה שפירא זצ"ל, חבר הועד הפועל הראשון של הפועל המזרחי סמוך לייסודו, בתזכיר אל הוועידה העולמית של המזרחי בקונגרס הציוני:

השאיפה העיקרית של העולה החדש וחלוץ הבנין של הארץ, היא ההתישבות החקלאית. אליה הוא נושא את נפשו ובה רואה התגשמות האידיאלים שנשא בלבו כל ימי חייו. לשם סובל יסורים וחבלי קליטה. הפועל המזרחי, ששואף לבנות את הארץ ברוח התורה והמסורה על יסוד העבודה, הקים לשכות עבודה, קואופרטיבים ומטבחים בעיר, אבל עיקר פעולתו הן שלש הקבוצות החקלאיות שהוקמו בשנה זו. בזה גלינו חרפה מהצבור הדתי בישוב. שכן עד היום הקבוצה החקלאית היתה רק נחלת פועלים חילוניים. הנחה מקובלת היתה שאין הצבור הדתי מסוגל למעשי יצירה. בכוחות פלא מתגברים החברים על כל המכשולים שפוגשים בדרכם. ויהיו לפלא בחריצותם ובעבודתם העקשנית. הסתדרותנו עשתה פעולה ראשונה בעבודה חקלאית, לאחר שהרבה מחברינו עבדו שנים אחדות בחקלאות אצל אכרים במושבות יהודה והגליל. אף נמצאים חברים העושים בארץ חמש עשרה שנה ועובדים כל הזמן בחקלאות. הננו מדגישים עוד פעם שלהתישבות יש ערך גדול להתפתחות עבודתנו בארץ. כל חברינו שעלו לארץ ישראל משאת נפשם היתה להתיישב על הקרקע. העבודה בעיר אינה אלא תקופת מעבר לכפר. הם באו הנה לשנות את ערכי חייהם, להתלבן ולהטהר, לאחות קרעים וסתירות שבנפש, לעבוד את השם בתורה ובתפילה, בעבודה ויגיע כפים, במסירות הנפש על כל אחד מישראל, כלל ישראל וקדושת ארץ ישראל. חיים אלה אי אפשר ליצור אותם בשאון העיר והמונה. נפשם ערגת וכמהה לרגב אדמה, לצמח, למרחבי שדה, למקומות העומדים בעצם טהרתם ומצפים לפעמי הגאולה.

(על פי "ר' ישעיהו שפירא" — מאת ש. דניאל, תש"ו)

בפרק זה של נסיונות ראשונים ראוי גם להזכיר את פרשת כפר אוריה בפרוזדור ירושלים. מושבה זו נוסדה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, אבל נעזבה מאין יכולת להחזיק מעמד בסביבה זו, שהיתה רחוקה אז מאזורי התישבות יהודית. עתה באו להיאחז במקום זה חברי אחת הקבוצות מראשון־לציון, אבל גם הפעם לא האירה ההצלחה פנים להתישבות זו, ולאחר חמש שנות סבל ועבודה קשה נאלצו המתיישבים לעזוב את המקום, ועברו בהסכמת ההנהלה הציונית לכפר חסידים, מקום בו היוו יחד עם חברים אחרים את שכונת הפועל המזרחי.

קבוצות אלו שמנינו כאן קנו לעצמן שם טוב במושבות בהן עבדו, בייחוד קבוצות "שמואל" ו"ריינס" בפתח־תקוה, קבוצת "צבי" בחדרה וקבוצת "נצי"ב" בראש־פנה. זו האחרונה עברה לאחר זמן לכפר חיטין שבגליל התחתון. מושבה ותיקה זו חודשה בתרפ"ד וחלק ממתישביה היו חברי הפועל המזרחי. לפי התכנית היה צריך לקום כאן יישוב גדול של 60—70 משפחות, אלא שבעיות משקיות וחברתיות חמורות אילצו את המתיישבים לעזוב את המקום.

ההתישבות בכפר חטין היה הניסיון הרציני הראשון של הפועל הדתי בתחום ההתישבות; במשך שנים נעשה כאן מאמץ גדול להיאחז באדמה, אולם הניסיון לא הצליח. במידה כלשהי יש לזקוף את אי ההצלחה על חשבון התנאים הכלליים, אבל בעיקר גרמו לכך תקלות מיוחדות. לא ניתן למתיישבים שטח קרקע כפי הצורך, לא היתה תכנית בנייה מסודרת, וכן הכביד על התפתחות המקום ההרכב המגוון של ציבור המתיישבים, שהביא לחילוקי דעות. אבל אף־על־פי שכפר חטין לא החזיקה מעמד, המאמץ לא היה לשוא. הפועל הדתי קנה ניסיון — אמנם תמורת שכר לימוד יקר למדי — בעבודה התישבותית ובתנאיה הכלכליים והחברתיים, ניסיון שעמד להתישבות הדתית במהלך התפתחותה בשנים הבאות.

אנו רואים, כי בתקופה זו מרובים היו הלבטים, הנסיונות והגישושים בדרכי ההתישבות. גרמו לכך סיבות כלליות, שהיו נעוצות במצבה של ההתישבות החקלאית בתקופה זו בכלל,

וסיבות מיוחדות שהיו נחלת ההתיישבות הדתית העובדת בלבד.

קרקע להתישבות באמצעים כספיים היו מצומצמים בימים ההם. התקוות הגדולות להתישבות בהיקף רחב, שנראו בראשית תקופת העלייה השלישית, לא כולן נתקיימו. אך נוסף לקשיים אלה, שהיו מנת חלקה של כל ההתישבות העובדת, סבלה ההתישבות הדתית מחולשתו של הארגון שעמד מאחוריה וגם מחוסר הבנה מספקת לצורכיה בתוך התנועה. גם הלבטים הרעיוניים שבתוך הפועל המזרחי ובתוך הקבוצות עצמן מנעו התחזקותם והתלכדותם של הגרעינים השונים. המשבר הכלכלי וחוסר העבודה בשנות תרפ"ז—תרפ"ח הביא לחיסולן של הקבוצות, שרוב חבריהן התפזר.

ולמרות הקשיים האלה נתלכד במשך השנים גרעין, שהמשיך לראות את ייעודו בהתישבות הדתית. הלבטים והסבל חיזקו את הרצון והוסיפו ניסיון. כך נוצר בסופה של התקופה שאנו דנים בה הארגון הראשון למושב של הפועל המזרחי, שרוב חבריו היו מחברי קבוצת "צבי" בחדרה. ארגון זה פותח פרק חדש, ומבחינות רבות — פרק ראשון בתולדות ההתישבות הדתית העובדת, שכן עתיד היה לייסד את המושב הראשון של הפועל המזרחי שדה־יעקב.

מתיישבים חסידים בעבודת ייעור

פנים בית־הכנסת בנחלת־יעקב (כפר־חסידים)

חלוצים דתיים בעמק זבולון

פרק ראשון

ההתיישבות הוותיקה

שדה־יעקב

שדה־יעקב נתפרסמה בתנועה הציונית עוד זמן רב לפני שעמד המושב על תילו. לפרסום זה זכה המקום על שום המלחמה הקשה, שהיה מן הצורך לנהל במוסדות המיישבים, לשם הבטחת הקרקע והאמצעים ליישובו של הארגון. וכאן חייבים אנו להזכיר, כי תנאי ההתישבות לפני עשרים־שלושים שנה שונים היו לחלוטין מאלה של היום. היה מחסור ובדרך כלל מחסור חמור — בשני האמצעים הדרושים להתישבות: קרקע וכסף. את הקרקע היו צריכים לקנות מידי ערבים, ואת הכסף היה צריך לאסוף ברחבי העולם היהודי, ושני הדברים לא היו קלים. ארגונים להתישבות במושב ובקיבוץ היו יושבים במחנה־עבודה שנים, פעמים שנים רבות, עד שהגיע תורם להתישבות. על כל שטח קרקע שנועד להקמת יישוב היו מרובים הקופצים. בדרך כלל נעשתה ברירת המתישבים בקפדנות מרובה על־ידי מחלקת ההתישבות של ההנהלה הציונית, בהתאם לזכויותיהם והכשרתם של המועמדים. הארגונים ההתישבותיים היו מסונפים ברובם הגדול ל"הסתדרות הפועלים החקלאיים", שהוא חלק מהסתדרות העובדים הכללית. הקצאת השטחים נעשתה על־פי דרישת ההסתדרויות, ומובן שידה של ההסתדרות הכללית היתה בדרך כלל על העליונה. בתנאים אלה לא נענתה בקלות תביעתו של הפועל המזרחי להקצות לארגונו שטח קרקע להתישבות בעמק יזרעאל המערבי, שחלקים ממנו נרכשו אותה שעה על־ידי הקרן הקימת לישראל. הדברים הגיעו עד הקונגרס הציוני הי"ד (וינה, תרפ"ה), שהחליט על התישבותו של הפועל המזרחי כעבור שנתיים. אולם משחולקה האדמה

לאנשי הזרמים ההתישבותיים השונים, לא קיבל הארגון את חלקו שהובטח לו. חברי הארגון, שנמנו עם קבוצת "צבי" בח־דרה, החליטו למרות זאת לעלות על האדמה שהובטחה להם. בכסלו תרפ"ז יצאו הראשונים אל עמק יזרעאל ועלו על אדמת "וריקאני" (היום כפר־ברוך), אולם אדמה זו כבר הובטחה לארגון אחר והמוסדות דרשו לפנות את המקום. לאחר כמה חדשים נאלצו חברי הארגון לעזוב את האדמה, והובטח להם כי עוד באותה שנה יימסר להם שטח קרקע באותה סביבה וכי יקבלו תקציב להתישבות.

ואכן, בסוף אותה שנה, באלול תרפ"ז, עלו חברי הארגון "עלייה שנייה" על האדמה שהובטחה להם על גבעות שיך אבריק שבעמק המערבי. עלייה זו מסמנת את חידושה של פעולת ההתישבות, לאחר שבשנים הקודמות, תרפ"ה ותרפ"ו, לא היו ברשות המחלקה להתישבות של ההנהלה הציונית האמ־צעים הדרושים לייסוד נקודות חדשות. רק בשנת תרפ"ז הצ־ליחו להתגבר על הקשיים וניגשו לחידוש ההתישבות, על־פי החלטת הוועד הפועל הציוני במושבו בסוף תרפ"ו. הכוונה היתה ליישב את גושי הקרקעות שנרכשו על־ידי הקהק"ל בש־נות תרפ"ד—תרפ"ו בגוש הקישון המזרחי והמערבי.

פלוגת הכיבוש הראשונה של הארגון מנתה שנים־עשר חב־רים. "בין אלונים עתיקי יומין ורחבי הצמרת הקימונו באופן ארעי את המחנה. מעל הגבעה סקרנו את אדמתנו, שעתידים אנו לכרות אתה ברית נצח. כל השטח הגדול הזה מכוסה קו־צים ודרדרים" — כך מספר אחד העולים הראשונים.

ראשית העבודה היתה הכשרת הקרקע. אבל לא הספיקו להכשיר שטח קרקע לזריעה וכבר קפצה עליהם מארת הקד־חת. עתה נקראו להצטרף אל הראשונים חברי הארגון, שנש־ארו עוד במקום מושבם הקודם בכפר־סבא. עם בואם גברה המצוקה, שהוקלה במקצת רק בסוף החורף הראשון. השדות שנזרעו התחילו להראות סימני ברכה, וההכנסה ממכירת התבו־אה באותה שנה היתה ניכרת. אף חיי הציבור הלכו ונתארגנו ונתגבשו גם החיים הדתיים.

על התקופה הראשונה בקורותיה של שדה יעקב נכתב בי־מים ההם:

עם עלית הפלוגה הראשונה (כל הארגון למושב עובדים זה מונה 80 משפחות) התחילה החרישה לשם תבואות חורף. הוקמו שני צריפים לדירה ואורוה לבהמות, נחפרה באר בקרבת המקום לשתיית הבהמות, נחרשו ונזרעו יותר מ־200 ד' תבואות חורף וסודר גן ירקות בשביל המשק הביתי. אמנם כל זה הוא מעט מזעיר בהתאם לצרך לפי תכנית ההתישבות של שנה זו. אך מחוסר בהמות עבודה וזרעים אי אפשר היה להספיק יותר. בסוף החורף המשיכו את החרישה בשביל תבואות הקיץ. מהאמצעים שנתקבלו מהפועל המזרחי נרכשו שני זוגות בהמות עבודה נוספות והספיקו לעבד ולזרוע כ־400 ד' תירס ונאסף גורן יפה של חציר — שישנו בשפע בכל השנים — בערך 20 טון שישמשו במקום תבן אחרי שבשנה זו אין בכלל תבן מפאת הבצורת וחוסר המלקוש.

באחד הצריפים סודר בית תפילה ובשבתות ובמועדים באים לשם להתפלל מהמושבים הקרובים זכרון אברהם וכפר יהושע. יש צורך בהקמת צריף זמני לבית תפילה...

(מתוך תזכיר אל הוועידה העולמית של המזרחי בדנציג, אלול תרפ"ח, מצורף ל"נחיבה", גליון כב שנה שלישית, טו מנחם אב תרפ"ח. שם גם על שאר מושבי הפועל המזרחי שנתקיימו אז: כפר חטין, כפר אוריה וכן קבוצות ההכשרה).

ההתחלה היתה איפוא בסימן טוב; השנה היתה שנת ברכה. כעבור זמן הועבר היישוב למקום חדש במרחק כלשהו מן המחנה הישן, שעתיד היה לשמש מקום היישוב הקבוע. הסיכויים היו טובים והלבבות היו מלאים צפיה ותקווה.

ופתאום פרצו מאורעות תרפ"ט. במושב עצמו לא פגעו הפורעים, אלא שהיתה צפוייה סכנה והיה הכרח לפנות את הנשים, הילדים ובעלי החי. בשנים הבאות לא היתה הברכה מרובה. בתר"ץ היה היבול זעום ואף חסר היה הציוד החקלאי הדרוש. השנה שלאחריה, תרצ"א, היתה שנת בצורת, ולמרבה הצרה פשטו אותה שנה בעמק עכברים שכילו אף מה שנותר מן הבצורת. על קשיים אלה נוספה עוד צרת המבנים הארעיים,

שכן בתים ובנייני משק לא הוקמו עדיין. הקונגרס הציוני הי"ז, שנתכנס באותה שנה, קיבל החלטה לבסס סוף־סוף את המושב במקומו הקבוע. בתרצ"ב עברה הנקודה, והיא מונה אז 24 משפחות, אל הגבעה עליה היא עומדת עתה, קילומטר וחצי מכביש חיפה—נצרת. אז הוחל בהקמת הבתים.

משנעשו חיי המושב יציבים ומבוססים, נקבעו גם העקרונות המשמשים כיום יסודותיו הרעיוניים של מושב העובדים הדתי, לאמור תורת ישראל שולטת בו בכל תחומי החיים של הפרט ושל הכלל; הבעלות על הקרקע — לקק"ל; עבודה עצמית; עזרה ואחריות הדדית; מקח וממכר משותף באמצעות המוסדות הכלכליים של הכפר. עקרונות אלה הם הביטוי התמציתי של האידיאולוגיה, שהונחה ביסוד התישבותו של הפועל הדתי.

> המושב ביסודו הוא תקנת הכלל על־ידי תקנת הפרט. עבודה עצמית, עזרה הדדית ואהבת רעים, אחריות וערבות הדדית של הפרט בעד הכלל צריכים להיות העמודים שעליהם נשען בניין מושב העובדים. המושב הוא טרקלין שאיפותינו להתישבות. בקבוצת ההכשרה ובכל מקום מעבר המכשיר להתישבות, ההדרכה להתישבות בכפר הפועל המזרחי צריכה להכשיר את החברים לא רק לחיי שעה של הפרט, כי אם גם — ואולי בייחוד — לחיי־עולם של כלל האומה. לא רק ליצירת עם עובד בעתיד, אלא בעיקר ליצירת חיי־עולם של העבר. אנחנו חלוצי היהדות הדתית הלאומית. אם אמרו פעם לא עם־הארץ חסיד, הרי עלינו לומר היום לא עם־הארץ פועל־מזרחי. במושב העובדים צריך להשתקף הרעיון הנשגב של תורה ועבודה בבחינת "בכל דרכיך דעהו".
>
> (נ. עמינח, שדה יעקב, ע' 8)

עם העברתו של המושב למקומו הקבוע והתחלת פעולת הבנייה נכנסו החיים במושב למסלולם, אף־על־פי שבעיות משקיות רבות לא מצאו עדיין את פתרונן. כברוב היישובים עמדה גם כאן על הפרק בעית המים. אחרי כמה שנים, משהחלה בפעולותיה חברת "מקורות", ניתנה האפשרות לכל יחידה משקית להשקות כעשרים דונם, דבר שהביא להגדלת השטחים

האינטנסיביים, לנטיעת עצי־פרי, גפנים וגידולים אחרים. כמו בשאר ישובי העמק, כן גם בשדה־יעקב המשק הוא מעורב. רובה של חלקת הקרקע, שהוא כמאה ועשרים דונם ליחידה, היא הפלחה; כן כולל כל משק רפת ולול, מספוא וגידולים אחרים הרגילים במשק המעורב.

במשך כל השנים היו עיניו של המושב נשואות לגידול ול־התרחבות, שכן בה במידה שמספר המתישבים גדל והולך קלה יותר המעמסה הציבורית על כל מתיישב, ובאותה מידה גדלות האפשרויות הרוחניות, החברתיות והמשקיות. לאחר הקמת המ־דינה יצאה ההתישבות למרחב, וגם שדה־יעקב גדלה והגיעה עד 60 יחידות משק. המושב קלט עולים וגם מבני הדור השני נתקבלו כחברים בו. מלבד בעלי משקים יושבים בכפר תושבים שאינם בבחינת מתישבים: בעלי־מקצוע שונים, עובדי שירו־תים ואחרים. כיום מונה אוכלוסיית המקום כשש מאות נפש.

סמוך לכפר הוקמו מפעלים תנועתיים. על מדרון־גבעה ממ־ערב למושב ניטע יער לנדוי, ע"ש ר' שמואל חיים לנדוי, מנ־היגה של תנועת תורה ועבודה, אשר נפטר בדמי ימיו. כן הו־קם בשדה־יעקב מוסד לילדים "נוה עמיאל" — ע"ש רבה הרא־שי של תל־אביב, הרב מ. א. עמיאל ז"ל — והוא מוסד חינוכי לנוער עולה.

כ פ ר ־ ח ס י ד י ם

אחת מתופעותיה המופלאות של העלייה הרביעית היתה עליית החסידים להתישבות בעמק זבולון המזרחי. העובדה שאנשי המעמד הבינוני, אנשי עיר שלא הסכינו לחיי עבודה, פנו אל החקלאות למרות הגאות הכלכלית בעיר (והרי רוב אנשי הע־לייה הרביעית הלכו לשם) — עובדה זו עוררה יחס של כבוד והערכה. בשנות העלייה הרביעית שימשה התישבות זו מקור של השראה ועידוד במחנה הציוני.

בשנת תרפ"ד נתעוררה בקרב חסידים בפולין תנועת עלייה והתישבות (שנתיים קודם לכן יסדו חסידים מפולין את בני־ברק). שני רביים צעירים, הרבי מקוז'ניץ והרבי מיבלונה, הקי־

מו בין חסידיהם חברות להתישבות. ודאי, התנאים הכלכליים בפולין בתקופה זו ערערו את מעמדם של יהודים רבים מבני המעמד הבינוני, שהחליטו לחסל את רכושם המועט בפולין ולעלות לארץ־ישראל. אבל רובם של אנשים אלה, הידועים כבני העלייה הרביעית, התישבו בערים ושלחו ידם במסחר, במלאכה ובתעשייה. רק מעטים מהם פנו לחקלאות, ובין המעטים היו בני חבורות חסידים אלה.

בדרך כלל שונה היתה תחילתה של התישבות החסידים מן ההתישבות העובדת. בעוד שגרעיני ההתישבות נוצרו בארץ מבין חלוצים שעברו תקופה ממושכת של הכשרה חקלאית וחברתית והקרקע ליישובם נמסרה להם על־ידי המוסדות הלאומיים, הרי חברות חסידים אלה נוצרו בחוץ־לארץ, בלי שהמועמדים ידעו את התנאים הצפויים להם ובלי שיהיו מוכנים לקראתם.

אנשי החברות קנו את הקרקע בכספם הפרטי — כעשרים וחמישה אלף דונם סמוך לנחל קישון. מאחר שקרקעות אלה היו ברובן מכוסות ביצות וצריך היה לייבשן תחילה, נאחזו המתישבים בראשונה על הגבעות הסמוכות למקום התישבותם לעתיד. בשנות תרפ"ה־ו התישבו מאה ועשר משפחות. תחילה היו הקשיים גדולים, בעיקר מחמת חוסר ציוד ומחסור באמצעים להשקעות ראשונות, מאחר שכספיהם הוצאו לקניית הקרקע. ואף זו היתה עלולה להשתמט מידם, שכן היו חייבים כספים לפרעון התשלומים במלואם. כאן באה לעזרתם הקה"ל ופרעה את הסכומים החסרים. במשך זמן קצר יובשו הביצות ולרשות המתישבים נמסרו 13.500 דונם.

תיאור נאה על ראשיתה של ההתישבות ועל הווי העבודה בה, נותן ש. שלום:

> פלוגות־פלוגות יצאו לעבודה. לבושי מכנסי בד וכותנות בד ועליהן טליתות קטנות רחבות ושופעות, שטפחו בציציותיהן על חמוקי המגפיים. הזקנים והפיאות פרועים ומתבדרים ברוח הקיץ הלוהט, וכיפה שחורה או לבנה, או "כפיה" של ערבים מכסה את הראש.

מי שיצאו לחרוש, צמדי־פרידות מושכות במחרשות ואבות ובנים הולכים אחריהן בדחילו ורחימו... מי שיצאו לש־ריפת הקוצים בשדות הישימון כשענני אש מתנשאים מס־ביב להם והמה כעומדים על המזבח, להרים את הדשן. מי שחפרו בורות וגומות לנטיעות וכל נטע ונטע שבידיהם כפרי עץ־הדר וכפות תמרים וענף עץ עבות וערבי נחל... מי שהקימו צריפים על הגבעות בהלמות עמלים... הם עומדים ומחברים קורות ומרישים כאשר יחברו הלוחות והקרשים בסוכה של מצווה, הנבנית במוצאי יום הכפורים, כשעדיין הנפש הומיה מניגונים של נעילה.

(שנתון "דבר", תר־שין־דלת)

במהלך התפתחותו של המושב נתברר, כי לצורך ביסוסו והעמדתו על יסוד משקי איתן דרושה עזרת המוסדות המיש־בים. לאחר חקירה החליטה קרן היסוד להעמיד לרשותם של חמישים־שישים מתישבים, אלה שהוכיחו את כוח הסתגלותם, תקציב התישבותי מלא. כן הוחלט להגדיל את המושב ולהביא קבוצת פועלים. קבוצה זו הורכבה ממתישבי כפר אוריה ומאנ־שי קבוצת "נצי"ב" בגליל, שהתישבותם במקומם הראשון לא עלתה יפה. נוספו על אלה אחרים, וכולם יחד הקימו ארגון למו־שב עובדים דתי והצטרפו לכפר חסידים.

כשבאו למקום בתרפ"ז נתקלו חברי הארגון במציאות הקשה ששררה בכפר. עדיין לא כל הביצות היו מיובשות, מחוסר דר־כי חיבור היה הכפר מנותק מן העיר בימות החורף, ופעמים שהיו צריכים להיטלטל שעות רבות בדרכי עקיפין על מנת להגיע ליישוב. אולם במשך הזמן התגברו על הקשיים האלה. נסלל כביש לכפר, המסתעף מהדרך הראשית חיפה—נצרת, הס־ביבה התפתחה אף היא, וגילוי מקורות המים העשירים בס־ביבתו הקרובה של הכפר הגביר את היכולת המשקית. סייעה לכך במידה מרובה גם הקירבה אל העיר.

מבחינה חברתית עברו על כפר חסידים במהלך התפתחותו תמורות שונות. חלק מן המתישבים, החסידים הראשונים, לא החזיק מעמד במקום. מלכתחילה לא היה הכפר, בניגוד לישו־בים האחרים, קשור באחת התנועות. מכאן שלא היתה מאחוריו

תמיכה ציבורית־תנועתית כפי שהיה הדבר בזרמים ההתיש־בותיים האחרים. תופעה זו הביאה לידי כך, שמבחינה חבר־תית לא נתגבשה בכפר דמות קבועה. מבין חברי הכפר היה חלק ניכר שנמנה עם ההסתדרות הכללית, ומצד שני היה קיים גוש שנמנה עם חברי הפועל המזרחי. מצב זה שכמעט ואין דוגמתו ביישובים אחרים הביא לידי כך, שמבחינה ארגונית הכפר אינו משתייך לשום תנועה מן התנועות ההתישבותיות. מכל מקום, דמותו הראשונית של הכפר לא ניטשטשה, וכפר חסידים הוא גם היום חוליה בהתישבות הדתית.

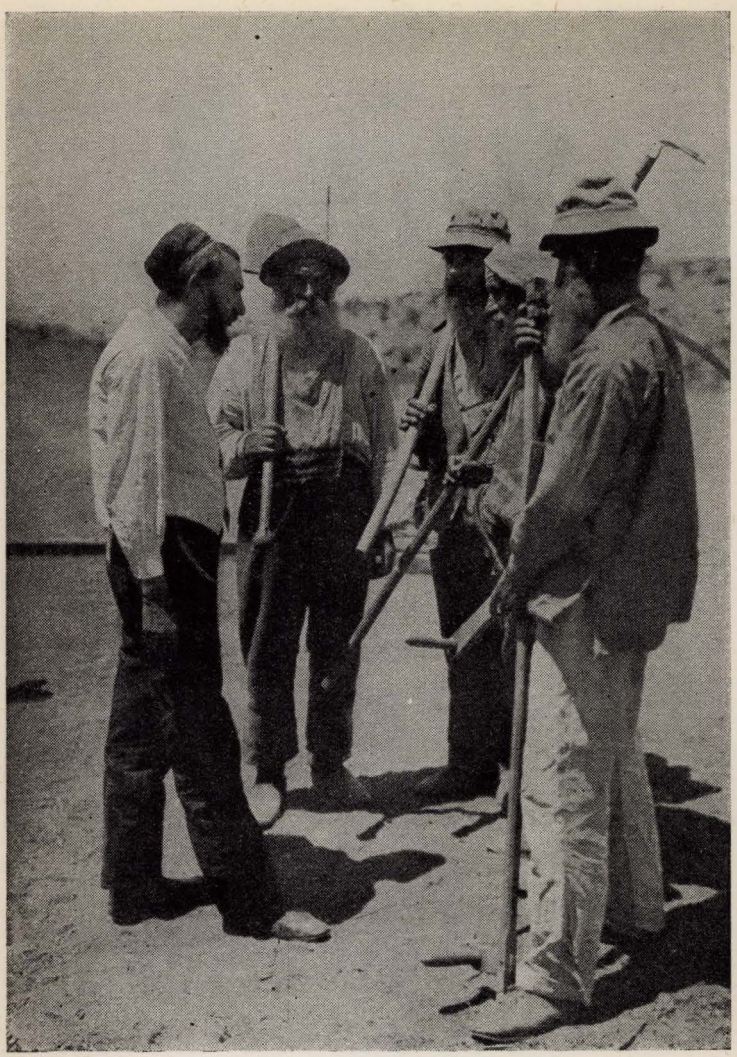
כפר פינס

שנת תרפ"ז, שנת ייסודה של שדה־יעקב, תצויין בתולדות ההתישבות הדתית בעוד מעשה רב, שכן באותה שנה הוקם "ארגון למשק זעיר של הפועל המזרחי". שמו של הארגון הזה יש בו כדי להעיד על אופיו, שהיה שונה מאלה שקדמו לו. חבריו, שהתמחו בענף המטעים במושבות יהודה והשומרון, ביקשו להיאחז בהתישבות אינטנסיבית, היינו התישבות המבו־ססת על חלקת קרקע מצומצמת, המעובדת כמשק מעורב של ענפי־חקלאות שונים.

כבר ציינו למעלה, כי תנאי ההתישבות בפרק־זמן זה היו קשים ביותר. המשבר הכלכלי פגע בפעולה ההתישבותית של ההנהלה הציונית, ויישובים שנוסדו בשנים שלפני כן עוד לא נתבססו כראוי. בתנאים אלה אי־אפשר היה להוציא לפועל תכ־ניות חדשות. רק כעבור שנים נרכש על־ידי הקק"ל שטח של אלף דונם בואדי ערה (נחל עירון) אשר בשומרון, והשטח נועד לארגון זה, שעמד להקים כאן את המושב השני של הפועל המזרחי.

באחד מימי ניסן הבהירים אשר בשנת תרצ"ג הוקם אהל על אחת הגבעות ליד כרכור, מהלך רבע שעה מהאדמה שנפלה בחלקם, ובערב לאור מעגל הירח ולקול התנים קב־עו דייריו את תכנית הכיבוש.

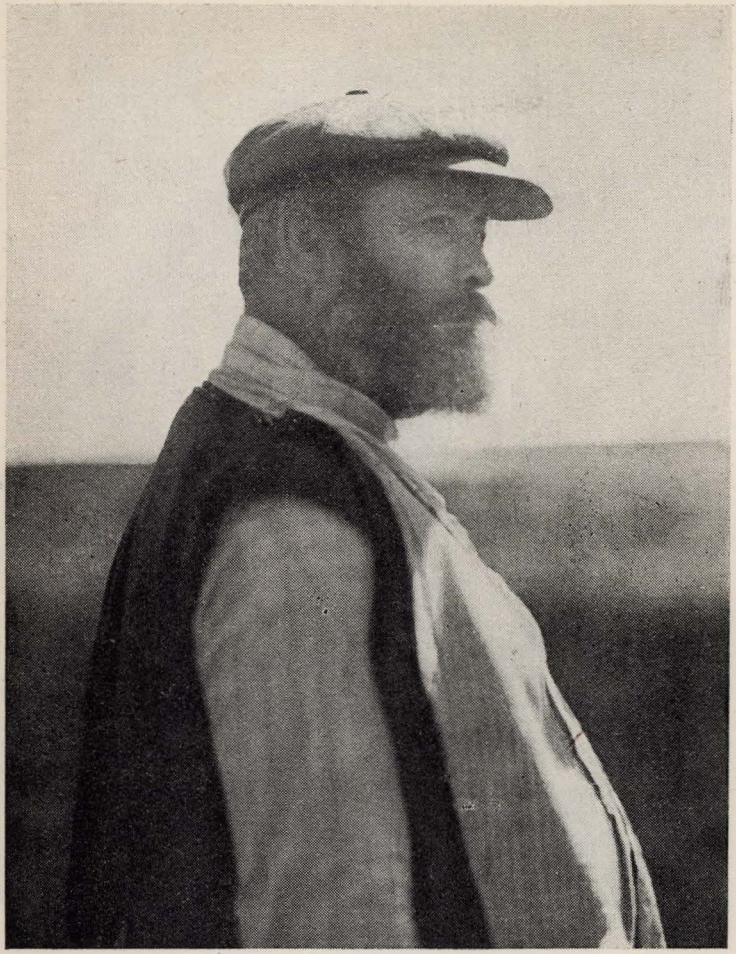
(ש. דניאל "באהלי תורה־ועבודה")

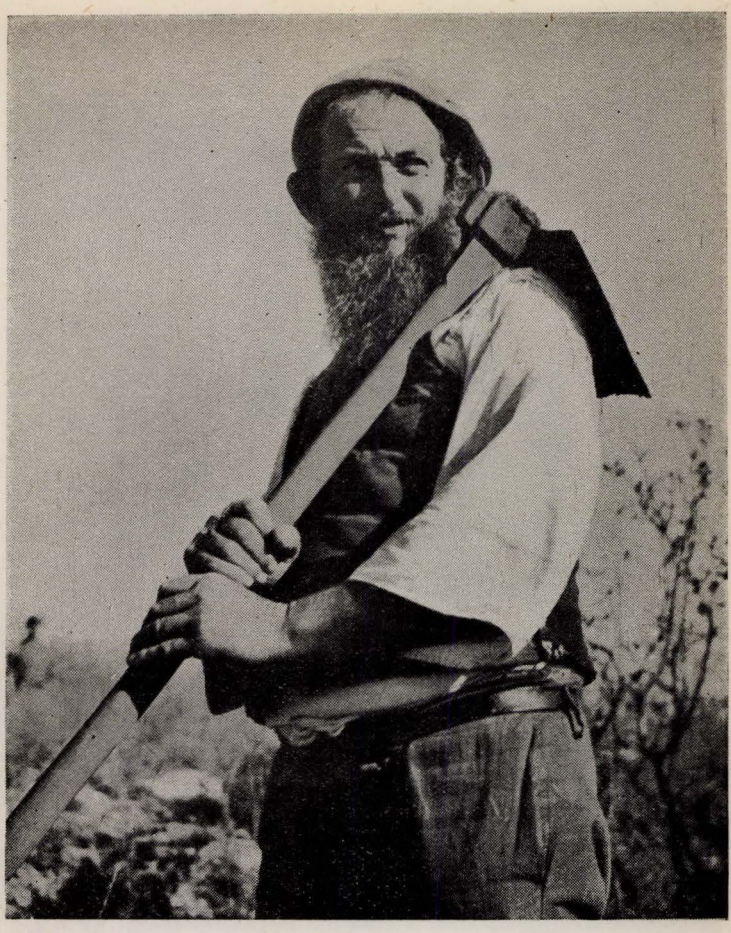
הרבי מיבלונה וחסידיו

חברי מושב באלישיב

איש כפר גדעון

איש שדה יעקב

תקופתו הראשונה של כפר פינס עומדת בסימן סכסוכי קרקעות עם השכנים הערבים. אמנם אלה שישבו על הקרקע קודם שזו נקנתה על־ידי הקהק"ל קיבלו פיצויים, אלא שלא הסתפקו בכך ותבעו יותר. היה אף ניסיון לעלות על האדמה בכוח. לא הספיקו המתישבים להיפטר מצרה זו ופקדה אותם צרה אחרת, זו הקדחת, שהיא כידוע בן־לוויה "נאמן" למפעל ההתישבות.

ראשית העבודה היתה גידור השטח וחרישו. לאחר מכן חולקו האדמות, ובחלקו של כל מתישב נפלו 20 דונם. לעומת מכסות הקרקע בישובי החקלאות האכסטנסיבית, הרי זו מכסה קטנה למדי. אולם תכניתו המשקית של הכפר היתה מבוססת על משק מעורב אינטנסיבי, והתישבות כזאת זקוקה לכמות גדולה של מים — ומים לא נמצאו במקום. במושבה הסמוכה כרכור נחפרה באר ונמצאו בה מים רבים, היתה איפוא תקווה כי יימצאו מים גם בכפר פינס, אך הקידוח לא נתן תוצאות. לבסוף התקשרו עם המושב השכן עין עירון, שיספק להם מים מבארו. הותקנה רשת צינורות והוקמה בריכה.

עם התפתחותו של המושב נתקבצו במקום כל חברי הארגון ומספר המשפחות הגיע לחמשים. תהליך ההתבססות היה איטי. ענף חשוב במשק הכפר היו המטעים, וכידוע עוברות שנים עד שאלו נותנים את פריים. אף התקציב ההתישבותי לכפר פינס ניתן רק ארבע שנים לאחר ייסודה. כי על־כן נאלץ רוב המתישבים לעבוד מחוץ למושב, ואת המשק העצמי טיפח כל חבר באמצעיו ובזמנו שלו.

בשנת תרצ"ז נכלל כפר פינס בהקצבות מחלקת ההתישבות של הסוכנות. בניין המושב וביסוסו המשקי הלכו והתפתחו; ניבנו בתי־מגורים ובנייני משק. אבל לפי שעה היה על החברים לעבוד גם בעבודה שכירה, והשאיפה היתה לגוון את המשק במידה כזו שיוכלו להיות אדונים לעצמם.

בעת ייסודו של הכפר היתה התכנית כי ענף ההדרים יהיה אחד הענפים החשובים שבמשק, ומכיוון שלמטעי הדר אין צורך בשטחי אדמה גדולים, הוקצתה לכפר מלכתחילה מכסת אדמה מועטת. כשבא המשבר בענף ההדרים נתעורר הצורך

לפתח ענפים אחרים, המצריכים יותר אדמה. אולם אדמה מתאימה לצורך זה נמצאה רק בשיעור מועט ברשות המושב. בתחילת מלחמת העולם השנייה עלה בידי אנשי הכפר להגדיל את השטחים שברשותם בכמה עשרות דונם, ואף חכרו אדמה לעיבוד זמני.

עם התבססותו המשקית של הכפר התפתחו והתגבשו גם חיי הציבור. נבנה בניין ציבורי המאכסן את בית־הספר, ואף הוקם בניין מפואר לבית־הכנסת, שעד עכשיו היה מקומו בצריף. בית־הכנסת הוקם לזכרו של חבר יקר מחברי הכפר — הרב ישעיהו שפירא, ממייסדיה וממנהיגיה הרוחניים של תנועת תורה ועבודה. בגיל קשיש עזב הרב שפירא את העיר, התישב בכפר פינס ובה נפטר.

לאחר מלחמת השחרור נפתרה הבעיה הכאובה של מחסור בקרקעות, שעיכב במשך כל השנים את התפתחותו של הכפר. עם הצטרפותם של שלושים משפחות עולים גדל הכפר, מספר המתישבים הגיע לשמונים משפחות שהם כ־430 נפש, ושטח אדמת הכפר עלה עד למעלה מ־4000 דונם.

כפר אברהם

הרב ד"ר אריה סלוונדי היה רבה של קהילת בד־דירקהיים שבדרום גרמניה בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה. הוא ביקש לקנות קרקע בארץ־ישראל לשם הקמת משק לימודי דתי ליתומים. לצורך זה אסף סכום כסף על־ידי תרומות שבועיות של נשי ישראל עם הדלקת הנרות בערב שבת. בשנת 1913 נרכש ממזרח לפתח־תקווה שטח, אשר היה ידוע מאז בשם "אדמת סלוונדי" על שמו של הרב שהשתדל בקנייתה.

לשטח זה של כמה מאות דונם נודעת חשיבות רבה בתולדות ההתישבות הדתית. כמה וכמה מן הארגונים להתישבות ישבו כאן קודם שעלו למקומם הקבוע. בייחוד ידועה אדמת "סלוונדי" כמקום מושבה של הקבוצה הדתית הראשונה, "קבוצת רודגס", במשך שנים רבות. במהלך התפתחותה של קבוצה זו — שעוד ידובר עליה להלן — פרשו ממנה חלק מחבריה שנטו

לחיי מושב, ויחד עם אנשים נוספים שהצטרפו אליהם יסדו ארגון למושב. חברי ארגון זה עלו על אדמת סלוונדי בשנת תרצ"ב. שטח זה, שהיה בסך־הכל בן 700 דונם ומחציתו היתה שייכת לקבוצת רודגס, חולק בין חברי המושב. בחלקו של כל אחד נפל שטח קטן, כ־15 דונם, שמחציתו לערך נועדה למטעים.

אפיו המיוחד של מושב זה נקבע במידה רבה על־ידי קרבתו אל העיר. עם התפשטותה של פתח תקוה כמעט שנבלע המושב בתחומיה. בזמן האחרון צורפה כפר אברהם מבחינה רשמית לאיזור שיפוטה של פ"ת. רבים מתושבי המקום קשורים בעבודתם לעיר, ואולם במידה ידועה נשמר אפיו החקלאי של המקום, וחלק ניכר מן המתישבים הוותיקים מוסיף לקיים את משקו.

כפר הראה

שנים אחדות לאחר שנגאל עמק יזרעאל השלימה הקהק"ל קנייה שנייה של שטח אדמה גדול ורצוף — עמק חפר. שטח זה בלב עמק השרון היה ידוע בשמו הערבי ואדי חוארית, והוא משמש גשר בין שני האזורים היישוביים של השרון והשומרון. עמק חפר שימש במשך עשרות שנים נושא להתענייניותם של גואלי הקרקע. בזכרונותיו של אוסישקין מסופר, שעוד בביקורו הראשון בארץ־ישראל, באביב של שנת תרנ"א, ראה ברכישתו של עמק חפר אחד המפעלים הגדולים. מכשולים רבים עמדו על דרכה של קנייה זו, ורק שלבים־שלבים אפשר היה להתגבר עליהם, עד שבמאי 1929 נרשמה הקרקע בספרי האחוזה ע"ש הקהק"ל. אבל גם עם קבלת תעודת הקניין הרשמית על אדמות ואדי חוארית לא נסתיימה עדיין פרשת הקנייה, ועדיין לא עברו הקרקעות לרשות הקהק"ל שתוכל למוסרם למתישבים. רק אחרי עיכובים ממושכים מצד ממשלת המנדאט, משפטים מרובים והרפתקאות מרובות מצד הערבים המוסתים, קיבלה הקהק"ל את כל שטח עמק חפר לרשותה. פרשת גאולתו של עמק חפר תוארה בפרטות בספרו של יוסף וייץ: פירות (מגילת האדמה, ספר שלישי), בהוצאת הלשכה הראשית של הקהק"ל,

תשי"ב, עמ' ק"ז — קע"ד. ההפרעות לא מנעו מלגשת לפעולת ההיאחזות וראשית ההתישבות במקום זה. מאות פועלים שכירים שעבדו במושבות חיכו בכליון עינים להתישבות בשטח זה, שהקיף כשלושים אלף דונם. התכנית היתה לייסד כאן עשרות נקודות יישוב מכל הצורות, הגונים והזרמים. כאן הוקצה מקום גם למושב של הפועל המזרחי.

מושב זה, הידוע כיום לתהילה בשם כפר הראה, יסודו בחברת פועלים דתיים שנתארגנו בפתח־תקווה בשם "ארגון ב' של הפועל המזרחי להתישבות אינטנסיבית". לארגון זה הוקצה שטח אדמה סביב אחת הגבעות בעמק חפר. השטח היה חכור לתקופה ידועה לממשלה, ומשפקע תוקף החכירה עלה הארגון על אדמתו.

בטבת תרצ"ד עלו ראשוני העולים. "חמישה־עשר היינו" — מספר אחד מחברי המושב הוותיקים — "כשנטינו את אהלינו על הגבעה עליה עומד המושב כיום הזה". קודם כל היה צורך להפקיע את חזקתם של הבדואים המקומיים על הקרקע על־ידי חרישה וזריעה. לאחר מכן גודר השטח, כדי להבדיל בינו לבין השכנים ממערב. בזמן הראשון הוקמו צריפי דירה וצריף ציבורי. צריף זה שימש במשך כל השנים בית־כנסת ובית־ספר.

לאחר עמק יזרעאל היתה ההתישבות בעמק חפר המתוכננת והשיטתית ביותר, אולם היתה שונה ממנה באופן יסודי. בעוד שבעמק עומדת מכסת הקרקע למשק על 100—140 דונם, הרי כאן הועמדה היחידה המשקית על 15—18 דונם. פיתוחם של המשקים נעשה בהדרגה, וגם אחרי עלותם להתישבות הוסיפו אנשי הכפר לעבוד עבודה שכירה בעיקר בפרדסי הסביבה, ואילו במשקם הם עבדו בשעות הפנאי. הפגעים הראשונים המלווים כל התישבות חדשה פגעו גם בכפר הראה. בעמק חפר היו מרובות הביצות, מה שגרם להופעת הקדחת. גם מים ניתנו במשורה — הם הובאו מגבעת חיים הסמוכה. בשלב הראשון חיו חיי שיתוף; הן מחמת התנאים החברתיים — האנשים לא היו עדיין בעלי משפחה — והן מחמת התנאים המשקיים: רוב העבודות שנעשו היו עבודות כלליות, שהיו שייכות לכלל המו־

שב ולא למשקים הבודדים. רק בשלב מאוחר יותר ניגשו לחלוקת הקרקע. 1250 דונם חולקו ל־70 יחידות־משק בגות 18 דונם כל אחת — מזה חלקה למגרש וגן לידו וכן לפלחה ולמטעים.

על־פי החלטת הקונגרס הציוני הי"ט ב־1935 הוקצבו כספים לביסוסם המשקי של 2,300 מתישבים בחמישים ושבעה יישובים. בתוכנית זו נכלל גם כפר הראה. הוקמו אז 33 הבתים הראשונים למגורים, בנייני משק, וכן הוחל בנטיעות.

עתה נכנס הכפר למסלול של התבססות. עבודת החוץ פינתה לאט לאט את מקומה לעבודה במשק העצמי והמשק נעשה מקור פרנסתו העיקרי של המתיישב. בתקופת מלחמת העולם השנייה, כשגברה הדרישה לאספקה עצמית של מזונות בארץ, גברה ההתפתחות המשקית. בתקופה זו נוספו בתים חדשים במושב ונבנו בניינים ציבוריים: מחסנים, בניינים לבית־הספר ולנוער, ואחרון אחרון — בית־הכנסת המפואר, אשר בבניינו הוחל עוד בראשית המלחמה והקמתו נסתיימה בתש"ו.

זכה כפר הראה ונעשה לאחד המרכזיים הרוחניים של תנועת תורה ועבודה. בכפר זה הוקמה הישיבה הראשונה של בני־עקיבא, אשר בניניה הנאים עומדים על גבעה מדרום לכפר, ובאותו מקום הוקמה גם הישיבה החקלאית ומוסד לילדים עולים "יקיר". על מוסדות אלה ידובר עוד להלן.

בשנים שלאחר הקמת המדינה הוגדל המושב ל־80 יחידות, ומכסת הקרקע לכל מתיישב הועלתה ל־23 דונם. 12 משפחות של עולים נקלטו כתושבים בכפר, ויחד עם המתיישבים הוותיקים הגיעה האוכלוסיה ל־580 נפש ושטח הכפר ל־5,300 דונם, לערך. 14 יחידות־משק בכפר נשארו פנויות לבני המתיישבים, שיצטרפו כחברים לכפר.

א ל י ש י ב

המושב אלישיב הוא היום אחד המושבים החשובים והמשגשגים של היישוב התימני הוותיק בארץ. ולפני שנעמוד על קורותיו והתפתחותו של יישוב זה, ראוי לומר דברים אחדים לתולדות

עלייתם והתיישבותם של יהודי תימן בארץ, שכן פרשה זו היא אחת הפרשיות המופלאות בתולדות היישוב החדש.

יהודי תימן, שעד אמצע המאה הי"ט היו ידועים אך מעט בעולם היהודי, היו נאנקים תחת העול הכבד של גלות האיסלאם, שהיתה מעיקה ביותר על היהודים בארץ נידחת זו. יושביה ושליטיה קנאים ואכזריים, ומעמדם של היהודים היה שפל ונדכא. כיסופי גאולה מילאו תמיד את לבותיהם של יהודי תימן. בהגיע אליהם הנוסע המפורסם ר' יעקב ספיר איש ירושלים, הערה בתוכם רוח של התעוררות לעלייה לארץ־ישראל.

בעלייתם של יהודי תימן — כמו בעליות האחרות מארצות אירופה — אנו מונים עלייה ראשונה ושנייה. העלייה הראשונה מתימן היתה בזמן אחד עם העלייה הראשונה מרוסיה (היא עליית ביל"ו), וסימן נתנו בעלייה זו — "אמרתי אעלה בתמר" (שיר השירים ז' ט') — בתמר היא תרמ"ב, השנה שבה הגליעו ארצה עולי תימן הראשונים. עולים אלה התיישבו בערים, ובייחוד בירושלים, ועסקו בעבודה ובמלאכה. העלייה השנייה של יהודי תימן הולמת את זמנה של העלייה השנייה המפורסמת — סביב שנת תר"ע. עולים אלה פנו לעבודה חקלאית במושבות, ואף הקימו שכונות משלהם בסמוך למושבות ובהן משקי־עזר ואף משקים עצמאיים. יישובים חקלאיים מיוחדים משל עולי תימן לא הוקמו עד שניתנה האפשרות לכך עם יישובו המתוכנן של עמק חפר. אלישיב (השם סמלי הוא — כי ישיב השם את פזורי ישראל, ומשאלה זו נתקיימה במילואה דווקא לגבי יהודי תימן, שכמעט כולם עלו לישראל לאחר הקמת המדינה), נוסד בשנה שבה נוסדו אחדים מיישובי עמק חפר — בתרצ"ד.

וכך רשם ביומנו איש הקהק"ל על עלייתם של אנשי אלישיב:

— — — והתימנים לאט ישרכו נתיבם.
ראש החבורה שזוף־פנים ובעל זקן שחור רכוב הוא על חמור ואחריו כמניין אנשים, גבוהים ונמוכים, צנומים ודלים, ברגל יהלכו. את הצריף הביאה אחר כך מכונית־משא. כאשר הגיעו אל מרכז הגבעה שעליה עתיד להתנשא יישובם,

הודו לקב"ה שהחיים וקיימם והגיעם ליום הזה, כי ניתנה להם האדמה לנחלת עולם, להם ולבניהם. ומיד יהיו מוכנים לעובדה במעדריהם ובאתיהם. במקום הזה קנו שביתה בישיבה ובו לנו אותו לילה...

(י. וייץ, שם, עמ' קנו)

המושב אלישיב בנוי שתי שורות ארוכות של בתים — תכנית השונה מזו של ישובים אחרים — המשוות להם צורה של רחוב. באמצעו של רחוב זה בנייני ציבור: בית־ספר, צרכניה, מחלבה ועוד. אנשי הכפר כולם שומרי תורה ומצוות, ולהם שני בתי־כנסת, בהתאם להבדלי נוסחאות בתפילה הרווחים בין יהודי תימן יוצאי מחוזות שונים.

כמו בשאר המושבים שבאזור זה, כן גם כאן יחידת הקרקע למשק היא כ־20 דונם, משק מעורב בהשקאה והוא מבוסס בעיקרו על גידול ירקות, רפת ולול. יש גם מעט פלחה וחלקת פרדס לכל מתיישב. על גבעה מצפון למושב הוקם מכון מים, המפיק מאה מטר מעוקב מים לשעה.

כפר יעבץ

לכל תקופה בתולדות בניין הארץ קווי אופי משלה, שרישומם ניכר בהתפתחותה של ההתישבות החקלאית. סוף שנות העשרים ושנות השלושים עומדות בסימן ההתישבות האינטנסיבית ופיתוח ענף הפרדסנות. תקופה זו מקבילה לעלייה החמישית, שהביאה עמה עולים רבים בעלי הון, שביקשו להשקיע הון זה בחקלאות. יחידים וחברות קנו קרקע על מנת לחלקו לחלקות קטנות ולמוכרן למתישבים, המבקשים להתנחל באמצעים משלהם. כך עשה אחד מפעילי הסתדרות המזרחי בא"י, ר' צבי שכטרמן ז"ל, אשר קנה שטח של כמה אלפי דונם במזרחו של השרון הצפוני וביקש ליישב עליו 40 משפחות דתיות מארצות־הברית. את העבודה של הכשרת הקרקע מסר לקבוצת פועלים חברי הפועל המזרחי. שבעה אנשים עלו למקום באדר תרצ"ב והתחילו בהכשרת הקרקע לנטיעות הדרים. אולם כעבור שנה נפסקה העבודה במטעים ואף מצב הבטחון הורע. המקום מבו־

דד, מסביבו כפרים ערביים עוינים, והאדמה פרטית ואין סיכויים להתישבות קבועה במקום. היה ברור שקבוצת פועלים זו זמנית היא, ובסופו של דבר תצטרך לבקש לה מקום אחר להתישבותה הקבועה.

והנה באה לעזרה הקהק"ל, אשר קנתה בסביבה שטח של 420 דונם והעמידה אותו לרשות המושב. אמנם השטח הזה קטן היה מכדי ייסודו של יישוב, אולם קיוו שבמשך הזמן תתאפשר קנית קרקעות נוספות. על־פי התכנית הוקצו לכל מתיישב 3 דונם למגרש ו־12 דונם למטעים — שטח מועט מאוד אף לפי ממדי ההתישבות האינטנסיבית. הקשיים העמידו במבחן קשה את האנשים. מי שלא עמד בו הכוח לסבול — עזב את המקום; הנותרים התאמצו והחזיקו מעמד.

בטבת תרצ"ד נשלחה לכפר יעבץ פלוגת עבודה מקיבוץ רודגס שעל־יד פתח־תקוה, וזו הביאה עמה רוח חיים למושב הקטן. לימים היתה פלוגה זו אחת מאלו שיסדו את טירת־צבי.

כשפרצו מאורעות תרצ"ו הועמד כפר יעבץ במבחן חמור. גם בימי שלום היו בעיות הבטחון במקום זה קשות ביותר, ובשעות הערב היה הכפר דומה למחנה צבאי. עתה נעשה מקום מבודד זה אחת המטרות הקבועות למתנפלים ולפורעים. בקיץ תרצ"ו, כאשר יישובים רבים היו נתונים במצור והותקפו לילה־לילה, היה כפר יעבץ מן העמדות הקדמיות של היישוב.

וכך מתואר אחד הלילות האלה תיאור שהוא אופייני למערכה שעמד בה באותו זמן היישוב, ויישובי־הספר בייחוד:

> הערב אחד הלילות הראשונים של חודש אב — ומסביב חושך. אנו מכונסים בחפירות, חברים אחרים — על גג הבית המרכזי. ואף כי זה חדשים עובדים ביום ואין פושטים בגד בלילה וקשה לעמוד על הרגליים בכל זאת העצבים דרוכים, הראש מתרומם מעבר למתרסים. מתול־כרם הקורצת באורותיה עולה המולה עמומה. העין בוחנת פעולה חשודה ובלתי פוסקת בכפרים הערביים הסמוכים. הם מתכוננים... ואמנם אחרי שעה פולחת יריה חדה את חשכת הלילה מדרום ואחר־כך בצפון ומתפשטת לכל ארבע הרוחות. מאות ואלפי כדורים שרקו בחלל. נשמעו יריות רובים ואקדחים

כפר חיטין — מראה מרחוק

בכפר חיטין בעבודה.

חברי מושב בכפר־חסידים

ולעתים אף קול נפץ פצצות. ניכר, כי ההתקפה נערכה על־ידי מספר מתקיפים רב, המנסים להתפרץ לפנים המושב. כשניתנה מעל גג הבית פקודת אש יצא ברד כדורים מאר־בע חפירות המגן. כל האדמה רעדה. המתקיפים הלכו וקרבו אל הנקודה ושמענו את צעקותיהם. מעל לגג התלקחו בא־ויר שתי רקטות אדומות — קריאת אזעקה לתל־מונד. הג־ברנו את היריות בכל הכלים שברשותנו. חלפה חצי שעה. התקפתנו הלמה כנראה את התוקפים, ובהגיע העזרה מתל־מונד — היה כבר אחרי המעשה.

אין זה מקרה יחיד; כמותו היו רבים בימים ההם. אנשי כפר יעבץ עמדו בגבורה במבחן האש, שהיה אחד מן הקשים ביותר במאורעות תרצ"ו.

משחלפו ימי המאורעות עלתה שוב הבעייה החמורה של קיום הנקודה כשלעצמה; האדמה אינה מספקת אף למספר הקטן של מתיישבים וכל שכן למושב גדול, והרי במקום מבודד ומ־סוכן כל כך הכרחי להקים ישוב גדול.

כאמור, נתכוונה התכנית לבסס נקודת ישוב זו על הפרדסנות, אבל עם המשבר בענף זה נפסק פיתוח הסביבה. המתיישבים מחוץ־לארץ שעמדו להתיישב בכפר־יעבץ לא באו, והנקודה נשארה בבדידותה. כך היה המצב עוד לפני המאורעות, ומש־החמיר מצב המתישבים אחרי הסבל במתח הנפשי היה הכרח בפעולה מאומצת לתוספת קרקע.

בינתיים עזבו אחרוני המתיישבים את המקום ועברו למוש־בים אחרים. במקומם נקבעו להתישבות חברי ארגון "נחליאל" בחדרה, מיוצאי תימן. משעלה בידי הקהק"ל לרכז שטחי קרקע במידה מספקת, הועמד לרשות כל מתיישב שטח של 20 דונם.

עם כניסתו של ארגון "נחליאל" לכפר יעבץ לא נסתיימו עד־יין הלבטים של כפר זה. גם הפעם היה מצב הבטחון החמור בעוכריו. שוב היתה כפר יעבץ בקו החזית עם פרוץ המאורעות ומלחמת השחרור, והיה הכרח להוציא את המתיישבים משם. האנשים יושבו מחדש בעמק חפר, במקומו של הכפר הערבי שהיה סמוך לכביש הראשי בית ליד—חדרה, מול כפר הראה, הוא המושב גאולי תימן.

מאחר שנתברר כי בתנאי המקום לא יוכל מושב להתאחז בו, נראה היה כי הפתרון יימצא בהעברת גוף קיבוצי לכפר זה, אשר ייקל עליו להיאחז ולהתבסס בו. בסיוון תש"ח, בעיצומה של מלחמת השחרור, באה לכפר יעבץ קבוצת "מכורה", קבוצה צעירה מחברי בני־עקיבא ברומניה. אולם גם קבוצה זו לא מצאה תנאים נאותים להתפתחותה והצטרפה בסוף תש"י לניר עציון. לכפר יעבץ הובאו אז עולים מאירופה, שהתארגנו כמו־שב שיתופי "נצר יששכר". ארגון זה התפזר ובמקומו באו עו־לים מרומניה. רובם של אלה לא החזיק מעמד, ולפיכך הועבר לכאן ארגון של עולי תימן, אשר חבריו ישבו קודם בכפר עבו־דה בחצור ואחר־כך בחדית. חלק מן המתיישבים הקודמים נשאר אף הוא בכפר יעבץ.

הגלגולים הרבים שעברו על יישוב זה סיבתם בגורמים שלי־ליים שונים שפעלו לרעתו, ובעיקר בתנאי הבטחון ומיעוט הא־דמות שלא איפשר בעבר את ביסוסו הכלכלי. ואולם עם סי־לוקם של שני גורמים אלה, נשקפים סיכויים להתבססותו של הכפר, לאחר הלבטים הרבים שעברו עליו.

תקופת שבע השנים

עם ייסודו של כפר הראה נסתיימה התקופה הראשונה בתול־דות ההתיישבות הדתית העובדת. תקופה זו, המקיפה שבע שנים מייסודו של שדה־יעקב, היתה לכאורה צנועה בהישגים ממש־יים של ייסוד יישובים חדשים; במשך השנים האלה לא הוקמו אלא שישה מושבים, הישג שנראה צנוע למדי אף לפי ממדי ההתיישבות באותה תקופה, ועל אחת כמה וכמה ביחס להיקף ההתישבות, היום. אף־על־פי־כן, חייבים אנו לזכור כי תהליך ההתישבות, מייסודו של הארגון שכלל את המועמדים עד הע־לייה על הקרקע, היה איטי למדי והיה קשור, מלבד התנאים החיצוניים שקבעו את קצב ההתיישבות, גם בחישובי תור וותק של המועמדים, בהכשרה ובארץ. ומכיוון שהעלייה החלוצית הדתית היתה קטנה יותר מזו שאינה דתית, ממילא היו אפשרו־יות ההתישבות לחלוצים אלה קטנות יותר. ואולם חשיבותה של

תקופה זו בתולדות ההתישבות גדולה היא, משום שבה הונחו היסודות לעצם מפעלו ההתישבותי של הפועל הדתי, יסודות שעליהם נבנה הבניין המסועף של ההתישבות כפי שהיא קיימת היום. ערכה של תקופה זו גדול גם מצד זה, שכן בה הונחו יסודותיה ונתגבש רעיונה של התנועה הקיבוצית הדתית, שעליה נייחד להלן את הדיבור. אבל קודם שנסיים סקירתנו זו, חייבים אנו להזכיר עוד נסיון התישבותי שנעשה בתקופה זו, ולאמיתו של דבר עוד קודם שהוקמו היישובים שמנינו כאן, והוא הכפר נוה־יעקב שעל־יד ירושלים. אנו מזכירים אותו כאן בנפרד, שכן דרך התהוותו ואופיו שונה היה מן היישובים האחרים, וגם מהרבה בחינות אחרות קבע פרק לעצמו.

נסיון לעצמו: נוה יעקב

כמה וכמה תכניות ואף נסיונות ממשיים נעשו על־ידי אנשי ירושלים לייסד יישובים חקלאיים בסביבותיה. ואחד הנסיונות בתחום זה שעלה יפה היה דבר ייסודו של נוה־יעקב. מה שמייחד מפעל יישובי זה משאר פעולות דומות שנעשו בשנות העלייה השלישית היה, כי היוזמה להקמתו לא יצאה מאת חלוצים עולים, אלא דווקא מאת צעירים ילידי הארץ — דור שני ושלישי ליישוב הישן.

במסגרת התנועה הדתית־לאומית שבארץ היה קיים ארגון "המזרחי הצעיר הארץ־ישראלי", שאיחד בתוכו צעירים דתיים ילידי־הארץ, שהיו בעלי השקפות לאומיות והקימו מסגרת מיוחדת בתוך הסתדרות המזרחי בא"י.

והימים אחרי מאורעות תרפ"א, שגרמו אכזבה מרה בקרב היישוב, שפעמו בו תקוות גדולות לעבודת בניין מזורזת ולהתפתחות מהירה של הארץ בעקבות הצהרת בלפור. המאורעות זעזעו לא רק את מעמדו המדיני של היישוב, אלא פגעו גם במידה רבה במעמדו הכלכלי. "המזרחי הצעיר" התחיל לתת דעתו לתקנת מצבם הכלכלי של הצעירים בני־הארץ, והגיע למסקנה כי הפתרון הוא בעבודה חקלאית ובהקמת כפרים.

תכניותיו של ארגון זה נערכו בצורה שונה מזו שהיתה

מקובלת באותו זמן בהתישבות החקלאית. שלא כחלוצים, אשר מלכתחילה עלו לארץ לשם התישבות והתארגנו עם בואם בחבורות ובקבוצות, הרי המועמדים להתישבות מאנשי ארגון זה היו תושבים ותיקים בארץ, ותהליך המעבר לחיי כפר צריך היה להיות הדרגתי. הרעיון והתכנית מצאו הד בחוגי הצעירים בני ירושלים, ובמשך זמן קצר נרשם מספר ניכר של חברים לאגודה שנקראה בשם "אגודת הכפר העברי". באסיפה הכללית הראשונה, שנתקיימה בחול המועד פסח תרפ"ב, נבחרה הנהלה שהשתתפו בה בין השאר הרב משה אוסטרובסקי (בשנותיו האחרונות — המאירי), ד"ר ברינקר (בר־יקר), הרב יצחק אונרשטיין — זכרונם לברכה, מראשי העסקנים בהסתדרות המזרחי בארץ־ישראל.

כיוון שחברי האגודה, המתיישבים העתידים, היו כולם אנשי ירושלים, בני־משפחות ידועות בקורות היישוב בארץ בדורות האחרונים וביקשו להישאר בקרבות העיר שבה היו קשורים בעבודתם, ביקשו לעצמם קרקע במרחק לא רב מן העיר. לאחר בחינת הצעות לקניית קרקעות במקומות שונים, נמצא שטח מתאים בן 500 דונם מאדמות הכפר הערבי בית חנינא, במרחק 7—8 קילומטר צפונה מירושלים, סמוך לדרך העולה לשכם.

קניית הקרקע והעברתה לרשות הקונים היתה קשה ומסובכת בתנאי משפט הקרקעות ששררו אז בארץ. מאמצים מרובים והוצאות גדולות היו כרוכות בקבלת ה"קושאן" (שטר המקנה) לקרקעות. אבל משנסתיימה פרשה זו בהצלחה התחילו חברי האגודה לדאוג להקמת הבניינים וליישוב המקום בפועל. הקרקעות נקנו באמצעיהם הפרטיים של החברים, אלא שלצורכי בניין והתישבות כבר לא נשארו כספים בידם. אנשי האגודה עניינו בתכניתם את ראשי המוסדות הציוניים — מ. מ. אוסישקין, שהיה אז ראש ההנהלה הציונית, ד"ר א. רופין, מנהל מחלקת ההתישבות, ואחרים. הקרקעות נבדקו על־ידי מומחים ונערכו התכניות החקלאיות. אבל אף־על־פי שהיתה אהדה רבה למפעל ישובי חשוב זה, לא עלה בידי האגודה לקבל עזרה להתישבות. "לא המזרחי ולא ההסתדרות הציונית הראו רצון

טוב לעזור לבני ירושלים להגיע למטרתם להתיישב על אדמת מולדתם". (ד"נ ברינקר, לתולדות כפר העברי נוה־יעקב, בקו־בץ "הכפר העברי נוה־יעקב", תרצ"ט, עמ' 14).

הנהלת האגודה החליטה איפוא להפעיל שוב את חבריה לגיוס אמצעים ולהקים "קרן בניין והכשרה". מאמצעי קרן זו הוחל בחשון תרפ"ד בבניין בור ציבורי לאגירת מים.

הקמתם של הבתים הראשונים נתאפשרה על־ידי הלוואה מאת קרן לבניינים, שהועמדה לרשות האגודה לצורך בניית עשרה בתים ("קרן להלוואות לבניינים ע"ש ש. שניר"). בתמוז תרפ"ד הונחה במעמד חגיגי אבן הפינה לעשרת הבניינים הראשונים בכפר. זמן קצר לאחר מכן נתאפשרה בנייתם של עשרה בתים נוספים. עם התקדמות ההתישבות הוחלט גם לקרוא שם לכפר — נוה־יעקב ע"ש מייסד המזרחי הרב יצחק יעקב ריינס. נסלל גם כביש בתוך אדמות הכפר, המסתעף מהכביש הראשי ירושלים—שכם. המתיישבים הראשונים נכנסו לגור בבתיהם בסוף שנת תרפ"ה. בשנה שלאחריה הוקם גם בית־ספר וסודר שירות רפואי. אף התחילו בעיבוד חקלאי בקנה־מידה קטן. אמנם תושבי הכפר התפרנסו בעיקר על עבודתם בירושלים, אולם משקי העזר וחשיבותם בפרנסתם של התושבים היתה גדלה והולכת.

במאורעות תרפ"ט הותקף הכפר על־ידי פורעים. מעשרים וחמש המשפחות שגרו בו נשארו רק שמונה. אחרי המאורעות נעשו מאמצים למלא את החסר.

עם ראשית העלייה מגרמניה התיישבו בכפר משפחות דתיות מן העולים החדשים, תחילה כעובדים במשקי אחרים ולאחר מכן כבעלי משקים עצמיים. הקרן הקימת לישראל, בעזרת המחלקה ליישוב יהודי גרמניה של הסוכנות היהודית, רכשה שטח של ארבעים דונם בגבול הכפר ואמרה להקים בתים ובנייני משק למתיישבים החדשים. אבל מאורעות תרצ"ו סיכלו תכניות אלו, ורק בשנת תרצ"ט ניגשו לביצוען.

בשנים שלאחריהן התעודד היישוב בנוה־יעקב. כל הבתים נתמלאו תושבים שפיתחו משקים, ובעיקר רפת, לול, עצי פרי

וגני ירק; נפתחו מוסדות חינוך לילדים מן החוץ, והוקמה בכפר גם ישיבת "קול תורה". שיפור אספקת המים וחיבור הכפר לרשת החשמל הוסיפו אף הם לטיפוחו. נבנו בניינים חדשים, בניינים ישנים הורחבו והיו תכניות לפעולת בנייה מקיפה, ואולם כל התכניות הושמו לאל עם פרוץ המאורעות שקדמו למלחמת השחרור.

בראשית שנת תש"ח, עם תחילת המערכה, ישבו בנוה־יעקב כ־150 נפש, מתיישבים ותושבים. שטח הכפר היה 615 דונם, ובכלל זה כ־40 דונם קרקעות הקהק"ל שנקנו בשנים האחרונות. מלבד אלה היו עוד שטחי קרקע נרחבים בסביבה זו, שבעליהם יהודים. על גורלו של הכפר נייחד את הדיבור בהמשך הדברים.

פרק שני

התנועה הקיבוצית הדתית

ראשית הקבוצות: רודגס ושח"ל

ציינו בראשית הדברים, כי בתחילתה של תנועת ההתיישבות בקרב הנוער הדתי היתה שלטת צורת הקבוצה. אבל קבוצות אלו היו רק על־פי צורת ארגונן הזמני ולא במשמעותן האידיאולוגית והחברתית של היום.

ראשיתה של התנועה הקיבוצית הדתית — בסוף שנות העשרים, ובייחוד משנות השלושים ואילך. ראשית התהוותה — בגרמניה הרפובליקאית, זו שלפני התקופה הנאצית. בשנת תר־פ"ז הוקמה בכפר אחד בגרמניה, בצנרוד ואח"כ ברודגס (שהיה אחר־כך לשם דבר במשך שנים רבות בקרב הקבוצות הדתיות) חוות־הכשרה לנוער דתי ציוני. כבר שנים לפני כן היתה פעילה בגרמניה תנועת "החלוץ" הכללית, שהביאה את רעיון הקבוצה מארץ־ישראל. גם רעיונות הסוציאל־דמוקראטיה מצאו אחיזה אצל רבים מן הנוער היהודי. בתוך ה"מזרחי" בגרמניה היתה חזקה השאיפה של עבודה קונסטרוקטיבית בארץ־ישראל, והכרת ערכה של העבודה החלוצית זכתה לחשיבות ניכרת, אף במידה גדולה יותר משאר ההסתדרויות הארציות של המזרחי במדינות אחרות. זוהי תוצאה מעמדתם המיוחדת של מנהיגי המזרחי בארץ זו ומאופייה השונה של ההסתדרות בגרמניה (ראה על כך מאמרו של ד"ר ישעיהו וולפסברג ב"ספר המזרחי", תש"ו).

גורמים אלה הביאו לידי כך, שבקרב חלק ידוע של הנוער הדתי־הציוני בגרמניה נתעוררה תסיסה חלוצית, שהעלתה את השאיפה לעלייה ולחיי קבוצה בארץ. משמעות מיוחדת היתה להתעוררות זו על רקע הסביבה והתנאים של יהדות גרמניה

באותה שעה. מצב היהודים היה טוב, הן מבחינת מעמדם המדיני והן מצד מצבם החברתי והכלכלי.

חברים בודדים מחניכי חוות ההכשרה ברודגס עלו לארץ בסוף שנות העשרים, אולם העלייה המאורגנת הראשונה באה בחשון תר"ץ. עולים אלה, יחד עם חבריהם שעלו לפניהם, הקימו קבוצה שהתיישבה על אדמת סלוואנדי בפתח־תקווה. וכיוון שהקבוצה הדתית היה בה משום חידוש, נתעוררו בראשית קיומה בעיות חברתיות שונות. לאמיתו של דבר, הן נתעוררו עוד בחו"ל, אולם ההכרעה בהן נדחתה עד העלייה, עד שיכירו חברי הקבוצה את המציאות בארץ. הבעייה העיקרית היתה: קיבוץ או מושב. תחילה ביקשו להתקשר והתארגנו בצורת קואופרטיב, אף־על־פי שהשם היה "קיבוץ רודגס". לאחר זמן נתברר כי הצורה הקואופרטיבית אינה הולמת את המציאות. במכתב אל חברי תנועת הנוער בגרמניה "ברית חלוצים דתיים" כותבים אנשי הקבוצה על התפתחות זו של העניינים:

"——— הגענו להכרה כי עלינו לוותר על הצורה הקואופרטיבית, כי: (א) רוב החברים אינו מרוצה מצורה זו של חיים משותפים. צורה זו מבליטה במידה מסוימת ניגודים, 'סוציאליים' בין מרוויחים הרבה למרוויחים מעט; (ב) אין לחשוב על התפתחות רבה כל זמן שכל חבר מחליט על כספי רווחיו; (ג) צורה זו אינה מאפשרת את פיתוחה של הנקודה ליכולת קליטה של החלוצים הדתיים מחוץ־לארץ". חברי הקואופרטיב החליטו אפוא להיות קבוצה ממש. החלטה זו היתה לה השפעה על התנועה בגרמניה, שגברה בה המגמה הקיבוצית.

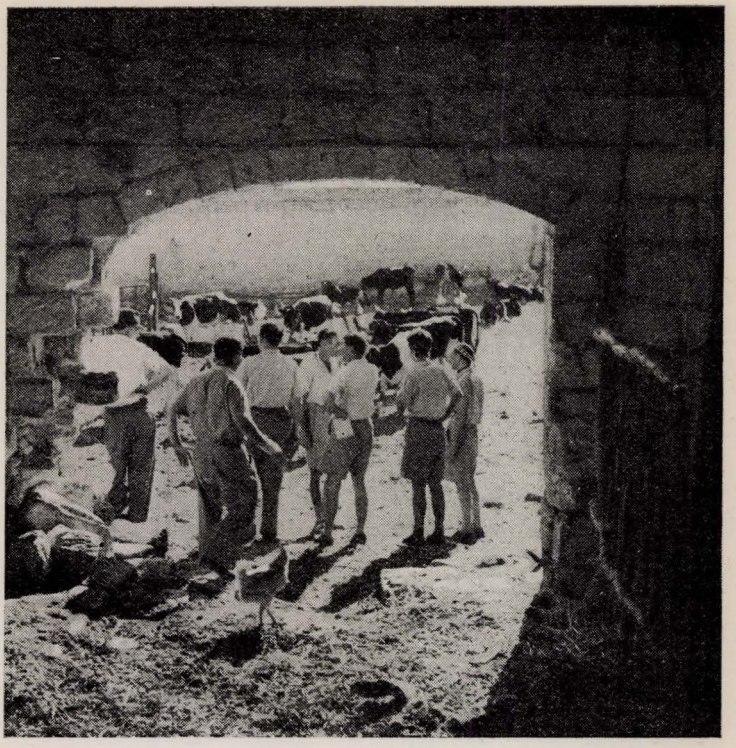
עתה עלינו לפנות למקור השני שממנו צמחה התנועה הקיבוצית הדתית והיא: התסיסה החלוצית בקרב הנוער הדתי בפולין. כפי שציינו בראשית הדברים, נוסדו קבוצות שונות עוד בראשית קיומו של הפועל המזרחי, בימי העלייה השלישית. קבוצות אלו, שדגלו ברעיונות דתיים־מוסריים־חברתיים נעלים, לא יכלו להחזיק מעמד בתוקף התנאים הקשים ונתפזרו. אולם התסיסה הרעיונית וההיאבקות על התישבות דתית (ראוי להיזכר במיוחד פרשת המלחמה העקשנית והממושכת סביב

כפר הראה

כפר חסידים

במצפה הגליל

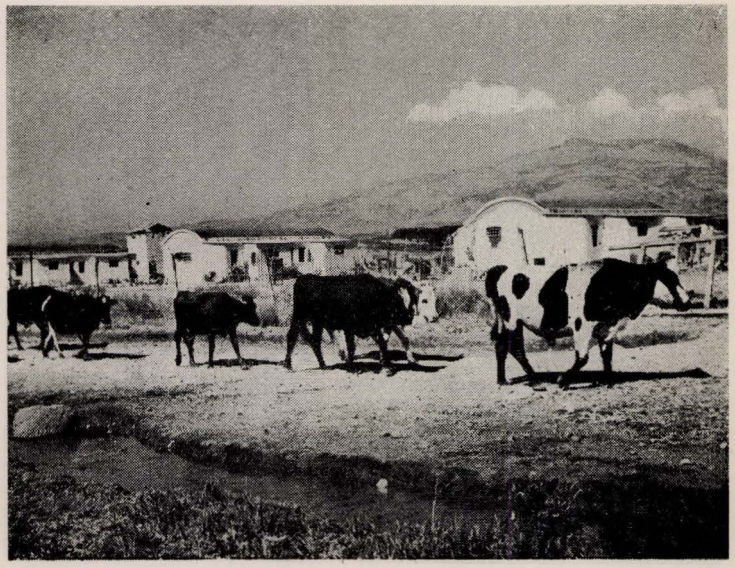
קבוצת בתים בכפר־עברי (נוה יעקב)

בכפר פינס

תקומה

בנחלים שבגליל העליון

המוסדות המיישבים בקשר להתישבות בשדה־יעקב ; במשך שנים עמדה התנועה כולה, בארץ ובגולה, בסימן המלחמה על התישבות "שיך אבריק"), שמצאו הדים בעיתונות התנועה ובחייה הפנימיים — השפיעו וגרמו להתעוררות בגולה. בגא־ליציה המזרחית ובבוקובינה נוצרו גרעינים חלוציים, שראו את דרכם בחיים קיבוציים בארץ־ישראל. מאנשי גרעינים אלה נוסדה בארץ בראשית תר"ץ קבוצת שח"ל ברחובות.

הנה כי כן, בעת ובעונה אחת נוסדו בארץ שתי קבוצות דת־יות, שעתידות היו לשמש יסוד לתנועה הקיבוצית הדתית. אופיין של קבוצות אלו ומוצאן, דרכן אל הרעיון החלוצי־דתי ותפיסת עולמן היו שונות. אנשי גרמניה היו מושפעים הרבה מרעיונות הסוציאליזם שאותם קלטו בארץ מוצאם, בעוד שעולי ארצות מזרח אירופה היו מטבע הדברים מושפעים יותר מרע־יונן של הקבוצות הראשונות שתיארנון בתחילת דברינו, מרע־יונות החסידות ועוד.

על תקופתן הראשונה של קבוצות אלה נכתב בשנת תרצ"א :

> כיום ישנן לפועל המזרחי קבוצת הכשרה ברחובות וקיבוץ חקלאי בפתח־תקווה. החיים בקבוצות אלה הם קולקטיביים. הקיבוץ בפתח־תקווה מונה 15 חברים ו־6 חברות, מהם 3 משפחות בהן 3 ילדים. במשך שנת תר"צ הקים הקיבוץ — בלי עזרת המוסדות הלאומיים — משק־עזר הגון, המכיל גן ירקות על שטח של 6 דונם, משתלה של עצי הדר, שני לולים משוכללים עם 300 עוף. החלק הכי גדול של החברים עובד עבודת חוץ ומיעוטם עסוק במשק. הודות להכשרתם במשך כמה שנים בחו"ל הם מסתדרים בנקל בעבודת חוץ ומצליחים גם במשקם הם. מצבם בעבודה היה טוב גם בי־מים של חוסר עבודה במושבה. בזמן האחרון הקימה ההנהלה הציונית צריף עבורם. הם יושבים על אדמת המזרחי בפג'ה על־יד פתח־תקווה (היא אדמת סלוואנדי). בתוכנית הקי־בוץ לקלוט את העלייה הדתית מגרמניה. רבים בתוך הקי־בוץ חושבים על קיבוץ ארצי דתי ורבה הנטייה לצורת התישבות קבוצתית קבועה.
> קבוצת שח"ל ברחובות מונה כעת שמונה חברים, רובם יוצאי רומניה. אולם ישנם סיכויים כי מעליית החברים

מרומניה יגדל הקיבוץ ויתפתח עד היותו לברכה בהכנת החבר שיהיה מוכשר להתישבות הדתית של תנועת תורה ועבודה בא"י.

(נ. עמינוח, "תנועת עבודה דתית", על פי מ. אורליאן, "הקיבוץ הדתי והתפתחותו")

אנו רואים אפוא כי קבוצת רודגס כבר עלתה בתחילתה על דרך של התבססות משקית ומעמדה הכלכלי היה איתן למדי, בעוד שקבוצת שח"ל היתה עוד בראשיתה. ועוד יתרון חשוב היה לרודגס מיד עם היווסדה: עורף תנועתי מאורגן בגרמניה, בעוד שחיל המלואים שעמד לרשותה של שח"ל היה מצומצם ולא היה בו כדי להבטיח את גידולה הטבעי של הקבוצה.

תנועת הנוער הדתית-ציונית בגרמניה היתה מאורגנת כהלכה; היו לה שרשים חלוציים והתנהלה בה עבודה חינוכית שיטתית. קבוצת רודגס בארץ שימשה מקום קליטה של החלוצים העולים. לימים, עם גידולה, לא יכלה הקבוצה לקלוט בתוכה עולים נוספים ונוסדו קבוצות חדשות במקומות אחרים, בחינת סניפים לרודגס. כך נוסדו קבוצת "יבנה" בכפר-סבא (תרצ"ב — עולים מצ'כיה ומטרנסילבניה) וקבוצת כפר יעבץ (תרצ"ד — עולי גרמניה).

קבוצת בני-עקיבא

בשנים אלו נעשה ניסיון על-ידי תנועת הנוער הדתית באדץ-ישראל "בני עקיבא" להקים קבוצה משלה. כתוצאה מהתעוררות דתית-מוסרית בארגון זה, נוסדה בתרצ"ב קבוצה בפתח-תקווה, לנגד עיני המייסדים עמדה קבוצת "הנציב" ונתעוררה השאיפה להמשיך בשרשרת הרעיונית של הקבוצות הראשונות. קבוצת בני עקיבא הצטיינה בתוכן חייה הפנימיים ושימשה נקודת מרכז לתנועה הצעירה. אולם במשך הזמן נתברר, שייסוד הקבוצה לא בא בעתו, שכן הארגון לא היה עוד מוכשר לקיים קבוצה ולהבטיח את התפתחותה הנאותה. מספר חבריה של הקבוצה היה מועט, תנאיה הכלכליים היו קשים וחוסר אופקים להתפתחותה הביא לכלל התפוררות. כשלונה של קבו-

צת בני עקיבא היתה מכה קשה לארגון, אשר רק בקושי התאושש ממנה. מכל מקום היתה לקבוצה זו השפעה חיובית מרובה לא רק לשעתה אלא גם לאחר פיזורה, לפי שהיא קיימה בתוך הארגון את השאיפה החלוצית ואת הרצון לחדש את הקבוצה, שאיפה שליוותה את הארגון במשך כל השנים עד ייסודה של קבוצת בני עקיבא השנייה, כשש שנים לאחר חיסולה של הראשונה.

הקבוצה המאוחדת וקבוצת אברהם

מצבה של קבוצת שח"ל לא היה טוב יותר מזה של קבוצת בני עקיבא, אלא שזו הצליחה להחזיק מעמד למרות מיעוט מספר חבריה ולמרות הלבטים המרובים שהיו מנת חלקה, הודות לעקשנותם של חבריה ורצונם הנמרץ לקיים את הקבוצה. ישועתה של שח"ל באה לה מהתאחדותה עם קבוצה קטנה של עולים מפולין, חברי קבוצת "עובדיה". בימים ההם היתה כל קבוצה, ואפילו מצומצמת במספר חבריה, קנאית על עצמאותה ולא בנקל ויתרה על מה שראתה כערכים המיוחדים לה. שעל־כן לא באה ההתאחדות בין שני הגופים האלה בנקל; רק לאחר בירורים רעיוניים ומעשיים נתמזגו שתי הקבוצות בניסן תרצ"ד, והקבוצה החדשה נקראה בשם "הקבוצה המאוחדת" ומקום מושבה ברחובות.

באותה שנה עלתה לארץ הפלוגה הראשונה של קבוצת "אברהם" מגאליציה המזרחית. תחילה הצטרפו חבריה אל הקבוצה המאוחדת, אחר־כך הקימו קבוצה עצמאית בכפר־פינס (ראה להלן).

עם ריבוי הקבוצות וגידול מספר חבריהן, נתעורר הצורך בהקמת ארגון מרכזי של כל הקבוצות הדתיות. בוועידה השביעית של הפועל המזרחי בשנת תרצ"ה נועדו צירי הקבוצות השונות, והוחלט להקים מסגרת ארגונית משותפת. הכינוס הראשון של הארגון, שנקרא "חבר הקבוצות של הפועל המזרחי", נתכנס בפסח תרצ"ה ויוצגו בו שלוש קבוצות ובהן 200 חברים. סמוך לזמן זה הוקמו שתי קבוצות חדשות: קבו־

צת "אריה" מבוגרי עליית הנוער * וקבוצה של עולים מגרמניה ומצ'כיה, היא קבוצת "רמת השומרון" בפרדס חנה.

משגדלה התנועה הקיבוצית ונתחזקה נתעורר הצורך למצוא דרכים להתישבות קבועה. הקבוצות כולן ישבו ב"מחנות עבודה" על־יד המושבות, הרוב הגדול של חבריהן עבד עבודת־חוץ, ורק מיעוטם של החברים היה עסוק במשק העצמי המצומצם של הקבוצה. קבוצת רודגס בלבד הצליחה להקים בפתח־תקוה משק הראוי לשם זה. הוחל אפוא בבירור אפשרויות שונות להתישבות באזור ולהקמת גוש רצוף של יישובים דתיים. אבל קודם שאנו באים לסקור את ראשית ההתישבות הקיבוצית, עלינו לעמוד בקצרה על עיקריה האידיאולוגיים של הקיבוציות בקרב הנוער הדתי.

יסודות רעיוניים

מעיקרי הרעיון הקיבוצי, המשותף לכל התנועות הקיבוציות השונות — הוא ביטול הקניין הפרטי. לדעת אנשי הקבוצה, השאיפה לקניין ולרכוש קלקלה את הסדר החברתי ואת ההרמוניה שבחיים ושיעבדה את הפרט ואת הכלל לתאוות הקניין ולריבויו. מן הראוי אפוא ליצור משטר, שבו תתבטל תאווה זו והאדם ישתחרר משיעבודו לקניינים חומריים. השגת תכלית זו אינה אפשרית ליחיד, אלא לכלל בלבד. אולם ביטול הקניינים אינו תכלית לעצמו אלא אמצעי לחברה האידיאלית. להגשמת היהדות וציורייה המוסריים — תיקון העולם במלכות שדי. "השיתוף... לא ישאר רק בשטח החומריות. הוא... הכנה... לשיתוף החיים הרוחניים... המחשבה המשותפת תצמח מעצם החיים הקולקטיביים של החברה החדשה..." (יוסף ל.

* עם ראשיתו של מפעל עליית הנוער בתרצ"ה באה חברת הנוער הדתית הראשונה אל קבוצת רודגס. מאז ראתה התנועה הקיבוצית הדתית שלוחות מיוחדת בפעולה חינוכית בקרב הנוער העולה. במשך עשרות השנים הראשונות לקיומו של מפעל זה, ראה הקיבוץ הדתי את עצמו מעין אפוטרופוס למפעל עליית הנוער, שבוגריו מהווים היום חלק ניכר מחברי הקבוצות.

"נתיבה", תרצ"ד, על־פי מ. אורליאן, שם). הרעיון הקיבוצי במובן יצירת משטר של ביטול הרכוש ושחרור האדם משיעבוד לו, לא היה מיוחד לקיבוציות הדתית. מה שמיוחד בו היא השאיפה "להמשיך ביצירת ערכים יהדותיים. נצטרך להמשיך ולפתח דינים והלכות חדשים שיתאימו לחיים קיבוציים. — — — הקיבוציות שלנו אחרת היא בתוכנה מן הקיבוציות הכללית, אבל הגישה היסודית אחת היא". (שם)

תפיסה אידיאולוגית זו, שאפשר לראותה כאידיאולוגיה הראשונית של הקיבוציות הדתית, יש בה רעיונות מוסריים נעלים, אלא שבמידה מרובה מופשטת היא. יש בה הרבה מן הדומה למערכת הרעיונות שהיתה שוררת בקבוצות הראשונות, וניכר בה שנוצרה שלא בזיקה אל המציאות ואל התנאים הריאליים. כל רעיון מתפתח לובש צורה ומתגבש תוך כדי פגישתו עם המציאות ותוך כדי היאבקותו עם מציאות זו על הגשמת הרעיון בטהרתו. ודבר זה נכון במידה מרובה לגבי רעיון הקבוצה הדתית, שהוא רעיון של ציבור החי חיי חברה אינטנסיביים, הבודק מדי פעם את רעיונו לאור המציאות המשתנה. בשנים שלאחר מכן נתגבשה האידיאולוגיה של הקבוצה הדתית, ובאו בה לידי התמזגות התפיסות השונות, שהיו רווחות בין אנשי הקבוצות בעלי השקפות שונות.

לפי אידיאולוגיה זו עומדת הקיבוציות הדתית על שלושה יסודות: היסוד הסוציאליסטי, היסוד הציוני־לאומי, היסוד הדתי. שלושה אלה אינם יסודות נפרדים — "הם נעשו ליסוד אחד ואחיד לתנועתנו" (אונא, "בשבילי המחשבה והמעשה", עמ' 61). הסוציאליזם של הקיבוץ הדתי אינו זהה עם הסוציאליזם המארכסיסטי. "דוגלים אנו בסוציאליזם דתי המתבסס... על ההכרה וצורך של תיקון מהפכני של החברה... ועל תפיסתנו הדתית ועל התעמקותנו בתורה ובחוקים הסוציאליים הכתובים בה" (שם, עמ' 72). התפיסה הלאומית של הקיבוציות שוללת את הלאומנות התוקפנית ושואפת להביא לגילוי אותם הכוחות שבעם שלא יכלו לבוא לגילויים בגלות.

מבחינה דתית שואף הקיבוץ "לחדש בחיינו הדתיים את

הקניינים הנצחיים הטמונים בעבר ובהווה של החיים הדתיים". הדת אינה רק עניין של הפרט. "מחייבת היא צורה ציבורית אשר תכניס את הפרט בכל ישותו אל מסגרתה. הציבור והיחיד גם יחד נעשים נושאי הערכים הדתיים" (שם, עמ' 64). התפיסה הקיבוצית הדתית שואפת לפתרונן של כל בעיות החיים ברוח הדת, "שלדעתנו... צריכה לשמש יסוד לכל החיים... היא מוכרחה לענות על כל השאלות והבעיות שהדור, העם והציבור מתלבטים בהן" (שם).

השאלות האידיאולוגיות העסיקו את הקבוצות, וההנחות העקרוניות של האידיאולוגיה הקיבוצית נתגבשו תוך כדי ויכוחים ובירורים בתוך המחנה הקיבוצי וגם מחוצה לו. אולם לא פחות מהשאלות האידיאולוגיות, ואולי במידה מרובה יותר מהן, העסיקו את התנועה הקיבוצית השאלות המעשיות. שאלת ההתישבות ודרכיה תפסה ביניהן מקום בראש. כאמור, ישבו כל הקבוצות במקומות ארעיים ועיקר פרנסתם על עבודה שכירה. אולם השאיפה היתה להגיע לנחלה עצמית, להקמת יישוב קיבוצי החי את חייו ויוצר את הערכים הרוחניים והחומריים באופן בלתי־תלוי בגורמים חיצוניים. השאיפה לי־צירת משטר עצמאי היא אחד מעיקרי הקבוצה הדתית, ומכאן הגיעו אל הצורך של התישבות גושית, היינו התישבות של כמה קבוצות דתיות בגוש גיאוגראפי רצוף. החלטה בעניין זה נתקבלה במועצת חבר הקבוצות, באלול תרצ"ו, ומאז משמש עיקרון זה יסוד לפעולתו ההתישבותית של הקיבוץ הדתי, ובהתישבות החדשה אחרי הקמת המדינה נקט בדרך זו גם אי־גוד המושבים. תחילה היו מערערים על שיטה זו, אולם הניסיון הוכיח כי דרך זו היתה נכונה.

מציאת גוש רצוף שיהיה מוכן להתיישבותן של מספר קבוצות לא היתה קלה בתקופה זו, שהרזרבה הקרקעית בה היתה מצומצמת. מכאן מסתברת התופעה, כי ההתישבות הקיבוצית הדתית התחילה בתקופה מאוחרת באופן יחסי. במשך שנת תרצ"ז נבדקו הצעות שונות להתישבות לשם התישבות אזורית, עד שהועלתה הצעה להתנחל באזור חדש — עמק בית שאן.

פרק שלישי

ההתיישבות הדתית בשנות תרצ"ז—תש"ז

תקופת עשר השנים, המתחילה בייסודה של טירת צבי ומסתיימת עם פרוץ מלחמת השחרור, אפשר לכנותה כתקופת־הביניים בתולדות ההתישבות הדתית, בין ההתישבות הוותיקה שהתחילה בעשור הקודם ובין ההתישבות החדשה שלאחר הקמת המדינה. בראשיתה של תקופה זו עמדו המושבים הוותיקים על תלם ועלו על דרך ההתבססות. הקבוצות היו לתנועה מלוכדת וציפו לקראת גידול והתרחבות. התפתחותה של ההתישבות הדתית בעשרת השנים האלו נתבססה על יסודות שהונחו בתקופה הראשונה.

מה היה אופיה של תקופה זו בהתישבות הדתית?

בפרק זמן זה מתרכזת הפעולה ההתישבותית של הקיבוצים. בעוד שבעשור הראשון נוסדו מושבים בלבד, הרי בתקופה זו היתה ידו של הקיבוץ על העליונה בשטח זה. מעשרת היישובים הקיבוציים הקיימים היום, נוסדו תשעה בשנות תרצ"ז — תש"ז. הסיבות לתופעה זו ברורות. הקבוצות שישבו במחנות עבודה ארעיים היו רזירבה גדולה להתישבות, ואילו תנועת המושבים לא היה לה חיל מילואים ניכר; במידה שהיו ארגונים מושביים עלו גם הם להתישבות בתקופה, זו, שבה נוסדו 3 מושבים.

קו אופייני נוסף לתקופה זו היא הופעתה של התנועה החלוצית בקרב פועלי אגודת ישראל. תנועה חלוצית זו, שעיקר התפתחותה והתרחבותה היה לאחר הקמת המדינה, נתגבשה בפרק־זמן זה והניחה את היסוד ליישוב הקיבוצי הראשון שלה — קיבוץ חפץ חיים.

(א) הקיבוץ הדתי והתפתחותו

טירת צבי

ביום כ"א בתמוז תרצ"ז עלתה הקבוצה הדתית הראשונה להתיישבות קבועה בדרומה של עמק בית שאן *. עם עלייה זו נפתחה תקופה חדשה בהתישבות הדתית, תקופה שונה מזו שקדמה לה ברכי ההתישבות, בנסיבותיה ובשיטותיה.

ראשית, כל היישובים הדתיים שנוסדו עד עתה היו מושבים. העלייה על הקרקע וראשית העבודה נעשו שלבים־שלבים בתנאי בטחון, שהיו יציבים פחות או יותר לפי תנאי הזמן. כנגד זה העלייה לטירת צבי בוצעה בזמן של מאורעות דמים, באזור שהיה רחוק מיישובים עבריים ובסביבה שהיתה ידועה כמרכז של פורעים. כאן היה אפוא צורך להקים מן הרגע הראשון יישוב ממש שישמש עמדה של כוח ובטחון. זו היתה דרכה של ההתישבות החדשה בתקופה זו, הידועה בשם התישבות "חומה ומגדל", על שם החומות והמגדלים שהוקמו לצורכי בטחון ושיוו ליישובים את צורתם החיצונית. בין העליות החלוציות בתקופה זו היתה עליית טירת צבי אחת מן הנועזות ביותר.

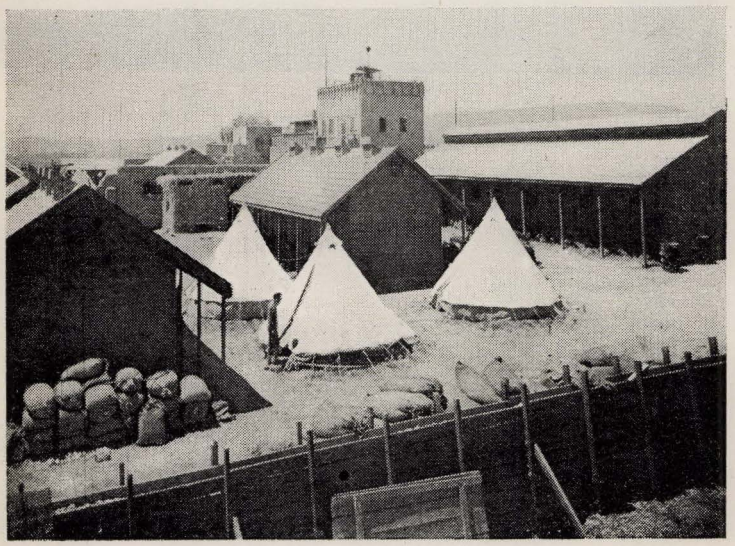
וקודם שנבוא לסקור את קורות היישוב מן הראוי יהיה לעמוד בקצרה על תולדות עמק בית שאן.

בימי קדם היתה העיר בית שאן ואזורה אחד המקומות המיושבים ישוב עירוני וחקלאי צפוף. תילי חרבות המפוזרים בעמק מעידים על בתי אבן וחמר ועל ערים מבוצרות, שהיו במקום הזה בימי הבית השני ובתקופת המשנה. במשך הדורות הוזנחה האדמה והעלתה צמחי מדבר, אלא שנשארה פוריה ומפכים בה מעינות לרוב, שמימיהם זורמים בתעלות פתוחות.

* למען הדיוק יש לציין, כי פלוגה מקיבוץ רודגס עלתה עוד בתרצ"ו לעמק בית שאן לעבד אדמות יהודיות שהיו מצויות כאן. אולם עם פרוץ הפרעות באותה שנה נאלצה הפלוגה, בת 9 חברים, לעזוב את המקום, שנקרא בית יהודה. היתה זו ההיאחזות היהודית הראשונה בא־זור זה (ראה "העלייה הראשונה לעמק בית שאן", ו"פסח בבית יהודה" בקובץ לזכרו של הרב גדליה אונא, ת"ש).

המחנה של קבוצת רודגס — כיום מוסד 'עליה'

טירת צבי בימיה הראשונים

טירת צבי — צילום ממטוס

עם ראשית ההתישבות החדשה היתה התעניינות ברכישת חבל בית שאן, שבימי התורכים נחשב על רכושו של הסולטן ("ג'יפטליק"). "בשנת תרס"ג התענין הרצל בקניית הג'יפטליק מאת הסולטן ואף שלח אנשים לקושטא לנהל משא ומתן. מובן, שהמו"מ נתקל בקשיים, אבל בימים ההם הכסף יענה את הכל. אבל דא עקא, הכסף הדרוש לא נמצא והדבר בוטל" (מ. סמי־לנסקי: י. חנקין). עם כיבושה של ארץ־ישראל על־ידי האנגלים עברו קרקעות אלה לרשות הממשלה, ולפי תנאי המנדט היו צריכים להעמיד אדמות מסוג זה לרשות ההתישבות העברית. אולם הממשלה ביקשה ליישב כאן בדואים מחוסרי קרקע, ועל־כן קצבה לאדמה מחיר זול. אבל גם בתנאים אלה לא יכלו הבדואים לקנות את האדמה, וזו עברה לידים אחרות. בין השאר קנו כאן אדמות חקלאים גרמנים * מחיפה ושרונה, שביקשו להתישב באיזור פורה זה. במשך השנים הקימו הגרמנים כמה חוות ומשקים, אבל הללו לא הכירו את תנאי המקום ולפיכך לא הצליח נסיון התישבותם בעמק בית שאן. רובה של אדמת עמק בית שאן נשאר בלתי מעובד; רק כמה בעלי נכסים הקימו כאן משקים גדולים — אחד מהם על האדמה שעליה הוקמה טירת צבי.

הקניות הראשונות של הקהק"ל בעמק בית שאן נעשו עוד בשנת תרפ"ט כשנרכשו 3,500 דונם. במשך השנים הבאות נקנו כאן אדמות נוספות, לשם השלמתן של חלקות מפוזרות ובהמשך לקניות קודמות.

על הקשיים ברכישת אדמות בית שאן סיפר מ. אוסישקין המנוח, נשיא הדירקטוריון של הקהק"ל, בוועידה העולמית של הקהק"ל בימי הקונגרס הי"ט בתרצ"ה:

הנציב העליון הרברט סמואל, מתוך היפרטרופיה של יושר,

* באמצע המאה הי"ט נוצרה בגרמניה אגודה דתית בשם "חברת הטמפלרים" ("טמפלגזלשאפט"), לשם התישבות בארץ־ישראל. חברי האגודה שבאו לארץ הקימו שכונות עירוניות ומושבות חקלאיות (השכונות הגרמניות בירושלים, ביפו ובחיפה; המושבות שרונה, וילהלמה, ואלדהיים ועוד). מושבות אלה היו קיימות עד פרוץ מלחמת העולם השנייה.

לקח את אדמות בית שאן על מאות אלפי דונמים וחילק אותן בין הבדואים, והללו לא עשו באדמות אלו ולא כלום במשך 12 שנה. והנה, כשערבים בעצמם החליטו למכור את הקרקעות, באין יכולת בידם לעבד את השטחים הגדולים שניתנו להם, באה הממשלה והפריעה על כל צד. היא נותנת לערבים הקלות בתשלומים וגם אורכות לזמן הפרעון, ותמורת כל זה היא דורשת התחייבות, שבמשך 30 שנה אסור להם למכור את הקרקע... ועכשיו מתנהלת מלחמה בין הערבים ובין באי־כוח הממשלה: הם אינם רוצים לחתום וכן מתנהלת התחרות בינינו ובין הממשלה: אם נצליח אנחנו להשפיע על הערבים שלא יסכימו לדרישות הממשלה, או שתצליח הממשלה להשפיע על הערבים שיסכימו לחתום על ההתחייבות. ועם כל ההתלבטויות הא־לה עלה בידנו לרכוש עד היום בגליל זה עשרים אלף דונם.

(יהושע זימן: עם שנת היובל לקהק"ל, תשי"א)

כמה וכמה מניעים היו להתישבות בעמק בית שאן. כבר הקונגרס הציוני הי"ט החליט, שיש לחדש את ההתישבות לאחר שבשנים הקודמות התרכזה הפעולה בשטח זה בביסוסם של היישובים שנוסדו בשנים הקודמות וכן ביישובו של עמק חפר.

עם פרוץ המאורעות היה הכרח להגביר את כוח היישוב, בייחוד באזורי הספר. כוח עמידתו של היישוב והחלטתו לא להירתע מהתנגדותם של הערבים באו לידי ביטוי בפעולת ההתישבות של "חומה ומגדל", שהיתה לה השפעה מעודדת הן על היישוב בארץ והן על היהדות בתפוצות. היו גם גורמים פוליטיים שחייבו את חידוש ההתישבות בתקופה זו. בבית שאן ובמקומות אחרים היו שטחי קרקע גדולים רכושה של הקהק"ל, והיה חשש שמחמת מסיבות הזמן יתפסו הערבים בכוח את הקרקעות הבלתי־מיושבות. ועוד משמעות מדינית חשובה היתה להתישבות באיזור בית שאן באותו זמן: בימים ההם עמדה על הפרק הצעת החלוקה, שהוצעה על־ידי הוועדה המלכותית ("ועדת פיל"), והיה ידוע כי תחומי המדינה היהודית המוצעת יקיפו אותו החלק המיושב על־ידי יהודים. בה במידה שחלק זה יורחב כן יורחבו גם גבולותיה של המדינה. ההתישבות בעמק בית שאן נתכוונה אפוא גם להרחבת גבולותיה של המדינה העברית.

בין העלייות החלוציות בעמק בית שאן בולטת העלייה לטירת צבי. עליית נקודה חדשה להתישבות באזור ספר היתה בימים ההם מיבצע צבאי מדוקדק, לא רק מחמת הפורעים הערבים, אלא שפעמים רבות היתה דרושה חשאיות ופעולת־פתע גם כלפי השלטונות, שלא ראו בעין יפה ייסוד יישובים חדשים, בייחוד באזורים שלא היו מיושבים עד אותו זמן. מקום התיש־בותה של טירת צבי היתה לו גם חשיבות אסטראטגית, שכן סמוכה היא לירדן ולדרכים העוברות מארץ־ישראל המערבית אל המזרחית, וכיוון שהיא מרוחקת מיישובים עבריים ומשמשת מרכז ליישובים בדואים היה המקום מועד לפורענות. מראשיתה ועד היום טירת צבי היא יישוב ספר, וגם היום עובר קו שביתת הנשק עם ירדן במרחק שני קילומטרים מן המשק.

יום העלייה לטירת צבי — כ"א בתמוז תרצ"ז — היה יום גדול להתישבות הדתית, שכן זו הפעם הראשונה שהפועל הדתי לקח חלק בעליות החלוציות. מעמד העלייה תואר בהרחבה במקומות שונים, ולא נחזור כאן על הדברים אלא בקיצור. ביום העלייה בבוקר נסעו ראשי השומרים אל אדמת "א־זרעא" (שם המקום בערבית) לקבל את המקום מידי הבעלים הקודמים. לאחר זמן קצר יצאה שיירה גדולה של מכוניות עמוסות חלקי צריפים חומרי בניין וביצורים ושאר הדברים הדרושים להק־מתו של יישוב חדש. כל הדברים הוכנו מבעוד מועד בקיבוץ בית אלפא, ששימש בסיס לעלייה. מלבד חברי הקבוצה באו גם מתנדבים רבים מיישובי הפועל המזרחי, אנשי המשקים השכ־נים ואנשי־הגנה־ושמירה ותיקים לעזור בימים הראשונים. במ־שך היום הראשון הוקמה חומת מגן מסביב לחצר הערבית הקיימת שהיה בה בניין בעל שתי קומות — היא הטירה המפור־סמת — ונעשו סדרי הבטחון הדרושים.

בתקופה הראשונה עמד במרכז חייה של טירת צבי (הנקודה נקראת ע"ש הרב צבי הירש קאלישר, מאבות הציונות הדתית במאה הי"ט) עניין הבטחון. מחצית השנה הראשונה עברה בש־קט, אבל באמצע שנת תרצ"ט, עם התגברות מאורעות הדמים בארץ, הועמד במבחן כוח עמידתו והתגוננותו של היישוב בהת־

קפה הגדולה שנערכה בליל כ"ח באדר א' של אותה שנה. התקפות על יישובים עבריים היו בימים ההם מעשים שבכל יום ובכל לילה, אולם המיוחד שבהתקפה זו, שהיתה בה כוונה לכבוש את היישוב ולהשמידו. התגוננותה של טירת צבי זכתה להד רב לא רק בחוגי היישוב אלא גם בקרב השלטונות. "לא טירת צבי בלבד עמדה במבחן אלא היישוב כולו" — זו היתה הנימה הכללית. אחרי ההתקפה הגדולה באו התנפלויות נוספות על הרכוש ועל הנפש. בייחוד ארבו כנופיות הפורעים לתחבורה, שמטבע הדברים היתה נוחה ביותר לפגיעות, מאחר שלא היה כביש סלול והדרך אל היישוב עברה בשטחים שלפורעים היתה שליטה עליהם.

תנאי הבטחון החמורים בשנים הראשונות הביאו לידי כך, שפיתוח המשק נדחה לזמן מאוחר יותר. בשנת תש"א, כארבע שנים לאחר העלייה להתיישבות, הוחל בבניית מקום המגורים הקבוע. עוד בשנים שלפני כן הוחל בהכשרת הקרקע ובריכוז מימי המעיינות. המתישבים הקודמים השאירו מטעים שניסו להמשיך בעיבודם, אולם התברר במשך הזמן כי לא כולם מתאימים לתנאי המקום, ובחלקם נעקרו וניטעו אחרים במקומם. כן ניטעו כרמים על שטחים נרחבים. במשך השנים פותח גם ענף הדיג, ואולם הענף המשקי העיקרי היתה הפלחה, הגדלה כאן בהשקאה.

מבחינה משקית הגיעה טירת צבי להישגים ניכרים. אחרי התלבטויות ונסיונות בגידולי פלחה שונים, מצאו את הזנים המתאימים לתנאי המקום והנהיגו שכלולים טכניים בענף זה. פיתוח ענפי החי נתעכב, כמו פעולות אחרות במשק זה, מחמת הישיבה הממושכת ב"טירה" המבוצרת. נוסף על ענפי החקלאות נעשה גם ניסיון בתחום התעשייה. בשנים שלאחר המלחמה הוחל בתעשיית נקניק, אולם הקשיים באספקת הבשר גרמו לחיסולו של מפעל זה. כיוון שהמשק חקלאי בעיקרו, לא פותחו ענפי המלאכה אלא רק בהיקף הדרוש לצורכי המשק והיישוב.

במשך כל השנים הצטיינה טירת צבי ביציבותה החברתית, אלא שלבטים רבים נתלבטה מחמת מחסור באנשים. קבוצות

נוער בהכשרה, שמצויות במשק כמעט מראשיתו, מילאו במידה כלשהי את החסר, אולם לא פתרו את הבעיה לחלוטין.

החיים נכנסו למסלול הרגיל של יישוב קיבוצי מתפתח. אבל נראה, כי עדיין לא ניתן לה לטירת צבי ליהנות מן המנוחה והנחלה. עוד זומן לה מבחן נוסף, ומבחן זה בא עשר שנים לאחר ההתקפה הגדולה שבשנת תרצ"ח. ביום ו' באדר א' תש"ח התקיף כוח גדול של צבא סורי ועיראקי סדיר (וראוי לציין, כי הדבר קרה עוד בזמן שלטון המאנדאט בארץ) את טירת צבי. ההתקפה נערכה לפי כללי הטאקטיקה הצבאית; לא היתה זו פעולת הטרדה ופגיעה של כנופיות, אלא מערכה המכוונת לכיבושו של היישוב. המגינים עמדו במערכה בעוז, ורבים מן המתקיפים נהרגו ונפצעו. בהתקפה זו נהרג אחד מחברי הקבוצה, נפתלי פרידלנדר ז"ל. "היה זה קרב קשה ומעייף. הסכנות היו חמורות מאוד... ואם התגברנו על האויב הזה, הרי זה משום שעלינו עליו בכוחנו המוסרי..." (מאיר א., עלונים, אדר־ניסן תש"ט; תיאור מלא של הקרב, בליווי ציורים ומפות, ר' משגב א', הוצ' המדור הדתי, תש"י).

במערכות מלחמת השחרור לא נפגעה טירת צבי, ועם בריחת הערבים מהסביבה וכיבוש העיר בית שאן והמשלטים שבסביבה נראה כי הונח סוף־סוף למקום זה, שפורעניות ופגעים מרובים עברו עליו.

במשך שמונה־עשרה שנות קיומו של היישוב נתחנכו בו גרעיני הכשרה וחברות נוער רבים. אין כמעט קבוצה בקיבוץ הדתי, שאין בה — אם לא קבוצות — יחידים שקיבלו הכשרתם או השתלמותם המקצועית במשק זה. השפעתה החינוכית הבלתי־אמצעית של הקבוצה על תנועת הנוער הדתית־חלוצית היתה גדולה.

בשמונה־עשרה שנות קיומה של טירת צבי מקופלת דרכה של הקבוצה הדתית להתבססות, ליציבות, ליצירת ערכי מחשבה ומעשה, שהם כוח חיוני ביצירתה של היהדות הדתית המתחדשת בישראל.

שדה אליהו

עם עלייתה של טירת צבי לעמק בית שאן הוסכם עם המוסדות המיישבים, שלאחר זמן קצר תעלינה לאיזור זה נקודות נוספות של הקיבוץ הדתי, שתהווינה את הגוש ההתישבותי הדתי בעמק בית־שאן הדרומי.

בתרצ"ט עלתה לאדמות ערידה (צפונית מטירת צבי) קבוצת "אריה" והניחה את היסוד לשדה אליהו (ע"ש ר' אליהו גוטמאכר, ממבשרי הרעיון הציוני ביהדות הדתית במאה הי"ט, בן זמנו וחברו של הרב קאלישר).

קבוצת "אריה" נוסדה על־ידי בוגרי חברת הנוער הדתית הראשונה, שבאה לארץ במסגרת מפעל עליית הנוער עם ייסודו בשנת תרצ"ד. קבוצת נוער זו שבאה מגרמניה בראשית התקופה הנאצית נקלטה בקבוצת רודגס, שהכירה בערך הציוני הדתי של פעולה זו ובחשיבותה החינוכית והתנועתית. החברה מנתה 56 נער ונערה בהדרכתו של אריה ל. פיילכנפלד ז"ל, מחנך ומדריך דגול מבחירי הנוער הדתי בגרמניה, שנפטר בדמי ימיו ועל שמו נקראת הקבוצה.

בתולדותיה של עליית הנוער הדתית ובדרכה החינוכית קיימת השפעה הדדית בינה ובין התנועה הקיבוצית. העובדה, כי החברה הראשונה נתחנכה בקבוצה השפיעה על חלק ניכר מחבריה לבחור בדרך החיים הקיבוצית. כך היה גם לגבי החברות שבאו בשנים שלאחר מכן; בין שנתחנכו בקבוצות ובין שנקלטו במושבים או במוסדות, הם הודרכו להגשמה החלוצית במסגרת הקיבוץ הדתי. כי על כן גדול מספר חברי הקבוצות מבוגרי עליית הנוער. במשך שנים רבות היה הנוער העולה חיל המילואים היחיד כמעט לגידול הקיבוץ, והדבר טבע את חותמו על אופיה ודרך התפתחותה הן של תנועת הנוער העולה והן של הקיבוץ הדתי.

על קבוצת "אריה" עברו כמה וכמה גלגולים עד שהגיעה להתישבות. אחרי גמר הכשרתה ברודגס עברה הקבוצה לכפר יונה ואחר־כך לחדרה. במושבות אלה עבדו החברים בעבודה

שכירה ונעשו גם התחלות למשק עצמי. כשהועלתה ההצעה להקמת הנקודה השנייה בעמק בית שאן, היתה קבוצה זו המועמדה המתאימה ביותר, אף־על־פי שהיו קבוצות ותיקות יותר ממנה. קבעו כאן במידה רבה הכשרתה המשקית והחברתית המעולה.

הקרקעות שנועדו לשדה אליהו היו שייכות לגרמנים הטמפלרים, שכאמור למעלה ניסו להתיישב באיזור זה. הם נטעו עצי פרי והקימו כמה חוות, אבל ההצלחה לא האירה להם פנים, וכשהקהק"ל הציעה להם לקנות את קרקעותיהם — קיבלו הללו את ההצעה. בקנייה זו שוחררו כספי הקרנות שהיו "קפואים" בגרמניה. הבעלים הקודמים קיבלו את תמורת האדמות בגרמניה. בל"ג בעומר תרצ"ט עלו אל המקום עשרים וחמישה מחברי הקבוצה והתנחלו באחד הבתים שנשארו מהתושבים הקודמים. כדי לא לעורר את חשד השלטונות שנוסד כאן יישוב חדש, הוצגו האנשים כפלוגה מטירת צבי.

לפני היישוב הצעיר עמדו בעיות קשות; כביש לא היה ובמחנה לא היו מים. האדמה היתה זקוקה להכשרה והיו גם ביצות שצריך היה לייבשן. נסיונם של אנשי טירת צבי עמד גם לאנשי היישוב החדש, אולם דברים רבים חייבים היו ללמוד מנסיונם שלהם. בשנה הראשונה הוכשרו 1,000 דונם לזריעה, נעשו התחלות לגן ירק והמשיכו לעבד את המטעים שנמצאו במקום.

ככל הקבוצות העולות להתיישבות כך גם שדה אליהו מפוצלת היתה תחילה לשתי מחנות; חלק נשאר עוד במחנה הקודם של הקבוצה בחדרה ורק בהדרגה רוכז כל הציבור ביישוב החדש. גם כאן ישבו קרוב לשנתיים במחנה ארעי — מה שעיכב התפתחות נאותה הן של החברה והן של המשק. לאמיתו של דבר, התחילה שאלת המחנה הסופי להעסיק את הציבור עוד בראשית ההתנחלות במקום, אלא שסיבות שונות גרמו לכך שיתעכב הפתרון. מחשבה רבה השקיעו אנשי הקבוצה בשאלת התכנית. לכאורה אין זו אלא שאלה טכנית בלבד, אולם חברי הקבוצה סברו אחרת. דעתם היתה כי תכנית היישוב הקיבוצי

בשלימותו מן הראוי שתביע את אופיו המיוחד של יישוב דתי. הקבוצה הדתית תיבנה מתוך התחשבות באופיה המיוחד; במר־כז עומד בית־הכנסת וסביבו ככר להידור המקום; את רשת הדרכים יש לתכנן כך, שהתנועה לא תפריע לתחום הקודש; על הארדיכל לבקש סגנון מקורי לבנייה; יש להשתמש בחומרי בנייה המצויים במקום ולהדגיש את המוטיבים הטבעיים. דעות אלו הובעו על ידי הארדיכל מ. בן־אורי, שערך את התכנית לשדה אליהו ולמוסדות־חינוך דתיים שונים בארץ*. לאחר הי־אבקות ממושכת הצליחה הקבוצה להשיג את מבוקשה, והמוסדות המיישבים הסכימו לקבל את התכנית כפי שעלתה במחשבתם של חברי הקבוצה.

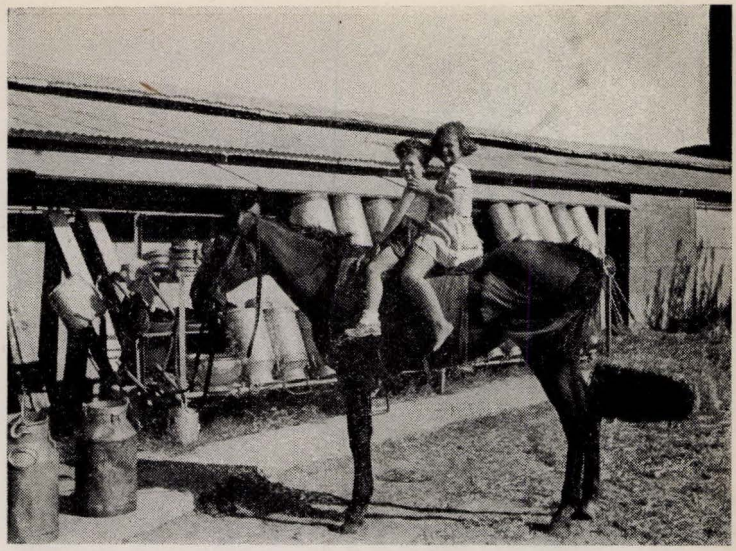
בט"ו בשבט תש"א הונחה אבן הפינה לבתי הדירה הראשונים במחנה הקבוע, מכאן ואילך התקדמה הבנייה בקצב מהיר. הש־נים שלאחריהן היו שנות בניין והתפתחות. בד בבד עם ההת־קדמות המשקית התפתחה גם החברה; עוד בשנת ת"ש קלטה הקבוצה גרעין מבוגרי עליית הנוער. עם ריבוי המשפחות גדלה הקבוצה גם בבנים, ושאלות החינוך החלו להעסיק את הציבור. לאחר הקמת המדינה נתרחב המשק במידה ניכרת. בתש"ה עיבדו כ־4,000 דונם ואילו בתשט"ו כ־8,300 דונם — רובם הגדול גידולי בעל. בשנים האחרונות פותח ענף הדיג בבריכות, המשתרעות על 300 דונם. עם הקמת בית־הספר הגושי נעשתה שדה אליהו למרכז החינוכי של היישובים הדתיים שבסביבה.

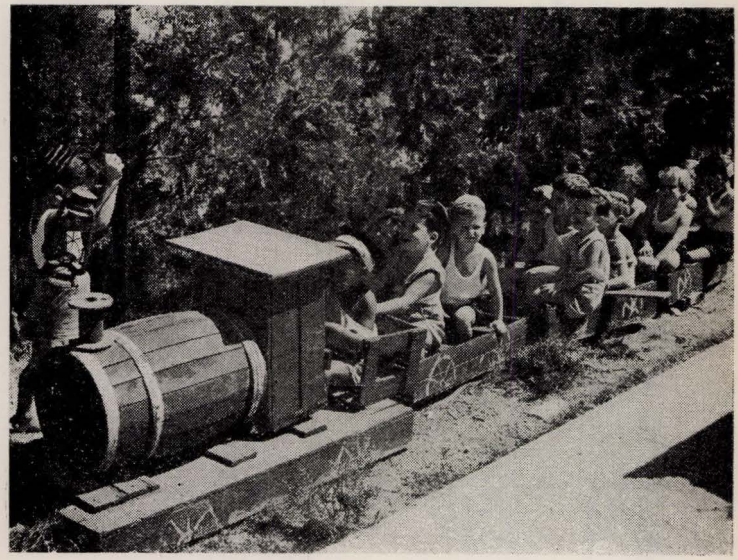
במשך עשרת השנים הראשונות לקיומה עברה התנועה הקי־בוצית הדתית דרך ארוכה; מקבוצה קטנה, שדרכה הרעיונית לא היתה מגובשת עד תנועה מלוכדת שהגיעה אל השלב החשוב ביותר בהתפתחות הקיבוצית — הקמת היישוב העצמאי בהת־יישבות. היתה זו תקופה של התפתחות הן בהיקף והן בעומק. בשנת ת"ש היו מאוגדים בקיבוץ הדתי שש קבוצות, ומאות צעירים בתנועות הנוער של תורה ועבודה ובחברות הנוער העו־

* במערכה זו על שאלת התיכנון עמדה גם טירת־צבי; מחלקת ההתישבות של הסוכנות קבעה פשרה: תיכנון טירת־צבי נמסר לאדריכל קרקואר, וזה של שדה אליהו לבן־אורי.

בבירייה

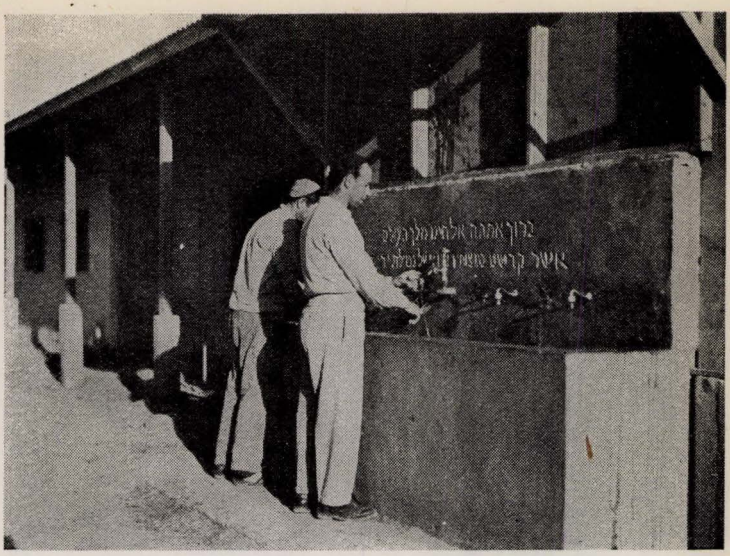

ילדים בקבוצה

מבני הפלשים בכפר־בתיה

"על נטילת ידים" — בשדה אליהו

ואכלת ושבעת וברכת — בחדר האוכל בקבוצת שלוחות

לה התחנכו לקראת חיי קבוצה. משנתה הרעיונית של הקבוצה הדתית קיבלה צורה ברורה ומקובלת על דעת הציבור. אמנם בעיות רבות של החיים הקיבוציים לא נפתרו עדיין, אולם בדרך כלל הדרך הרעיונית היתה קבועה. הקיבוץ הדתי היה בתקופה זו הגורם הדינאמי בהתישבות הדתית, והוא שעתיד היה לשמש גושא עיקרי של הפעולה ההתישבותית בתקופה הבאה.

יבנה

יבנה שבשפלת החוף הדרומית של ארץ־ישראל ידועה עוד מימים קדומים. שמה הקדום היה יבניאל, ומכאן, כנראה, השם יבנה. להלכה היתה זו עיר גבול בין נחלת שבט יהודה לנחלת דן, אבל למעשה היתה העיר בידי הפלשתים. בראשית ימי בית ראשון היתה שייכת העיר למדינת אשדוד. בתקופה היוונית היתה יבנה לעיר יוונית עד שנכבשה על־ידי החשמונאים.

עם כיבושה של ארץ־ישראל בידי הרומאים הורשו הערים היווניות לשעבר, ויבנה ביניהן, לפרוק את עול יהודה. אבל בעוד שרוב הערים האלה חידשו את צביונן ההליני, עמדה יבנה ביהדותה. בסוף ימי בית שני עסקו התושבים במסחר ובמלאכה, וחלק מתושבי העיר אף עסק בספנות ובדיג. על שפת ימה של יבנה, כשבעה קילומטר מן העיר, קם פרבר מיוחד, יבנה־על־הים. בימים ההם נעשתה יבנה עיר של חכמים וסופרים. מן הזמן הזה ידוע לנו גם "אוצר יבנה" — מחסן מרכזי לאספקת צורכי מזון בשנת השמיטה.

אף־על־פי שבסוף ימי בית שני היתה יבנה מעין ירושלים קטנה, בכל־זאת יד השלטונות היתה תקיפה בה ביותר, ועל כן הצטמצמו פעולות היהודים בתחומי הרוח והכלכלה. במלחמה הגדולה ברומיים השלימה יבנה עם אספסיאנוס וניצלה מחורבן. כשראו החכמים כי אין סיכויים לנצחון היהודים, התרכזו ביבנה. רבן יוחנן בן זכאי חידש בה את הסנהדרין והיא נעשתה מרכז רוחני. במקומות סמוכים נוסדו בתי מדרש חשובים. השפעתה של תקופת יבנה על האומה ועל התפתחותה הרוחנית בדורות הבאים היתה גדולה.

עם מפלת בר־כוכבא סבלו קשה יבנה ואוכלוסיה, אולם שרי־די היישוב החזיקו מעמד בעיר. בתקופת התלמוד היתה יבנה עיר חוף של סוחרים, בעלי־מלאכה, דייגים וספנים, מהם יהו־דים ומהם נכרים. הביזאנטינים הכבידו ידם גם על יבנה ומ־חוזה. אוכלוסי ישראל נתמעטו בה, והיא נעשתה עיר שרובה גויים. מצב זה שרר גם בזמן הכיבוש הערבי, עד תקופת הצל־בנים. משיצאו אלה את המקום נעשתה יבנה כפר ערבי.

סביבתה של יבנה היתה אחד ממרכזי ההתישבות היהודית בראשיתה, בסוף המאה הי"ט: ראשון לציון, רחובות, נס ציונה, עקרון. באותה תקופה נתעוררה השאיפה לגאול גם את יבנה, בייחוד מחמת חשיבותו הדתית־לאומית של מקום היסטורי זה. במכתבו מיום כ' בשבט תרע"ג אל המזרחי באמריקה כותב הרב קוק, שהיה אז רבה של יפו:

> את יבנה הידועה בחיבתה, אפשר כעת, על ידי אמצעים ממוצעים לקנות חלק חשוב ממנה, לייסד בה מושבה, לפ־חות קטנה, ביחד עם ישיבה הדורה באיכותה, המתקרבת כמה דאפשר לנו, לאותו החזיון המזהיר, המעודד את כל כוחות חיינו הרוחניים, מהעבר הרחוק של "כרם ביבנה", אשר עם כל קטננו הבלתי משוער לעומת ענקי־אל אלה, בנים אנו להם ובעקבותיהם הננו חפצים ללכת. החילונו כבר להתקרב לזה איזה צעד המביא לידי מעשה בע"ה, אבל המון כוחות עוזרים צריכים לזה... אולי יחנן השם וחפץ הטוב בידנו יצליח להחל להשיב ברק אור חודש זה, המאיר לנו באורו למרות מרחק הזרמים ותורות החיים הרבות.
>
> (אגרות ראייה, חלק ב, עמ' קל"ו)

תכניתו של הרב זצ"ל לא זכתה אז למימוש, אבל שעתה הגיעה רק כחצי יובל שנים. במשך שנות השלושים עשתה הקהק"ל מאמצים לגאול את יבנה. אדמת הכפר הערבי היתה מחולקת לחלקות זעירות, שקנייתן מיד כל בעליהן דרשה טי־פול ממושך. בשנת ת"ש רוכז שטח אדמה שהספיק ליישובה של נקודה. מרץ רב השקיע בקנייה זו נשיא הקהק"ל מנחם אוסישקין.

עם גמר הקנייה וההחלטה בדבר הקמת יישוב דתי ביבנה, הופיע אוסישקין בפני הוועד הראשי של הסתדרות המזרחי והודיע על החזרת עטרה ליושנה עם הקמת יישוב ביבנה. על רכישת אדמות אלה סיפר אוסישקין באותה ישיבה, כי הוא הגה ברעיון גאולת אדמה זו עוד לפני מלחמת העולם הראשונה ובמשך שבע־עשרה שנה היה עסוק בהגשמתו. "הקשיים המ־עשיים היו עצומים ודרשו סבלנות, מאמצים, התמדה ואורך רוח... היה הכרח לחבר את החלקות הקטנות האלה על ידי חילופים ואמצעים אחרים ולרכזם לגוף אחד. אך אחרי 17 שנה של יגיעה בלתי פוסקת, אגב ביצוע העבודות הגדולות האחרות המוטלות על הקהק"ל, זכתה סוף סוף לגאול 3000 דונם מן האדמה ההיסטורית הזאת. האדמה היא עידית ומוכ־שרה למשק אינטנסיבי. אף התחבורה טובה, כי קרובה היא למושבות רחובות וגדרה" (מובא על פי "מרודגס עד יבנה" מאת מ. קרונה, עמ' 50).

יחד עם ההחלטה בדבר ייסוד יישוב דתי הוחלט גם להקים ישיבה גדולה במקום זה.

המועמדת להתישבות ביבנה היתה קבוצת רודגס שעל־יד פתח־תקווה. כאמור למעלה, היתה זו הקבוצה הדתית הראשונה ומרכזה של התנועה הקיבוצית הדתית. לפי הוותק שלה ומעמ־דה החברתי והמשקי היתה צריכה להגיע להתישבות קבועה עוד לפני זמן רב, אלא שהדבר נתעכב כיוון שהיו סבורים כי במקומה אז, סמוך לפתח־תקווה, תוכל הקבוצה להישאר באופן קבוע. סבורים היו, שהקהק"ל תוכל לרכז שטח אדמה מספיק לביסוסו של היישוב. אולם תקוות אלה לא נתקיימו, ולפיכך הוחלט לבקש מקום להתישבות קבועה. תחילה הוצע לקבוצה להתיישב בגליל העליון, אבל כשעלתה הצעת ההתישבות ביב־נה נתקבלה הצעה זו. אמנם באותו זמן לא נראו סיכויים להק־מת גוש באזור זה, אבל מוסדות הקיבוץ הדתי הסכימו לעליית יבנה, בהסתמכם על כוחו הארגוני והרוחני של קיבוץ רודגס.

ביום ט"ז בחשון תש"א יצאה הפלוגה הראשונה של רודגס לעבד את אדמת יבנה. תחילה ישבו באופן ארעי במושבה הס־

מוכה גן־יבנה, אחר כך עלו על אדמתם. בקידוח שנעשה בו במקום נמצאו מים בשפע, דבר שהיה לו, כמובן, ערך משקי ממדרגה ראשונה. כשנה וחצי לאחר העלייה, בשלהי הקיץ של שנת תש"ב, הושלמה העברת הקבוצה כולה מפתח־תקוה.

קצב בניין המשק והיישוב היה מהיר יותר מזה של המקומות החדשים האחרים. הקבוצה היתה בעלת רכוש ניכר משלה וגם בעלת ניסיון משקי־כלכלי עשיר. הזמן היה נוח, שכן בעיות הבטחון לא העיקו אותה שעה כמו לפני שנתיים או שלוש. אף המוסדות המיישבים ראו חובה לעצמם להחיש את בניינה של קבוצה ותיקה זו.

מבנה המשק דומה לזה של קיבוצים אחרים שבאיזור: פל־חה, ירקות, לול, עצי פרי וכרם. הודות לשפע המים תופסים הענפים האינטנסיביים מקום בראש.

יבנה משמשת היום מעין מרכז רוחני של הקיבוץ הדתי. כמה וכמה מראשי הקיבוץ, מהוגי הדעות ומטובי המורים, יושבים בה. קבוצה ותיקה זו עברה את כל שלבי ההתפתחות החברתית והמשקית, והניסיון שקנתה הכשיר אותה לתפקידי ההנהגה בקיבוץ הדתי. מראשית תשי"ד הוקמה כאן ישיבת הקיבוץ וכן נוסד סמינריון למורים ולגננות לקבוצות. בתשי"ד נתעשרה יבנה בנכס רוחני חשוב — בית־הכנסת המפואר, שהוא בית־הכנסת הראשון שנבנה במיוחד לשם זה ביישוב קיבוצי (בסוף תשט"ו הושלם גם בית הכנסת בטירת־צבי).

יבנה מעבדת כ־10800 דונם (השטח הקבוע כ־3700 דונם, השאר בעיבוד זמני) ומונה 544 נפשות, מהם 240 חברים וכ־מספר הזה ילדים וכן נוער והורים.

כפר עציון

גוש עציון הוא האזור היחיד של התישבות עברית רצופה שהוכרע במלחמת השחרור, נכבש על־ידי אויב והוא עתה מחוץ לגבולות המדינה. ואף־על־פי שלצערנו נפקד מקומו במפת ההתישבות הדתית בישראל, מכל מקום חייבים אנו לייחד לו דברים על דפים אלה, ולא רק משום חשיבותה של פרשת

התישבות זו בהרי חברון, אלא גם, ואולי בעיקר, משום התגו־
ננות הגבורה של הגוש ועמידתו האיתנה עד הסוף המר במל־
חמת ישראל על עצמאותו.

עיטורה של ירושלים יישובים עבריים היה מיטב חלומם של רבים בתנועה הציונית ואחת ממטרותיה של ההתישבות. אולם מעשה זה כרוך בבעיות מיוחדות, הנובעות מן התנאים של ההתישבות באזור ההררי. ההתישבות העברית לא נתנסתה בתנאים אלה אלא במידה מועטה.

בראשית שנות הארבעים התחילו מתכנני ההתישבות לתת את דעתם על יישובם של ההרים בדרומה של ירושלים. עוד בשנת 1927 קנתה קבוצת יהודים דתיים שטח אדמה בקילומטר העשרים־ואחד בדרך ירושלים—חברון. המתישבים הראשונים על אדמות אלו קראו למקום "מגדל עדר", על שם מקום עתיק בסביבה זו, ואולי במקום זה עצמו, הנזכר בבראשית ל"ה, יט—כא: "ותמת רחל ותקבר בדרך אפרתה היא בית לחם. — — — ויסע ישראל ויט אהלה מהלאה למגדל עדר", ומפרש רשב"ם: "סמוך לבית־לחם היה...". עד שהמתישבים נאחזו במקום פרצו מאורעות תרפ"ט והיישוב נעזב. שנים אחדות לאחר מכן נוסדה חברה פרטית לשם הקמת כפר ועיר־גנים במקום זה. החברה רכשה כעשרים אלף דונם סמוך למגדל עדר העזובה, וקראה לכפר העתיד לקום בשם כפר עציון. פרוץ המאורעות בתרצ"ו שם לאל גם ניסיון זה. חלק מאדמות אלו נקנה על־ידי הקהק"ל, וכן נקנה מנזר גרמני סמוך למקום ואד־ מה השייכת לו. בשנת תש"ג הוחלט ליישב את האדמות, וכמו־ עמד להתישבות נקבעה קבוצת אברהם של הפועל המזרחי.

קבוצה זו נוסדה בתרצ"ה ונמנו עמה חברי תנועות הנוער השומר הדתי ובני עקיבא בגאליציה ובפולין. הם קיבלו הכש־ רתם בשתי קבוצות הכשרה שהיו בשעתן מן החשובות בפו־ לין, ומילאו תפקיד חשוב בחינוכו החלוצי של הנוער הדתי: קבוצת ההכשרה בקוסוב שבגאליציה וקבוצת "עובדיה" בסלאב־ קוב. האחרונה היתה נקודת הכשרה ופעמה בה רוח דתית מקו־ רית, הווי ואורחות־חיים מיוחדים, שהיו שונים מאלה של קבו־

צות אחרות. סלאבקוב העמידה כמה וכמה "דורות" של חלוצים להתישבות הדתית: ראשוני העולים הצטרפו לקבוצת שח"ל, שהיתה אחר כך ממיסדות טירת צבי, האחרונים הצטרפו לק־בוצת אברהם.

הקבוצה התישבה סמוך לכפר פינס ונקראה על שם הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל. רוח מיוחדת היתה שורה על קבוצה זו, שחבריה היו כולם יוצאי תנועות נוער במזרח אירו־פה. הקבוצה קיימה קשר מהודק עם תנועת הנוער הדתי בחוץ־לארץ ובארץ והיתה לה השפעה ניכרת עליהן. שמונה שנים ישבה קבוצת אברהם במחנה העבודה בכפר פינס, כאשר הוצ־עה לפניה ההצעה בדבר התישבות בהרי ירושלים. אכן, היסו־סים מרובים ליוו את הקבוצה בדיוניה על הצעה זו עד שנתקבלה.

הפלוגה הראשונה שעלתה למקום בניסן תש"ג היתה בת עש־רים חברים. הם התישבו במנזר גרמני עזוב, שלושה קילומטר מערבית לכביש ירושלים—חברון. הקה"ל העמידה לרשות המתישבים 150 דונם. מלבד המנזר הישן, שנעשה מקום המגו־רים הזמני, נמצאו במקום גם כרם עזוב וקצת מטעי זיתים ותאנים שיבולם היה דל.

הפעולה הראשונה בעיבוד החקלאי של שטחים הרריים היא הכשרת הקרקע. בשנים הראשונות נעשתה העבודה העיקרית בסיקול, בבניית טראסות ובנטיעת גפנים ועצי פרי. גידול עצי פרי היה על־פי התכנית אחד מענפי המשק העיקריים, וכן רפת, לול וגידול דבורים. מלבד ענפי משק חקלאיים נתכוונו גם לפתח ענפי מלאכה שונים וכן ענף הקייט, שהמקום מתאים לו ביותר. בכל התחומים האלה נעשו פעולות ראשונות.

כשנה לאחר העלייה הועברו ליישוב החדש הנשים והילדים מן המקום הישן שבכפר פינס, והכפר קיבל את אופיו הביתי והקבוע. בתקופה זו אושרה התכנית הסופית לכפר והוחל בבנ־יין היישוב בקצב מוגבר. נחצבו בורות מים (מחוסר מעיינות בסביבה היה הכרח לאגור את מי הגשמים בבורות שנחצבו לשם כך) ונבנו בנייני משק. באביב של שנת תש"ה נפתח בית

המרגוע על המבנים המיוחדים שלנו. בית מרגוע זה נעשה עד מהרה אחד המוסדות המעולים מסוג זה, ואלפי מבריאים בילו כאן חופשתם במשך שלוש העונות של קיומו. גדולה היתה חשיבותו לקבוצה הן מבחינה ציבורית־מוסרית והן מבחינה כלכלית.

מאחר שהחקלאות לבדה לא יכלה לקיים את היישוב באזור זה, נעשו מאמצים מיוחדים לפיתוח ענפי מלאכה ששכרם בצידם. הוקם מפעל למיכאניקה עדינה וכן נגריה לייצור רהיטים. בתש"ו נבנה בכפר עציון מיסודו של איגוד סופרים דתיים "נוה עובדיה" (ע"ש אברהם עובדיה, ממנהיגי תנועת תורה ועבודה), ששימש בית מרגוע לחכמים וסופרים. הבית המפואר, שהכיל גם אולם קריאה וספרייה של 3000 כרכים, נחנך באלול תש"ו.

כשפרצה מלחמת השחרור היתה כפר עציון במצב של יציבות משקית. במשך השנים המועטות של קיום היישוב נרכש ניסיון באזור בלתי ידוע זה. לרשות הקבוצה עמד שטח של 1600 דונם, מהם רק 400 היו ראויים לעיבוד. על שטח של 223 דונם ניטעו כעשרים אלף עצי פרי וגפנים, וכן נשתלו על שטח נוסף למעלה ממאה אלף עצי יער (הקהק"ל התחילה כאן בנטיעת "יער מאיר" — ע"ש הרב מאיר בר אילן). נוסף על מפעלי המלאכה והתעשייה היתה כאן גם מחצבה. קרוב לארבעים בניינים שונים — בית ההבראה, בתי מגורים וכן בנייני משק — היו בכפר. סכום ההשקעות עד ראשית תש"ח הגיע ל־122 אלף לא"י, שהם היום כ־600,000 ל"י, מזה תקציב מחלקת ההתישבות של הסוכנות היהודית — 50,000 לא"י.

התפתחות ניכרת היתה גם מבחינה חברתית. בשנים אלו קלטה הקבוצה עולים מארצות אירופה, משרידי השואה. קבוצות נוער שונות קיבלו כאן את הכשרתן. בראשית תש"ח מנתה אוכלוסית הכפר 163 בוגרים ו־57 ילדים — בסך הכל 220 נפש, נוסף על זמניים.

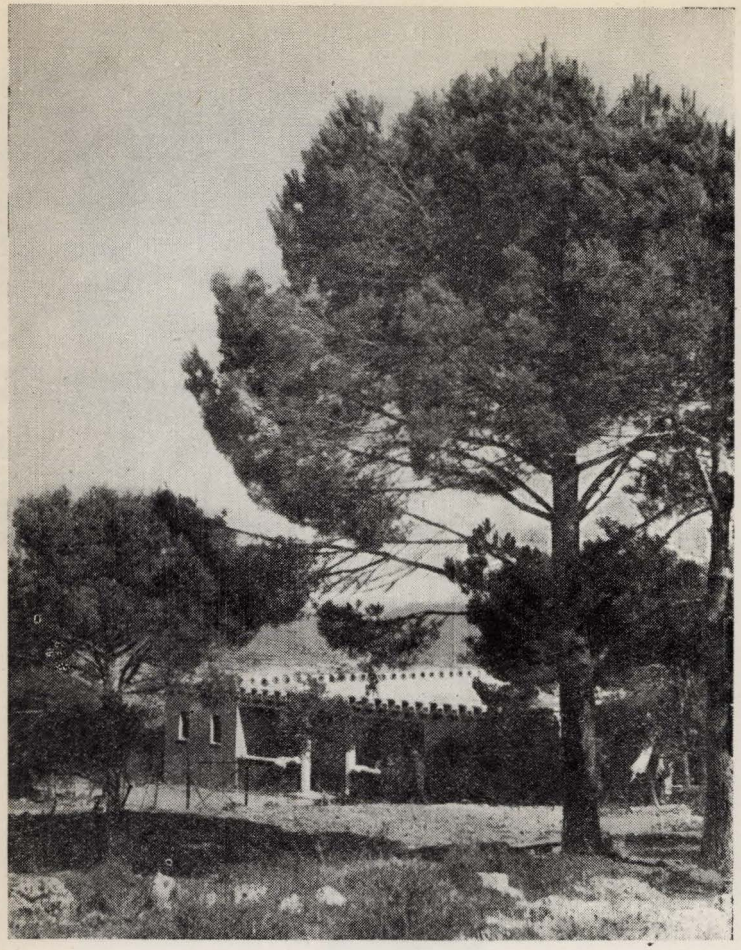
מראשית ייסודה היתה כפר עציון אחת הנקודות המבודדות ביותר. היישוב העברי הקרוב היה רמת רחל שבדרום ירו־

שלים, במרחק של כעשרים קילומטר. הכביש הראשי חברון—ירושלים עובר כולו בשטח ערבי, והנקודה היתה בבחינת אי בסביבה עוינת. הקמת נקודות נוספות באזור היתה אפוא חיונית ביותר. הקהק"ל פעלה בכיוון זה וקנתה אדמות נוספות, שעליהן התישבו הנקודות האחרות שבגוש.

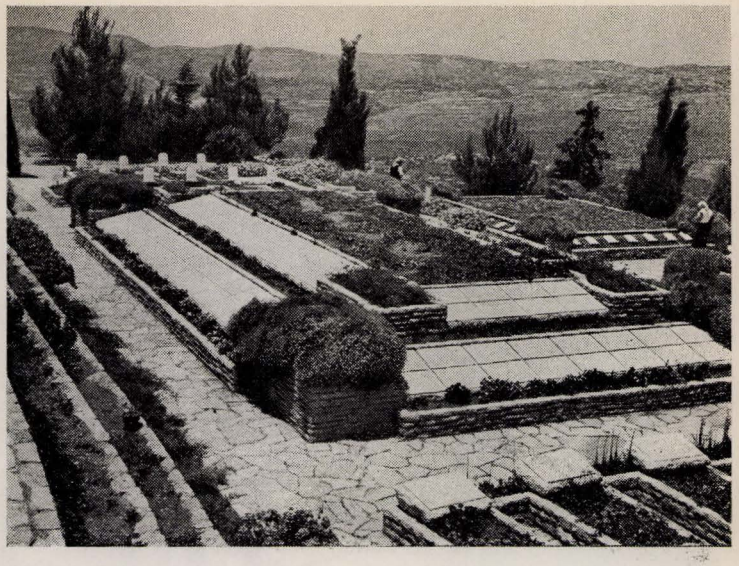
משואות יצחק

קבוצת משואות יצחק היתה אחת הקבוצות הצעירות בקיבוץ הדתי כשעלתה להתישבות בגוש עציון. הגרעין נוסד מחברי בני־עקיבא יוצאי ארצות מרכז אירופה — צ'כיה, סלובאקיה והונגריה — שעלו לארץ בשנים הראשונות של מלחמת העולם השנייה. זו היתה הקבוצה המלוכדת האחרונה, שהעמידה התנועה החלוצית בארצות אלו לפני השואה. בארץ קיבלו צעירים אלה את הכשרתם במוסדות עליית הנוער הדתי, ועם סיומה התארגנו בגרעין קיבוצי שהיה ידוע אז בשם "הגרעין הצ'כי". הגרעין עבר להכשרה נוספת בטירת־צבי, ומספר חבריו הגיע אז לחמישים. ביקש הקיבוץ הדתי שחברי הגרעין יצטרפו לטירת צבי, שהיתה זקוקה לתוספת של כוחות צעירים, אלא שהגרעין עמד על דעתו להקים קבוצה עצמאית. מכאן יצא לחיים עצמאיים בכפר הרא"ה, ואחרי זמן קצר עברו בניסן תש"ה לגת רימון שעל־יד פתח־תקוה. בתקופה זו החלה עליית שארית הפליטה מאירופה, והקבוצה קלטה חברים נוספים, יוצאי צ'כיה והונגריה, שדבר הקמת הגרעין הגיע אליהם עוד בהיותם בגולה. באב תש"ה הוצע לקבוצה להתישב בגוש עציון על אדמות שנקנו אז על־ידי הקהק"ל במסגרת "מפעל הרצוג" שנערך על־ידי המזרחי באמריקה לכבוד הרב הראשי. הקבוצה קיבלה את ההצעה ברצון, ואחרי זמן קצר באו החברים הראשונים לכפר עציון, ששימשה בסיס של הכנה להתישבות חדשה זו.

בראש חודש חשון תש"ו עלו חברי הקבוצה לאדמתם, ושם המקום נקרא משואות יצחק, על שם הרב הראשי לארץ־ישראל. בפרק־זמן זה קלטה הקבוצה עולים חדשים מחניכי התנועה

בית המתיישבים בכפר עציון

מצבות חללי גוש עציון בהר הרצל בירושלים

החלוצית־דתית בהונגריה, וכן נוער ארצישראלי שנתחנך בש־
דה אליהו.

לאחר העלייה סודר המחנה, נבנו בניינים והוחל בהכשרת קרקע. במקום נמצא מעיין שמימיו רוכזו ותפוקתו גדלה. בקיץ תש"ו הוקם בית מרגוע לילדים, ושנה לאחר מכן — בית־הב־
ראה לחמישים מבריאים. כן נסלל כביש פנימי בגוש והתח־
בורה עם ירושלים נעשתה קבע.

הבסיס המשקי של משואות יצחק, כזה של כפר עציון, היה מטעים וגן ירק. על 75 דונם ניטעו 4000 עצי פרי. בראשית תש"ח הכשירו 30 דונם נוספים לנטיעות. מכסת הקרקעות של הקבוצה היתה 1700 דונם, אבל השטח לא הועמד לרשותה בשלימות, כיוון שהשכנים הערבים העלו טענות בדבר הבעלות על הקרקע. מבחינה רוחנית וחברתית עמדה הקבוצה על רמה גבוהה. התנהלה פעולה תורנית ותרבותית ערה ונעשו מאמצים לפתור בעיות משקיות הלכתיות.

בראשית תש"ח מנתה אוכלוסית משואות יצחק 111 בוגרים ו־12 ילדים, 123 נפשות.

עין צורים

קבוצת עין צורים היא הקבוצה השנייה שנוסדה על־ידי חברי בני עקיבא בארץ־ישראל. עיקרה של הקבוצה — מחברי גרעין ה'. חלק מחברי הגרעין התיישב בביריה שליד צפת. כאן הקי־
מו מחנה זמני, מאחר שהצבא הבריטי תפס את המחנה הקבוע (פעולת הצבא הבריטי נגד ביריה והנסיונות לתפיסתה מחדש גרמו בשעתו, באדר תש"ו, להתעוררות גדולה ביישוב, ובייחוד בקרב הנוער). נוסף על החברים בביריה נמנו עם הגרעין אנשים נוספים שהיו בהכשרה בטירת צבי; רבים מהם מבוגרי ישיבת בני עקיבא בכפר הרא"ה.

מאחר שבביריה לא היתה קרקע במידה מספקת ולא היו סי־
כויים להקים שם ישוב של קבע, הוצע לפני הקבוצה לעלות כנקודה שלישית בגוש עציון. בראשית תש"ז עלו חברי הק־
בוצה לאדמת דיר־אבו־זית שבגוש. לרשותם הועמד שטח של

1000 ד' והובטחו עוד 700 ד' נוספים. האדמות היו מן הטובות שבגוש; כ־50 אחוז מהן היו ראויות לעיבוד.

העלייה הוצאה לפועל בעזרת חברי כפר עציון ומשואות יצחק. מועדה נשמר בסוד, לפי שחששו להפרעות באותם ימים ימי המאבק נגד השלטון הבריטי. עליית עין צורים, שנערכה בהשתתפות חברים רבים שהתגייסו לעזרה, היתה דומה בהרבה לעליות "חומה ומגדל" שבשנות תרצ"ו—תרצ"ט.

הפעולה המשקית בשנה הראשונה היתה מצומצמת. הוכשרה קרקע לנטיעות וליעור, הוקמה בריכת אגירה והונח יסוד למשק עזר. לאט לאט שופר המחנה והוקמו צריפים למגורים, לחדר־אוכל ולבית־תפילה.

מטבע הדברים כי עין צורים היתה מרכז חינוכי וחלוצי לתנועת הנוער הדתית. חבריה היו מעורים בפעולותיה והיא היתה מקום קליטה לנוער שסיים הכשרתו. חברים מן הקבוצה למדו בישיבות ועסקו בהדרכה בבני עקיבא.

שיקומם של ישובי הגוש

בראשית תש"ט מנה אפוא הגוש הדתי שבהרי חברון שלוש נקודות. באופן יחסי לתנאי ההתישבות באותן השנים ובאותו האזור הושלם הגוש בזמן קצר, בעיקר הודות לריכוזי קרקעות על־ידי הקהק"ל והעמדת תקציבי התישבות והיאחזות בשיעור ניכר על־ידי המוסדות לרשות פעולה זו.

בתש"ז, חדשים אחדים לאחר היאחזותה של עין צורים, עלתה נקודה רביעית להתישבות בגוש והיא קבוצת "רבדים" של השומר הצעיר, שהתישבה על אדמות נחלין. אדמות אלו נקנו שנים אחדות קודם לכן על־ידי יהודי מאמריקה; הקהק"ל רכשה את האדמה ממנו. במשך שנים התנהל משא־ומתן עם ערביי הסביבה בעניין תביעותיהם על אדמות אלו. הערבים נטו להסכים לחלוקת השטח תמורת פיצויים, אלא שהוועד הערבי העליון (המוסד המדיני המרכזי של ערביי ארץ־ישראל בתקופת המאנדט) מנע את הדבר. עם עליית שלושת היישובים הוחש המשא־ומתן ונסתיים בהצלחה. עוד קודם ייסודה של רבדים

היתה במקום נקודת־משלט של חברי ההגנה, לשם החזקה באדמות.

עם פרוץ מלחמת השחרור מנה גוש עציון ארבעה ישובים, שהשתרעו על שטח של כעשרים אלף דונם. בארבעת היישובים האלה היו ביחד 450 נפשות.

המערכה על גוש עציון תידון להלן בפרק על ההתישבות הדתית במערכה, ואילו כאן נסקור את השתלשלות קורותיהן של נקודות הגוש לאחר המלחמה.

אחרי שאנשי משואות יצחק ועין צורים חזרו מן השבי ביקש הקיבוץ הדתי לחזור ולהקים את הגוש. שתי הקבוצות נתארגנו ועלו למקומות התישבות בקרבת הכפר סואפיר בדרום: משואות יצחק באב תש"ט, ועין צורים בתשרי תש"י.

שלוש שנים לאחר שחזרה והוקמה החליטה משואות יצחק ליהפך למושב שיתופי, שהוא מעין צורת־ביניים בין קיבוץ למושב. צורה זו לא היתה ידועה עד אותה שעה בהתישבות הדתית. בצורת התישבות זו שהיא באופן יחסי חדשה לעומת הקיבוץ והמושב, ענפי המשק והייצור נשארים בבעלות משותפת ובעיבוד משותף, אבל החיים האישיים, חינוך הילדים והצריכה הם אינדיבידואליים ודומים יותר למושב.

> מגמתנו בשינוי צורת חיים מקיבוץ למושב שיתופי היא — נורמאליזציה של החיים, יציבות, אי תלות הפרט בכל דבר קטן במוסדות שיתופיים וצמצום שטחי המגע בחיים הצרכניים הגורמים לחיכוכים. אין ספק, שבשטח יציבות החיים הצלחנו. העזיבה היא אפסית ואנו משמשים אבן שואבת לקליטה. במידה רבה הגענו לסיפוק החברה על ידי עצמאותה והתרכזותה במשק ביתה ובטיפול בילדיה.
>
> (אליעזר ש.: לדמותנו החברתית, עלון משואות, ערב ראש השנה תשט"ו)

משואות יצחק מונה 182 נפשות. כשליש מן החברים יוצאי גוש עציון, וקרוב למחציתם נקלטו בו משנת תשי"ב ואילך. המושב מעבד 6000 דונם.

באייר תש"י — שנתיים לאחר נפילת כפר עציון — עלתה

קבוצת ניר עציון לעין הוד שבשפלת החוף, בין זכרון יעקב לעתלית. קבוצה זו, שרק יחידים משרידי כפר עציון נמנו עמה, היתה זקוקה לתוספת כוחות, לפיכך צורפה אליה עם העלייה קבוצת "אחדות", שעד אז החזיקה בבארות יצחק ההרוסה. לא־חר זמן הצטרפה לניר עציון גם קבוצת "מכורה". קבוצה זו נוסדה בתש"ה על־ידי חברי בני עקיבא מעולי רומניה. תחילה ישבה במחנה עבודה בכפר חסידים, ובסיוון תש"ח עלתה להת־ישבות בכפר יעבץ, אלא שלא מצאה כאן תנאים נוחים להתפתחותה.

בתשי"ג החליטו אנשי ניר עציון ליהפך למושב שיתופי. לא מקרה הדבר, שדווקא בקרב שני גופים אלה מגוש עציון לש־עבר חלה התפתחות זו. בקיבוץ הדתי ראו את הסיבה לכך בעובדה, שבמשך זמן רב היו שתי הקבוצות מנותקות ממסגרת קבוצתית — החברים בשבי והחברות בעיר — והתרגלו לצורת חיים אחרת, דבר שהשפיע על מהלך מחשבה אינדיבידואליסטי. הסבל הרב שהיה מנת חלקם של אנשי הגוש, עורר בהם תמורה ביחס לצורת חייהם החברתית. אבל אף־על־פי שביקשו לעצמם צורה שונה מזו המקובלת בקבוצה, לא סרו מן הדרך החלוצית וגם בדרכם החדשה מהווים שני המושבים השיתופיים האלה חוליות חשובות בהתיישבות הדתית.

בארות יצחק

הנגב תופס מחצית שטחה של מדינת ישראל, והוא משמש היום העורף של אזור התישבות ופיתוח בקנה־מידה גדול. עוד לפני שנים רבות הכירה מדיניות ההתישבות הציונית בערכו של הנגב ובחשיבותו, ואולם מאמצים רציניים לגאולתו וליישובו לא נעשו אלא בחמש־עשרה השנים האחרונות. הסיבה העיק־רית לכך היתה, כי ההתישבות רוכזה באותם האזורים, שבהם היו התנאים המדיניים, הבטחוניים והחקלאיים, נוחים יותר להתישבות. נוסף לכך, ואפשר שזו היתה הסיבה העיקרית לאיחור שחל בפיתוח הנגב, דרושים כאן אמצעים וכלים ממ־לכתיים שלא עמדו בעבר לרשות התנועה הציונית.

חדירתה של ההתישבות העברית לדרום ולנגב התחילה בסוף שנות השלושים ובראשית שנות הארבעים. תחומה של ההתישבות הורחב דרומה, ונוסדו היישובים בחבל דרום־יהודה בארץ פלשת, עד אזור עזה ואף מדרום לה.

אחד היישובים שהוקמו בתקופה זו היתה בארות יצחק (ע"ש הרב יצחק ניסנבוים, מראשוני התנועה הדתית־לאומית בפולין, אשר נספה בשואה בגיטו ביאליסטוק). כאן התישבה קבוצת רמת השומרון, אחת הקבוצות הוותיקות של הפועל המזרחי, אשר ישבה כמה שנים במחנה עבודה בפרדס חנה. קבוצה זו היתה משלוחתיה הראשונות של רודגס. חבריה יצאו כפלוגת עבודה לפרדסי השומרון בקיץ של שנת תרצ"ה. משהתערו במקום הוחלט להפוך את פלוגת העבודה לקבוצה העומדת ברשות עצמה. שמונה שנים היתה קבוצת רמת השומרון בפרדס חנה; כאן הקימה משק עזר ענף ופיתחה ענפי מלאכה, אבל ההתעסקות העיקרית של החברים היתה בעבודת חוץ. במשך זמן רב חיכתה הקבוצה לתור העלייה להתישבות. תחילה הוצע להם לעלות אל הגליל, לבסוף ירדו לארץ הנגב. ביום כ"ג בחשון, תש"ג, עלו 13 חברים על הקרקע דרומית־מזרחית לעזה. עלייה זו היתה תקיעת יתד להתישבות רחבת ממדים בנגב. אמנם תחומה של בארות יצחק אינו נחשב עוד לנגב ממש, שכן הוא על הגבול, אבל כבר יש בה מתכונות הנגב.

לרשות בארות יצחק הועמדו עם התישבותה 11000 דונם, שהיו מפוזרים בארבעה גושים ומבותרים על־ידי גאיות רחבים.

בהשוואה לאזורים אחרים הרי שטח כזה ליישוב אחד נחשב גדול למדי, אולם העיבוד כאן אכסטנסיבי, כמות הגשמים מועטת ושנות בצורת אינן נדירות. היבול הממוצע מועט והמשק נזקק לשטחים רחבים.

היישוב הוקם במרחק של חמישה קילומטר דרומית־מזרחית לעיר עזה, על גבעה החולשת על הסביבה. הבעיה המשקית העיקרית היתה בעיית המים. משני קידוחים שנעשו העלה הקידוח הראשון כמות מים גדולה, אלא שהיו מלוחים במידה

כזו שלא נמצאו ראויים לשימוש. גם בקידוח השני נמצאו מים מלוחים, ורק כעבור שנתיים היה אפשר לנצלם לשתייה ולהשקאה. בינתיים הובילו מים בעגלות מפרדס ערבי סמוך — לצורכי ניקוי וכביסה — ואילו מי שתייה הובאו מן העיר עזה.

חלק מן האדמות של הקבוצה היה תפוס על־ידי הצבא הבריטי, והקמת המחנה הסופי נתעכבה לשנתיים. במשך כל הזמן הזה היתה הקבוצה מחולקת לשניים. רוב הגברים וחלק מן הנשים נמצאו ביישוב החדש, ואילו האימהות והילדים נשארו עוד במקום מושבה הקודם של הקבוצה בפרדס חנה. היתה זו תקופה קשה לקבוצה הן מבחינה חברתית והן מבחינה ארגונית. ואולם משניתנה לבסוף האפשרות להקמת היישוב הקבוע, נעשתה עבודת הפיתוח והבניין בקצב מהיר. במשך תשעה חדשים הוקמו בתי דירה, בתי ילדים ובנייני שירותים. בחודש תמוז תש"ה הועברה כל הקבוצה לבארות יצחק, והיתה תקווה כי אחרי הרבה שנות עמל תגיע קבוצה ותיקה זו אל המנוחה ואל הנחלה.

דרכה המשקית של הקבוצה היתה מלאה קשיים ולבטים. חסר היה הניסיון החקלאי באזור זה שהיה חדש להתיישבות העברית. טיב האדמה, סחף הקרקע, מי גשמים ומים מלוחים— בעיות אלו ואחרות האטו את קצב ההתקדמות המשקית. אבל במשך הזמן, משנרכש הניסיון, ניכרת היתה התקדמות בכל התחומים. הפלחה, שהיה הענף המשקי העיקרי, הגיעה ליציבות; הרפת התפתחה והכנסותיה היו ניכרות; ענף הלול הלך והתרחב, ומשלמדו להשתמש במים מלוחים להשקאת גן הירק והמספוא הושגו גם כאן תוצאות טובות. בתקופה זו הוחל בהקמת מפעל המים בנגב. מים מתוקים הועברו בצינורות ממכון המים המרכזי שבקיבוץ ניר־עם, ודבר זה טמן בחובו סיכויים להתפתחות משקית נוספת.

גם החיים החברתיים היו בקו של עליה. האוכלוסיה גדלה והגיעה עד 250 נפש ומספר הילדים היה 70. קבוצת נוער עולה קיבלה הכשרתה במשק, וכן נקלטו עולים רבים.

ואולם הכבידה מאוד על היישוב בדידותו וריחוקו; היישוב

הקרוב ביותר היה במרחק 15 קילומטר. התחבורה לבארות יצחק היתה קשה; נסעו באוטובוס ערבי או ברכבת לעזה, ומשם צריך היה להגיע לנקודה ברגל או במכונית. היחסים עם ערביי הסביבה היו תקינים, אבל לא חרגו ממסגרת יחסים רשמיים או מסחריים. ברור אפוא כי הקבוצה ציפתה לעלייות חדשות, לייסוד יישובים נוספים בסביבתה הקרובה. וכשהתחילה ההיאחזות הרחבה בנגב, שימשה בארות יצחק נקודת מוצא לעלייתם של יישובים חדשים בסביבתה; מושב תקומה וקבוצת נתיבות, היא כפר דרום, וכן קבוצת סעד יצאו להתישבותן מבארות יצחק.

אחר מלחמת השחרור הוחלט להעביר את בארות יצחק, שמשקה נהרס לגמרי, למקום אחר. קרבתו אל הגבול והסבל הרב שהיה מנת חלקם של חברי הקבוצה במלחמה הביאו את הקיבוץ הדתי לכלל החלטה, כי יש לשקם את הקבוצה במקום אחר. באלול תש"ח עברה בארות יצחק לווילהלמה שבסביבות לוד. במושבה גרמנית זו לשעבר היו בנייני משק ובתי מגורים מוכנים ואף שטחי קרקע מתאימים. משנת תש"ט עד תשי"ד ישבה הקבוצה בווילהלמה והצליחה להקים כאן משק גדול. מאחר שבווילהלמה התיישבו גם גופים אחרים, שנקודותיהם הקודמות נהרסו, הוחלט להקים את היישוב באופן סופי במרחק כלשהו מן הכפר.

אל בארות יצחק ההרוסה, שלמעשה היתה עתה משלט על קו הגבול של רצועת עזה, גוייסה באופן זמני קבוצת "אחדות". לאחר זמן הוחלט, כי אי אפשר לקיים כאן יישוב וההתישבות לא חודשה.

עין הנציב

אחרי מלחמת העולם השנייה נקנו שטחי קרקע נוספים בעמק בית שאן, וכתוצאה מכך נתאפשרה התישבותה של קבוצה דתית שלישית בגוש הדתי שבחלקו הדרומי של העמק. בט"ו בשבט תש"ו עלתה קבוצת "אמונים" של הפועל המזרחי אל שטח אדמה, שהיה ידוע בשם אום־אג'רה, דרומית לבית־שאן.

קבוצת אמונים, כשכנתה קבוצת שדה אליהו, נוסדה על־ידי בוגרי עליית הנוער הדתית. גרעינים קיבוציים משלוש חברות נוער שגמרו הכשרתן באותו פרק־זמן התאחדו בשנת תרצ"ח. היו אלו קבוצות נוער שהתחנכו במקומות שונים: בקבוצת רודגס, במושב שדה יעקב ובעין גנים הסמוכה לחיפה. קבוצת אמונים היתה הקבוצה השנייה בקיבוץ הדתי שנוסדה על־ידי בוגרי עליית הנוער, וכמו קבוצת אריה (אחר כך שדה אליהו) שקדמה לה, עברו גם עליה לבטים מרובים. המצב הכלכלי בארץ היה קשה, שרר חוסר עבודה חמור ומצבם של הפועלים החקלאיים לא היה קל. העזרה מצד המוסדות הלאומיים לא ניתנה אז בממדים כאלה שהיא ניתנת כעת. קבוצה צעירה היתה צריכה בדרך כלל לחכות שנים עד שהגיע תורה להתיישבות, ובינתיים היה עליה לקיים עצמה על עבודה שכירה ובמקצת על משק עצמי — וגם זאת במידה שבמקום המושב הארעי היתה אפשרות לכך. במשך חדשים רבים בראשית קיומה היו חברי הקבוצה החדשה מפוזרים במקומות שונים בארץ, ורק בראשית שנת תרצ"ט התאחדה כולה במחנה שבנחלת יהודה. באמת גם כאן לא הגיעה הקבוצה אל המנוחה ואל הנחלה, ואפילו בדרך ארעי. העיק חוסר העבודה ומדי פעם נאלצו לשלוח חברים לעבודה במרחקים. המתעניין בדרכן של הקבוצות הצעירות בתקופה זו ימצא תיאור אופייני ב"פרקי יומן" שבחוברת "עין הנציב" למ. אגמון.

בתש"ג הוצע לקבוצה לעלות להתישבות בהרי ירושלים (לשם עלתה אחר כך קבוצת אברהם, היא כפר עציון). אולם ההצעה בוטלה, ולאחר זמן הוצע שוב להתישב בגליל העליון. אולם גם הצעה זו לא יצאה אל הפועל. לאחר דיונים ממושכים הוחלט, שהקבוצה תהווה את היישוב השלישי בגוש הדתי שבעמק בית שאן.

על עלייתה של קבוצת אמונים כותב בעל היומן הנ"ל:

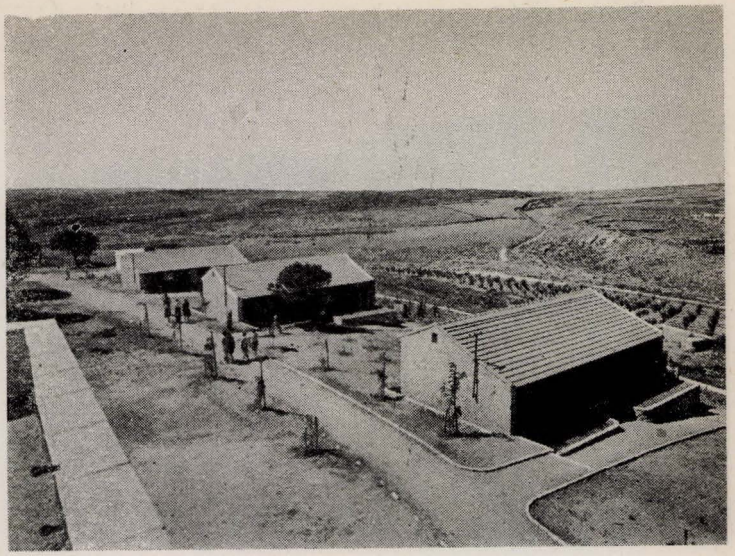
> בבוקר בשעה 5 יצאו המכוניות הראשונות בשיירה משדה אליהו והתחילו לפרוק חוטי תיל, כלי עבודה, צריפים מוכנים ומוכנים למחצה, טנק למים ועוד. הדבר הראשון היה

מחנה־ישראל (תרפ״ה)

חפץ־חיים

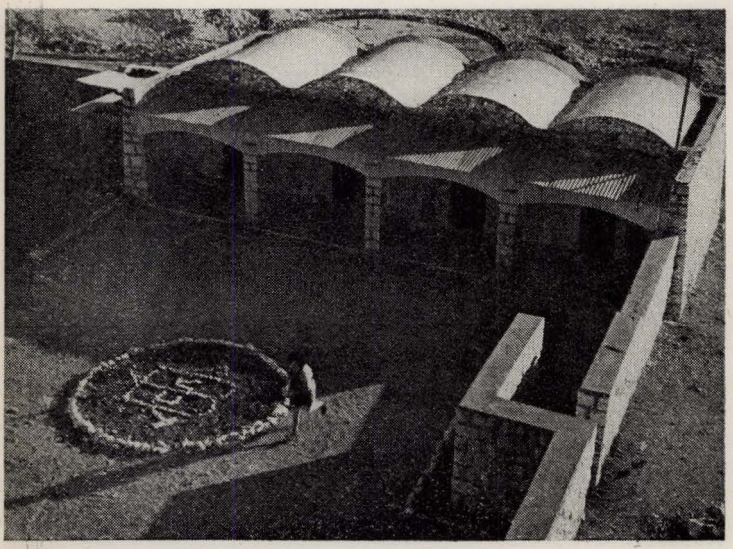
כפר עציון

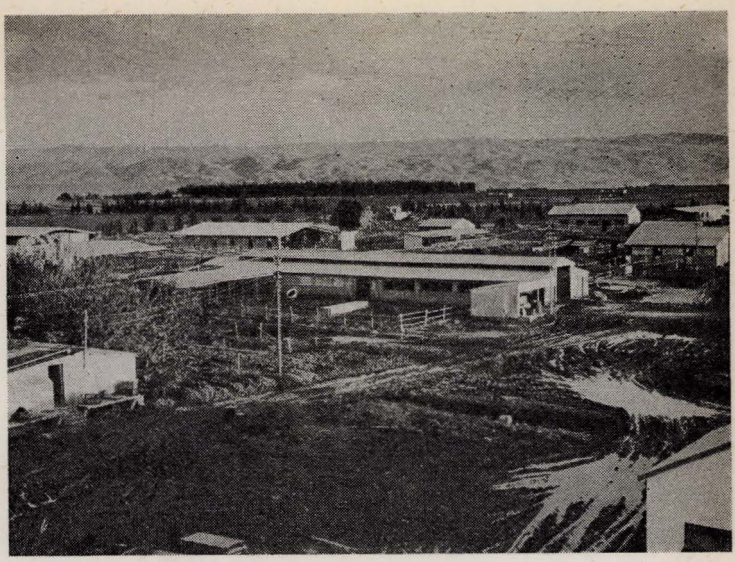
כפר דרום

בסביבות ביריה

ביריה

שלוחות

עין צורים

לקבוע סדר לחלוקת כלי עבודה. אחד התפקידים החשובים באותו היום: מחסנאות הכלים.
ידענו שעד הערב צריכה הנקודה לעמוד ויהי מה. צריך להשלים את גדר התיל, העמדות החשובות ביותר צריכות להיות חפורות, כי מי יודע מה תהיה תגובת הערבים. בלילה הקודם שמרה פלוגה של הפלמ"ח במקום.

בשעה תשע הגיעו החברים מנחלת יהודה. העבודה היתה כבר בעיצומה. קירות הצריפים כבר עמדו, חלק של עמודי הגדר כבר היו שקועים בתוך האדמה, כל זה עשה רושם עצום עליהם. הבאים פחדו שלא השארנו להם עבודה. עד מהרה הרגענו אותם. יש ויש. אחרי חצי שעה סודרו גם הם בעבודה.

לקראת הצהרים התחילו האורחים להגיע אל המקום. תוך כדי חצי שעה התמלא כל "המגרש" לפני ה"שער". מכוניות קטנות וגדולות. בין הבאים היה גם משה שרתוק.

החגיגיות הגיעה לשיאה ברגע בו הוכנס ספר התורה למקום. אותה שעה נוסד יישוב יהודי דתי, שש מאות איש היו במקום שאתמול היה שומם ועזוב. כאשר יצאו האורחים המשכנו בעבודתנו. בשעה 5 נסתיימה העבודה ההכרחית. נשאר עוד להשלים את הגדר, העמדות הראשיות הוכנו, טנק המים עמד על תלו (עבדו בזה חצי יום), חדר האוכל עמד במקומו בלי גג. הגיעו 5 ליפטים והועמדו בשורה: 5 בתים קטנטנים אלה שיוו למקום מראה של יישוב חדש. שם היישוב נקרא עין הנציב ע"ש הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, אביו של מנהיג המזרחי הרב מאיר בר אילן, ראש הישיבה המהוללה בוולוז'ין.

כמו ביישובים אחרים שנוסדו בשנים אלו כך גם ב"עין הנציב" עמדה הבעיה של מקום המחנה הסופי. רק שנה אחרי העלייה נקבע המקום. אז החלה תכונת בניין נמרצת; נבנו בתי מגורים למבוגרים ולילדים וכן בנייני משק. משק הקבוצה התפתח בקצב מהיר הודות לעובדה, שעם חבריה נמנו בעלי מקצוע מעולים בענפים השונים. השואת סיכומי היבולים בשנה הראשונה של ההתישבות ובשנים האחרונות מראים על העלייה הגדולה שחלה בתפוקת הענפים השונים. לעומת 30.000 ליטר חלב בתש"ז הגיעו ל־192.000 בתשי"ב; לעומת 28 טון גרעינים

בתש"ז הגיעו ל־583 טון בתשי"ב; לעומת 34 טון ירקות בשנה הראשונה אספו בתשי"ב 287 טון. מלבד התפתחותם הגדולה של הענפים השונים מאז ייסודו של המשק, נתווספו בו בשנים האחרונות שני ענפים חשובים: עצי הפרי שניטעו בראשית ההתישבות החלו לתת פרי והיבול גדל משנה לשנה, וכן נחפרו בריכות דגים.

עם ההתבססות המשקית ניתנה הדעת יותר על הצדדים הרוחניים והחברתיים שבחיי הקבוצה. בתש"ט הונחה אבן הפינה לבית־המדרש. בעיות החינוך התחילו גם הן להעסיק את הציבור עם התבגרותם של הילדים וכניסתם לגיל בית־הספר. אף השאלות החברתיות נראו באספקלריה אחרת משהתבגרו החברים וקנו ניסיון בחיי הקבוצה ובאו במגע עם המציאות שמשתנה והולכת. ואולם בעיות אלו משותפות הן לכל הקבוצות ועליהן ידובר להלן*.

ס ע ד

במשך שנים היתה בארות יצחק שבנגב הנקודה העברית היחידה באזור הסמוך לעזה. כאן נרכשו שטחי קרקע נרחבים ועל־פי התכנית הכללית ביקשו להקים באזור זה גוש התישבותי דתי, אלא שהתנאים לכך לא נוצרו אלא בתש"ז. בחודש תמוז של אותה שנה עלתה פלוגה של קבוצת "עלומים" בהרצליה אל אדמת טואל, 4 וחצי ק"מ צפונית־מזרחית לבארות יצחק, והניחה את היסוד לסעד, שהיא היום אחד היישובים הפורחים בנגב.

כשעלתה להתישבות היתה קבוצת עלומים בעלת עבר קיבוצי ותנועתי עשיר; אחת הקבוצות הוותיקות בקיבוץ הדתי שלא הגיעו עדיין להתישבות. ייחודה של קבוצה זו, בעובדה, שהיא הקבוצה הראשונה של ארגון בני־עקיבא בא"י. היא נוסדה בתרצ"ח ומאז ועד עלותה להתישבות עברו עליה גלגולים מרובים. תחילתה במושב כפר גדעון בעמק יזרעאל, מכאן

* על הנקודה הרביעית בגוש בית שאן, שלוחות, ראה להלן בפרק על ההתישבות החדשה אחרי הקמת המדינה.

עברה לטירת צבי, מכאן לנתניה, ובשנים האחרונות לפני ההתישבות ישבה הקבוצה בהרצליה. כקבוצה שנוסדה על־ידי חברי תנועת הנוער היא קשורה בקשרים אמיצים עמה, ובמשך כל שנות קיומה השתתפו חבריה בניהול העבודה החינוכית והארגונית בבני עקיבא והשפעה גדולה יצאה מהם על הארגון בכללו. אם בוגרי ארגון זה מהווים בשנים האחרונות חלק חשוב של המצטרפים לקבוצות ואם התנועה חדורה רוח חלוצית — הרי זה במידה גדולה הודות לעבודה הרבה שהשקיעו שליחי סעד בעבודתם בבני עקיבא.

בתחילה עלו למקום ההתישבות רק כמה עשרות אנשים; רוב חברי הקבוצה, ובכלל זה האימהות וילדיהן, נשארו עדיין בהרצליה. הוחל במרץ רב בהתקנת המחנה העראי, והונח קו המים ביישובי הנגב הצפוני מקיבוץ ניר־עם, שעתיד היה להביא התעוררות גדולה להתפתחות המשקית של האזור כולו. תחילה נתכוונו להקים את המחנה עד לאביב תש"ח, אלא שבינתיים אירעו מאורעות גדולים בארץ ותכניותיה של סעד נשתבשו ונידחו לימים טובים מאלה.

אחרי המלחמה היתה סעד לאחד מיישובי הספר שעל גבול רצועת עזה, והיא נפנתה עתה להקים את המשק ואת היישוב. מבחינה משקית התקדמה סעד התקדמות גדולה; היום הוא אחד המשקים הגדולים והמפותחים באזור זה, המצטיין בייחוד בגידול ירקות. קו המים הירקון־נגב סייע בהרבה להתפתחות המשקית. בתשט"ו עיבדה הקבוצה למעלה מ־13000 דונם. סעד משמשת מרכז לגוש התישבותי דתי, שכלולים בו המושב הוותיק תקומה וכן יישובי עולים, שכולם מאורגנים במסגרת המועצה האיזורית עזתה.

כפר דרום

במוצאי יום הכפורים תש"ז הוצאו לפועל 11 עליות על הקרקע במקומות שונים שבנגב. בין היישובים החדשים שנוסדו אותה שעה היה גם כפר דרום (שם היסטורי הנזכר במשנה), וקבוצת "נתיבות" של הפועל המזרחי, שגרעינה נתארגן מבוגרי

מחזור ט' בכפר הנוער הדתי. חברי הקבוצה קיבלו הכשרה נוספת בבארות יצחק (המרוחקת מכפר דרום כ־15 ק"מ) ולמדו לדעת את הסביבה ותנאיה. בייסוד הקבוצה היתה המגמה ליצור מקום קליטה ראוי לבוגרי כפר הנוער הדתי.

מקום ההתישבות היה סמוך לכפר הערבי דיר באלאח, תחנת רכבת במסילת הברזל עזה—מצרים המרוחקת כ־15 ק"מ מן העיר עזה. הסביבה מיושבת בצפיפות, בניגוד למרחבי הנגב המשתרעים מכאן דרומה ומזרחה. שטח האדמה שהועמד לר־שות הקבוצה היה קטן, ולאמיתו של דבר לא היתה זו התיש־בות אלא היאחזות. האפשרויות ליישוב קבוע לא היו אותה שעה ברורות עדיין. ועל כן הועלתה לכאן קבוצה צעירה, שלא נתנסתה במחנה עבודה, והיה לה אפוא אורך־רוח לעמוד בת־נאים הקשים ולהחזיק מעמד זמן רב.

לפי שעה ניגשה הקבוצה לפתח משק עזר; מבאר ערבית סמוכה הונח קו מים אל השטח, ועל שטח של כמה עשרות דונם הוכן גן ירקות וכן הוקמו רפת ולול. רק חלק קטן מחברי הקבוצה הועסק במשק העצמי; רובם עבדו במחנות הצבא הבריטי בסביבה.

במאמר שנתפרסם בבטאון הקיבוץ הדתי "עלונים" על עליית כפר דרום נאמר: "——— יש לקוות שבמשך השנים הב־אות עם רכישת אדמות נוספות בסביבה שתאפשר התישבות של קבע ידעו חברי נתיבות לנצל את הנסיון שרכשו בינתיים לשם פיתוח משקם וקידומו" (גל' כ"ו־כ"ז תשרי־חשון תש"ז). תקוות אלה לא זכו להגשמתן. חדשים אחדים לאחר שמלאה שנה לעלייה על הקרקע פרצו המאורעות ומלחמת השחרור, וחברי הקבוצה ומגיניה נאלצו לנטוש את המקום.

אחרי פינויים עברו חברי הקבוצה ליבנה וחיכו לתורם להתישבות מחדש. כאן התאחדו עם גרעין "מורשה" בעין הנ־ציב, שהיה מורכב מיוצאי ארצות־הברית ודרום־אפריקה. ביום כ"ב באדר תש"ט עלתה הקבוצה לסביבת סוקריר, קילומטרים אחדים מערבה ליבנה. בזה הונח היסוד לגוש קיבוצי דתי בסביבה זו.

עם ייסודה מחדש נתכוננה כפר דרום כמקום קליטה לעולים מארצות־הברית. הקבוצה שלחה שליחים לפעולה בקרב הנוער הדתי שם, אולם העלייה מאמריקה היתה מצומצמת וצורכי הגידול חייבו קליטת חברים יוצאי ארצות שונות. כך נקלטה כאן קבוצת "שחר", שישבה קודם כקבוצה עצמאית בגליל, אבל חסרו לה שם תנאי התפתחות נאותים. כן קלטה הקבוצה מעולי צפון אפריקה. בסוף שנת 1951 ובראשית 1952 נתחדשה העלייה מארצות־הברית ונקלטה קבוצת עולים משם. בסופה של אותה שנה הצטרפו לקבוצה חברי גרעין "התקווה" מעולי מצרים. הגיוון החברתי וחוסר נסיונם של רוב החברים (למעלה מ־50 אחוז מהם היו פחות משלוש שנים בקבוצה) העמידה קבוצה צעירה זו לפני בעיות חברתיות.

אבל למרות ההתלבטויות שליוּוה מראשיתה ולמרות הגלגולים שעברו עליה, עלה בידי כפר דרום להקים משק מגוון שכל הענפים מיוצגים בו: פלחה, גידולי שלחים, מטעים, לול ורפת וענפי מלאכה. הקבוצה מקיימת מפעל לכריית זיפזיף (חול לבניין), בשותפות עם קבוצת יבנה והמושב השיתופי ניר גלים. השטח העומד לרשות המשק הוא 3000 דונם.

(ב) מושבי עובדים

מושב הזורעים

הארגון המושבי "הזורעים" נוסד בשנת תרצ"ז על־ידי חברי הפועל המזרחי, מעולי גרמניה והולאנד. בראשיתו ישב הארגון במושבה נחלת יהודה שעל־יד ראשון לציון, עד שעלה להתישבות בגליל התחתון.

בשנים ההן נעשה מאמץ לחיזוק ההתישבות בגליל. היו כאן כמה מושבות ותיקות שנוסדו עוד בימי העלייה הראשונה, כגון ראש פינה, יסוד המעלה, משמר הירדן, מטולה, אבל הן נשארו בודדות במשך־שנים מרובות והיישוב החקלאי העברי בגליל היה קטן ומפוזר.

בתולדות היישוב תופס הגליל מקום מיוחד ואנשיו היוו בו תמיד חטיבה מיוחדת. ידועות המלחמות העזות שניטשו בגליל

במלחמת החורבן. עוד שנים רבות אחרי חורבן הבית השני הוסיף הגליל להיות מיושב על־ידי יהודים רבים. בתולדות החיים הרוחניים היה לגליל מקום מכובד. כאן ישבה הסנהדרין אחרי החורבן, כאן ישבו רבים מן התנאים ובראשם רבי יהודה הנשיא. במאה השש־עשרה נעשה הגליל מרכז הקבלה, ומכאן עלו והתפתחו כמה וכמה תכניות לחידושו של היישוב במאות הט"ז והי"ז. שתי ערי הגליל צפת וטבריה היו מקומות ריכוז לאנשי העלייות שהגיעו לארץ בסוף המאה הי"ח, החסידים והמתנגדים.

עם חידוש ההתישבות העברית בארץ נעשו מאמצים מרובים ליישובו של הגליל. הברון רוטשילד קנה עשרות אלפי דונמים אדמה ותיכנן תכניות להתישבות רחבה. אולם תכניות אלו לא נתממשו, או שנתממשו בחלקן בלבד, ולרבבות דונמים של אדמה עברית היתה נשקפת הסכנה כי תישמטנה מידי ישראל, מאחר שערבים החזיקו בהן ועיבדו אותן כחוכרים וכאריסים.

ההתישבות החדשה בגליל היתה מכוונת במידה ידועה לייסובן של אדמות פיק"א (החברה להתישבות מיסודו של הבארון רוטשילד). חשיבות מדינית היתה להתישבות זו גם מחמת ההגבלות החמורות של הספר הלבן מ־1939. במסגרת פעולה התישבותית זו עלו לגליל התחתון כמה ארגונים למושב של הפועל המזרחי, והראשון שבהם ארגון הזורעים.

בי"ג באלול תרצ"ח עלה הארגון למושבה הקטנה מצפה שבגליל התחתון. היה זה ניסיון שני של הפועל המזרחי להיאחז בגליל התחתון, לאחר ניסיון כפר חטין שדובר עליו למעלה. במצפה ישבו אנשי הארגון באופן ארעי עד עליתם על האדמה שהוקצתה להם בקרבת מקום.

בערב שבועות תרצ"ט התקיימו כמה עליות חדשות בגליל ובשומרון, ביניהן עליית ארגון הזורעים על אדמת סרג'וני. על עלייה זו מסופר:

> לפנות ערב מתמלאת חצר המחנה במצפה אנשים ומכוניות. בשעה 9 מפקד. הראשונים עולים ברגל, איש פטישו וקרדומו בידו. הצבא (הבריטי) נצטווה לעכב את העליות.

בקרבת מצפה — מחנה צבאי גדול. עוצר בכבישים. מכוניות צבא סוקרות את הדרכים וזרקורים מאירים מדי פעם את הסביבה. השיירה צועדת במעלה ההר לסרג'וני. אך נדלק הזרקור, שוכבים על האדמה וזוחלים. נפסק האור — מתקדמים שוב. בחצות הגיעה השיירה למקום המחנה. עוד אמש נקצרה כאן התבואה (אנשי הארגון עיבדו את האדמות עוד לפני עלייתם) ומבעוד יום הועברו חמרים לגידור ולבניין חומה ומגדל. מתחילה העבודה. דופקים עמודים ובמהירות הבזק הגיעה השיירה השנייה אחרי חצות, מכוניות משא טעונות אנשים וחומרי בניין. העבודה גוברת ועם דמדומי שחר הראשונים עומד המחנה.

במשך שש שנים ישבו אנשי הכפר במחנה שבתוך החומה בצפיפות רבה. אף מים היו חסרים, ומשום כך אי־אפשר היה לפתח את ענפי המשק המחייבים השקאה. נתקלים אנו כאן בתופעה דומה לזו שביישובים אחרים מתקופת "חומה ומגדל": השלב הראשון של ההתישבות היה למעשה המשך הארעיות שקדמה לה. בעוד שבשנים הקודמות פירושה של העלייה להתישבות היה התחלת בניין המשק העצמי, הרי בעליות הכיבוש בשנות המאורעות היתה להתישבות גם מטרה נוספת, ולא כלכלית־משקית בלבד. אכן, בשלב הראשון היתה מטרה זו עיקרית, ועל כן היתה התפתחותם של יישובים אלה איטית יותר. אל מצב כללי זה נתווספו התנאים המיוחדים של כל יישוב. מושב סרג'וני ישב תחילה על הר. עם תכנון היישוב התברר, שהעלאת מים אל ההר אינה כדאית ורצוי יותר להקים את היישוב בבקעה הסמוכה, בלוביה.

אחרי מלחמת השחרור קלט המושב עולים חדשים וחיילים משוחררים. בתשט"ו קלט המושב 20 משפחות עולים, מאנשי הכפרים שבהרי האטלס במארוקו. סימנים ראשונים מעידים כי תהיה זו מזיגה נאה. היום מונה המושב 275 נפשות, והשטח המעובד על ידו 5300 דונם.

שדה אילן

בשנות תרצ"ח־ט, כשגברו המאמצים ליישובו של הגליל, נת־ארגנו כמה ארגונים להתיישבות בגליל. אחד הארגונים האלה היה "מצפה הגליל", שהתיישב זמנית במושבה הוותיקה סג'־רה שבגליל התחתון.

בשנת ת"ש עלה המושב להתישבות קבועה על שטח הסמוך למושבה, והתחיל בפיתוח המשק. עם פרוץ מלחמת השחרור נמצאו אנשי שדה אילן בשורה הראשונה של המערכה על הג־ליל. אנשי המושב התבצרו בחוות סג'רה, הידועה בתולדות ההתישבות ומפורסמת כמקום יסודו של ארגון "השומר". המו־שבה נעזבה מרוב איכריה, ואנשי המושב הגנו ברוב גבורה על כל הגיזרה, בעזרת יחידות צבא מועטות. במערכה על סג'־רה היו שני שלבים: בשלב הראשון עמדו המגינים והדפו את האויב תוך קרב עז ולחימה עקשנית, שהצילה את המקום מכליון שהיה צפוי לו מצבאות קאוקג'י. בשלב השני של המע־רכה היתה סג'רה ראש־גשר לכיבוש הגליל. המערכה על סג'־רה פילסה את הדרך לכיבוש נצרת ולטיהור הגליל כולו מצבא האויב.

אחרי מלחמת השחרור התרחב המושב וקלט עולים חדשים וחיילים משוחררים. ברשות המושב 7000 דונם, ומספר הנפשות בו 250.

נחלים

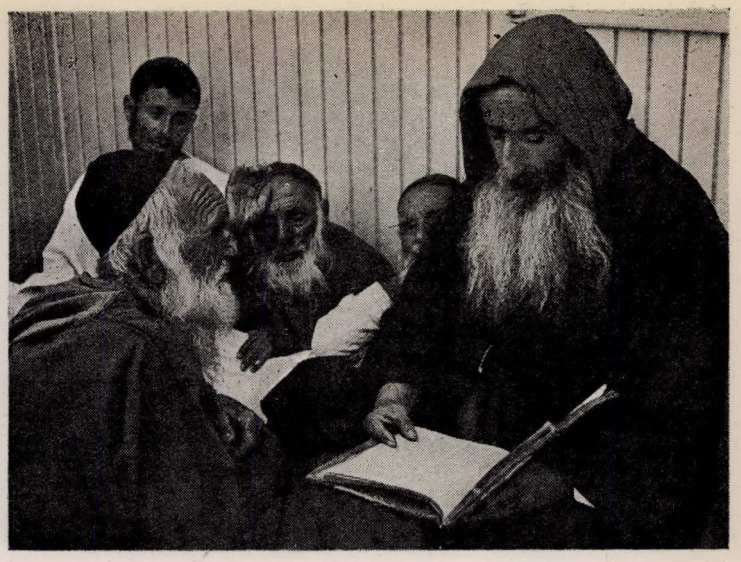
ההתישבות בגליל העליון, ובייחוד באיזורים הסמוכים לגבול סוריה, היתה אחת המגמות העיקריות בהתישבות של סוף שנות השלושים. להתישבות בגליל נודעה חשיבות מדינית איסטרא־טגית מראשיתה (דוגמה מובהקת משמשת המושבה מטולה, הנ־קודה הצפונית ביותר בארץ, אשר הודות לה נמתח קו גבולה הצפון־מזרחי של ארץ־ישראל המאנדאטורית בצורה שהמושבה תיכלל בתחומי ארץ־ישראל), כפי שהוכח הדבר במלחמת השח־רור. יצויין, כי המגמה ליישוב איזורי הספר בגליל העליון

ישיבת בני־עקיבא בכפר הרא"ה

שיעור בישיבה

"והגית בו יומם ולילה" — לאחר יום עבודה בחבל לכיש

הנהנה מיגיע כפיו — בכפר הרא"ה

כבר נסתמנה בפעולתה ההתישבותית של חברת פיק"א (מיסודו של הבארון רוטשילד) בסוף המאה הקודמת ובראשית המאה הנוכחית. לפיכך ניתן לראות את ההתיישבות המחודשת באזור זה בחינת המשך והשלמה למה שהוחל לפני עשרות שנים. פעולה זו היתה קרובה ביותר ללבו של ראש הקהק"ל מ. אוסישקין ז"ל. כשמלאו לו שבעים שנה נעשה מאמץ מיוחד להקמת יישובים בגליל העליון המזרחי, בשם "מצודות אוסישקין". לכאן עלו גופים התישבותיים מכל הזרמים והצורות — רובן עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. הקמת יישוב דתי נתאחרה בשל קשיים בריכוז האדמות הדרושות, ולא יצאה לפועל אלא בראשית תש"ד.

מקומו של היישוב נקבע על אדמות חסאס שבצפון־מזרח הגליל העליון, והוא נועד להתישבות הארגון המושבי "ירושלים". ארגון זה נוסד על־ידי חברים ותיקים של תנועת תורה ועבודה בתרצ"ח, באותו פרק־זמן שנוסדו הארגונים האחרים שרוכזו במושבות הגליל התחתון, מתוך מגמה להתישבות קבועה באזור זה. ארגון "ירושלים" התיישב זמנית במושבה מנחמיה שבגליל התחתון. כאן חכרו 15 דונם מפיק"א ומאכרי המושבה עד עלייתם להתישבות. על עליית האירגון מסופר:

ליל שימורים היה אותו לילה במחנה של אנשי תורה ועבודה במנחמיה. לפני עלות השחר יוצאת השיירה הראשונה לנטות אהל בארץ דן הרחוקה, השוכנת לרגלי החרמון. אנשי עבודה ותיקים אלו, שכבר עברו דרך מ"ט שערי הייסורים התהלכו נרגשים; טכסו עצה איך לצאת לדרך ומה לקחת אתם. החליטו מה שהחליטו, ארזו את חפציהם ובשעה הקבועה יצאו לדרך שתי עגלות רתומות לשתי זוגות פרידות. השמש שלחה את קרניה הראשונות לכבר הירדן. האנשים התעטפו בטליתותיהם, נתעטרו בתפילין, התפללו תפילת שחרית על העגלות, המשרכות דרכן על פני הכביש. התפללו בכוונה כפולה ומכופלת; יהי רצון שיום זה יהא היום הגדול בחיי קבוצת המתנחלים ומאורע חשוב בהתישבות הדתית העובדת בארץ־ישראל.

(ש. ד., זרעים, כסלו תש"ד)

בימים הראשונים באו לעזרת הנקודה החדשה אנשי היישובים של הפועל המזרחי מרחוק ומקרוב, שהרי לתנועה המושבית של תורה ועבודה היה זה מאורע נכבד ייסוד מושב חדש אחרי הפסקה של חמש שנים.

שם המושב נקרא נחלים ע"ש הנחלים שבסביבה. בשלב הראשון של קיום הנקודה הועמד לרשותה שטח של 900 דונם בלבד, שהיה מועט למדי לחמישים משפחות המתיישבים. כעבור זמן הוגדלה המכסה הקרקעית והוחל בבניין בתים. ומאחר שהאזור מבורך במים ואדמתו פוריה, עלה בידי המושב להניח יסוד למשק מפותח, אף־על־פי שהמחסור בקרקע מנע עדיין התפתחות משקית גדולה.

מאורעות תש"ח ומלחמת השחרור פגעו קשה בנחלים. אזור הגליל העליון הותקף עוד בינואר 1948 על־ידי כוחות סוריים סדירים. סבלו ביותר הנקודות שבצד הצפוני־מזרחי ובתוכן נחלים. עמל של שנים נחרב, ונגרמו נזקים חמורים מחמת חוסר אפשרות לשווק את התוצרת העירה. כתוצאה מסיבות אלו וכן משום אי־האפשרות לבסס את המשק מחוסר קרקעות במידה הדרושה, הוחלט לאחר המלחמה להעביר את אנשי המושב לאזור המרכז, אל הכפר הגרמני לשעבר וילהלמה שבאזור לוד. בתשי"ג הושלמה העברת המשפחות למקום הסופי, וכאן הצטרפו לאנשי נחלים המשפחות החקלאיות שישבו בנוה יעקב שליד ירושלים.

נוסף על אלה הצטרפו למושב כחמישים משפחות חדשות, עולים חדשים וותיקים.

בווילהלמה ישבו, מלבד אנשי נחלים, גם קבוצת בארות יצחק ומושב בני עטרות — ונתברר כי צר המקום לשלושתם. יישובה הקבוע של נחלים הועתק אפוא דרומה. לרשות המושב 3000 דונם ומספר הנפשות בו 520.

תקומה

ארגון תקומה נוסד בשלהי מלחמת העולם השנייה על־ידי חיילים ונוטרים משוחררים. תחילה ישב הארגון במחנה עבודה

בכפר הרואה. ביום י"א בתשרי תש"ז, כשנוסדו כמה וכמה נקודות חדשות בנגב, עלה ארגון זה להיאחזות באדמת סומרה בנגב הצפוני. להתיישבותו הסופית הגיע הארגון רק אחרי מלחמת השחרור. בתש"י עברו אנשי המושב לבתיהם החדשים, והם קלטו עולים חדשים וחיילים משוחררים.

הרבה עבר על חברי מושב צעיר זה, שהוא הוותיק בין כל מושבי העובדים שבנגב (כל שאר המושבים שעלו באותה תקופה לנגב והיו מאורגנים בתנועת המושבים, התפזרו). בזמן מלחמת השחרור היו במשך חדשים מרובים מנותקים מן הישוב, וקיבלו אספקתם רק בדרך האוויר. חברי תקומה השתתפו בקרבות מרובים בנגב; אחד מהם נפל בקרב הגדול בבארות יצחק.

לאחרונה הצטרפו למושב 12 משפחות מעולי ג'רבה, שהיו כבר ארבע שנים בארץ, אלה התמזגו יפה עם האוכלוסיה הוותיקה.

התפתחותו המשקית של המושב גדלה והולכת עם הפעלת קו המים מן הירקון לנגב. סמוך לתקומה הוקמה אחת מבריכות האגירה הגדולות, שממנה מתחלקים המים למשקי הסביבה.

פרק רביעי

התיישבות פועלי אגודת ישראל

התסיסה לבניין ארץ־ישראל, שקמה בעולם היהודי לאחר מל־חמת העולם הראשונה, לא פסחה גם על הנוער שהתלכד סביב הסתדרות אגודת ישראל. הערות והמתח סביב ארץ־ישראל ויישובה, אשר העסיקו את הציבור היהודי ובייחוד את ההמו־נים במזרח אירופה, עוררו גם את הנוער החרדי, הנוער החסי־די ובני הישיבות. גם מהם הצטרפו להכשרות והכינו עצמם לעלייה ולעבודה בארץ־ישראל. בכנסייה הגדולה של אגודת ישראל בווינה (אלול, תרפ"ג) נתקבלה החלטה על הקמת מוסד לטיפוח העבודה הארצישראלית מטעם אגודת ישראל, הוא "המרכז הארצישראלי". פירושה של החלטה זו — התחלת ההת־ישבות החרדית בארץ. נקנה שטח של כמה אלפים דונם בעמק יזרעאל ונערכו תכניות להקמת יישוב בשם מחנה ישראל. ניסיון זה לא הצליח בשעתו מסיבות שונות, ובעיקר מחמת היעדר תיכנון מתאים ונסיון חקלאי. אף־על־פי־כן, רעיון ההת־ישבות הכה שורשים בלבבות, ולאחר שנים חודש יישובה של מחנה ישראל. בסוף תרצ"ד באה למקום קבוצת פועלים מחברי פועלי אגודת ישראל. הללו נאחזו בבית שהוקם על גבעה במרכז האדמות, אולם גם הפעם לא נתבסס היישוב, וכן במשך השנים הבאות, בהן נעשו כמה וכמה נסיונות ליישב את המקום, אבל ללא הצלחה *.

* פרשת מחנה ישראל תוארה בפרטות במאמרו של בנימין מינץ "ממחנה ישראל ועד חפץ חיים", שערים, ד' באייר, תשי"ד. בעל המאמר מטיל את האשמה בכשלונה של ההתישבות במקום זה על אגודת ישראל, שלא היתה מוכנה להיענות לתביעתם של חלוצי פועלי אג"י להעמיד לרשותם את הקרקע, שהיתה קניינה של אג"י העולמית.

קיבוץ חפץ חיים

הקבוצה ששאפה להתיישב במקום זה ובמשך שנים רבות היתה הנושא של רעיון ההתישבות האגודאית היתה קבוצת חפץ חיים. קבוצה זו נוסדה בתרצ"ד על־ידי צעירים מעולי גרמניה, יוצאי תנועת הנוער הדתית "עזרא" וחניכי ישיבות. מגמותיהם בייסוד הקבוצה היו שתים: (א) ליצור תאים חלוציים שישמשו חוליות נוספות בשרשרת העוסקים בבניין הארץ; (ב) להוכיח להמונים שומרי התורה ומצוותיה, כי אכן יש אפשרות לחיות חיי תורה שלמים בעבודת האדמה בארץ הקודש. "עקרונות יסוד אלה וההשקפה על המציאות הארצישראלית, הביאו אותם לידי החלטתם לייסד קבוצה שיתופית, כדי להקל מעל היחיד את מעמסת הפרנסה ולאפשר לו חיי תורה שלמים במסגרת החיים בחברה הקיבוצית. כסמל וכדוגמה ראו את דמותו של אותו צדיק הדור אשר נפטר בשנה ההיא: רבי ישראל מאיר הכהן בעל ה"חפץ חיים" זצוק"ל וקראו את שמו על יצירתם החדשה". (יוסף אורבך, עובדות ופרטים מחיי הקיבוץ, שערים, שם). בתחילה יסדו אנשי חפץ חיים את קבוצתם כקואופראטיב, כדי להימנע מחיקוי הצורה המקובלת של הקבוצה, שהיתה בעיקר נחלת ההתישבות החילונית (אותה שעה היתה התנועה הקיבוצית של הפועל המזרחי בראשיתה). אולם במשך הזמן, מתוך גורמים המיוחדים לחוגים החלוציים האגודאיים, הגיעו להכרה שמן הראוי לשנות את הצורה הקואופראטיבית לדרך החיים השיתופית המלאה.

העובדה שאנשי אג"י בחרו דווקא בצורה השיתופית עוררה תמיהה. חברי התנועה הדגישו כי לא היה כאן חיקוי של צורות מקובלות; אמנם השפיעה המציאות של ההתישבות העובדת, אלא שפועלי אג"י הגיעו להכרתם הקיבוצית מתוך מניעים שונים לחלוטין.

ברצותם ליצור מין "קהיליה" חזקה, שבה תשלוט התורה בכל שטחי החיים, הן בשטח הכלכלה והן ביצור החיים החברתיים והרוחניים, באו הם לידי מסקנה, שהצורה הקיבוצית

נותנת להם, ראשית, אפשרות גדולה יותר ליצירת הווי דתי תורתי חזק. שנית, על ידי שחרור הפרט מניהול המשק ומדאגות פרנסה יום־יומיות ניתנת לחבר אפשרות לקבוע עתים לעיון בתורה ובתלמוד, שהרי בראש דאגותיהם עמד, ועומד אף היום, עניין יצירת פועל עובד אדמה, שיהיה מושרש עמוק־עמוק בחיים הרוחניים של עם ישראל וערכיו הנצחיים; ושלישית, מאפשרת הצורה הקיבוצית יצירת כלים ומתן פתרונות לבעיות הלכתיות רבות, שמתעוררות בניהול משק חקלאי מודרני, מפותח ומתקדם. הכוונה היא לשאלות כגון חליבה בשבת ובחגים, זריעת כלאים, שמירת השמיטה ועוד. כל אלה הן בעיות שקשה למצוא להן פתרון מעשי, המחייב את הכלל ואת הפרט כאחד, במסגרת מושב עובדים.

(יוסף בן־אהרון (אוירבך), חזון והגשמה, קמה, ספר שנה של הקהק"ל, כרך ד, תשי"ב)

שבעת החברים הראשונים של הקבוצה יצאו בכסלו תרצ"ד לרחובות, ואולם מחמת חוסר העבודה במושבה אנוסים היו כעבור זמן לעבור לגדרה. אותה שעה נוסדה קבוצה שנייה מחברי פא"י בכפר סבא. קבוצה זו קיבלה שטח של 20 דונם מאת התנועה, ועליה הקימו מחנה למגורים וגן ירק. שתי הקבוצות שאפו להתישבות עצמית, ופיתחו משקי עזר שעתידים היו לשמש יסוד למשק בהתישבות; אולם עיקר פרנסתם הוציאו מעבודת חוץ.

קיבוץ חפץ חיים גדל במשך הזמן, קלט עולים חדשים, חברי התנועה מגרמניה, וכשנה אחר ייסודו הגיע מספר חבריו ל־35. מועד המושבה גדרה קיבלו שטח של 8 דונם למחנה. משק העזר התפתח בקצב מהיר. במלאות 10 שנים לקיבוץ, והוא עודנו יושב במחנה הארעי בגדרה, היה משקו העצמי מפותח ומסועף: רפת, לול, מכוורת, גן ירק ופלחה, וכן ענפי מלאכה לתצרוכת עצמית. הקיבוץ עיבד מאות דונמים אדמה שקיבלם בחכירה מבעלים פרטיים.

מצבם של שני קיבוצים אלה היה קשה יותר ממצבם של הקיבוצים הדתיים האחרים. לאלה האחרונים היה עורף תנועתי מוצק — הפועל המזרחי בארץ, תנועת המזרחי העולמית ותנועות הנוער של תורה ועבודה, ואילו התנועה שבה היו קשורים

קיבוצי אגודת ישראל לא גילתה הבנה מספקת למאמצים החלוציים. אכן, משראו הקיבוצים כי שנים עוברות, בלי שייראו סיכויים להגיע להתישבות קבועה בעזרת אג"י, פנו אל הקהק"ל והמוסדות המיישבים של התנועה הציונית בבקשה שהללו יסייעו להם בהתישבותם. לבטים רבים ליוו את חברי הקיבוץ כשנקטו צעד זה. אג"י לא הכירה במוסדות הלאומיים הציוניים וסירבה לשתף פעולה עמם; לא ייפלא אפוא כי פנייתם של חברי הקיבוץ אל המוסדות האלה לא היה לרצון לפני רבים מאנשי אג"י. מצד שני, הכירו כמה וכמה מראשי התנועה בעובדה, כי לא היתה לפני הקיבוצים דרך אחרת מאשר הסתייעות באמצעים הציבוריים, שמהם מומנה ההתישבות על זרמיה השונים.

הקהק"ל נענתה לבקשת חפץ חיים והעמידה לרשותה 2,000 דונם, חמישה קילומטר דרומית־מזרחית לגדרה, עם אפשרויות השקאה מספיקות.

בב' באייר, תש"ד, למעלה מעשר שנים לאחר ייסודה, עלתה קבוצת חפץ חיים על אדמתה. ביום כ"ו באלול של אותה שנה, ביום הסתלקותו של בעל החפץ חיים זצ"ל, הונחה אבן הפינה לבנייני הקיבוץ. ובינתיים, עד שהושלמו הבניינים, ישב חלק מן החברים במחנה הישן בגדרה. "ביום ט"ו באב תש"ה הוחגה ברוב עם ובהשתתפות גדולי התורה ההעברה הסופית של שתי הקבוצות (היינו קיבוץ חפץ חיים וקיבוץ הנוער האגודתי בכפר סבא, אשר התאחדו עם העלייה להתישבות) למקום החדש. "למרות התקפות... על חברי הקיבוצים הופגנה אהדתם של חשובי מנהיגי הדור ושרי התורה בארצנו ובגולה על ידי ביקוריהם בקיבוץ וקשריהם האמיצים אתו" (יוסף אורבך, שערים, שם).

היישוב הקיבוצי הראשון של פועלי אג"י נעשה מרכז וכוח משפיע לתנועה זו. חבריו פעלו אחרי המלחמה במחנות הנידחים שבאירופה וארגנו קבוצות להכשרה ולעלייה. בתקופת מלחמת השחרור נטלה גם חפץ חיים את חלקה במערכה. כיוון שהיתה מוקפת כפרים ערביים, היה היישוב לעמדה צבאית חשובה. חבריו השתתפו בקרבות על נגבה, לחמו בחזיתות שונות ואחדים מחבריהם נפלו במלחמה.

הקיבוץ מפתח עבודה חינוכית חשובה. למעלה מ־600 בני נוער קיבלו בו את חינוכם ואת הכשרתם, ורבים מהם יסדו יישובים חדשים של התנועה או שהצטרפו אל יישובים קיימים. בית־הספר בחפץ חיים מכיל את כל כיתות בית־הספר היסודי, ועם התבגרותם של הילדים נוספו גם כיתות תיכוניות. מלבד ילדי הקיבוץ לומדים בבית־הספר גם ילדים מיישובים של פועלי אג"י שבסביבה.

עם עלייתו להתישבות היו בידי הקיבוץ נכסים משקיים חשובים, ועל כן התקדם בניין המשק העצמאי בקצב מהיר. על השטח שנתקבל מהקהק"ל נוספו אחרי מלחמת השחרור אלפי דונם מאדמות הנפקדים. היום מעבד הקיבוץ קרוב ל־7,000 דונם; הרוב הגדול, כ־6,100 דונם, הם אדמות בעל לגידולי פלחה, השאר לגידול ירקות ולמטעים. ענפי המשק האחרים הם רפת, לול ובתי מלאכה.

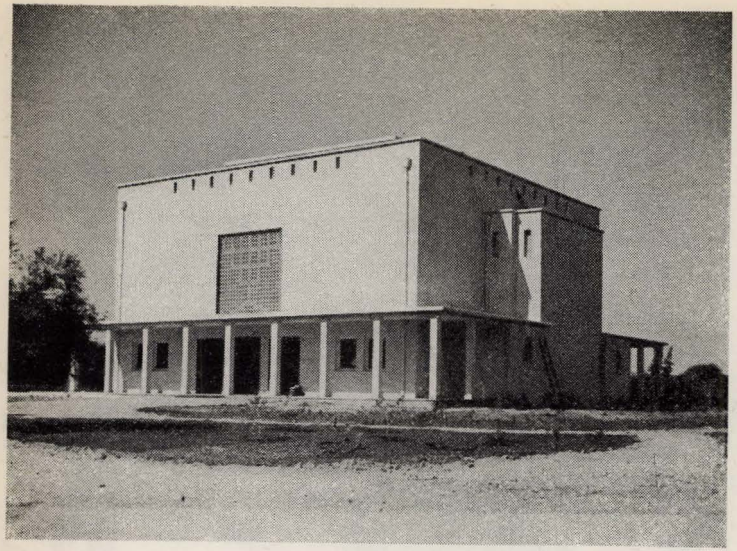
עלייה גדולה חלה באוכלוסיית היישוב במשך עשר השנים תש"ג—תשי"ג. לעומת 109 נפשות בתש"ג מנה כעבור עשר שנים 443 נפשות, ביניהם 120 חברים ומועמדים, 183 ילדים (לעומת 71 בתש"ג).

גוש "נחל שורק"

אחרי מלחמת השחרור הוקם גוש רצוף של יישובים קיבוציים ומושביים מאנשי פועלי אג"י באזור שבסביבות קיבוץ חפץ חיים, הידוע בשם "נחל שורק", בחלקו המזרחי של דרום יהודה.

בתש"ו נוסד בכפר סבא גרעין להתישבות. כעבור שנה ליי־סודו עבר למגדיאל. עם יישובו של פרוזדור ירושלים עלתה הקבוצה להתישבות על אדמת אום־קלחה ליד נחל שורק (ואדי צראר); היה זה היישוב הראשון בפרוזדור. שם הקבוצה "יסודות" ושטחו כ־4,000 דונם. המשק מעורב. לימים הגדירה עצמה קבוצה זו כמשק שיתופי.

בתש"ט נוסדה קבוצת "נתיבה" מבוגרי עליית הנוער הדתי ונוער ארץ־ישראלי, שקיבלו את הכשרתם בקיבוץ חפץ חיים. הקבוצה עלתה להתיישבות בעת הקרבות האחרונים בנגב, והיא

בית הכנסת בקבוצת יבנה

תלמוד תורה בשעת הפוגה — בחפץ חיים

ביום ההאחזות בלביא

במסיבת ההאחזות בלביא

בעבודה בכפר דרום

שוכנת ליד כביש מסמיה במערבו של פרוזדור ירושלים. כשנה וחצי ישבה הקבוצה במסמיה, ובתשי"א עברה למקומה הקבוע.

בתש"י התנחל על אדמת מסמיה הגדולה מושב העובדים "בני ראם", ע"ש רבי אלתר מאיר זצ"ל, האדמו"ר מגור. לרשות המושב 2,500 דונם הגובלים עם אדמות חפץ חיים. המשק מעורב ובנוי על בסיס גידולי שלחין. יישוב זה הוא אחד ממושבי העולים הגדולים, ומונה 100 משפחות שהם למעלה מ־300 נפש, מעולי רומניה והונגריה.

ליישובים באזור זה תנאים משקיים טובים הודות לקו המים החדש ירקון—נגב העובר דרכו, וממנו מקבלים היישובים מים בשפע. מסילת הברזל החדשה אל באר שבע עוברת אף היא באזור, מה שעשוי לקדם את התפתחותם המשקית של יישובים אלה. נוסף על אלה קיימים מושבי עולים, המאורגנים במסגרת פא"י גם באזורים אחרים של הארץ, ועל מושבי עולים אלה ידובר עוד להלן.

פרק חמישי

ההתיישבות הדתית במלחמת השחרור

משפרצו המאורעות בכסלו תש"ח, נמצא רובם של הישובים הדתיים באזורי הספר. תופעה זו לא היתה מקרית. כפי שכבר צויין, היתה מגמתה של ההתישבות בשנים האחרונות לפני הקמת המדינה לכבוש את אזורי הספר. ומאחר שרוב הישובים הדתיים — כמעט כל הישובים הקיבוציים — נוסדו בתקופה זו, הרי שהיו עם פרוץ המאורעות והמלחמה ישובים על הגבול, לאמור, בשורה הראשונה של המערכה. מסיבה זו היו אבידותיה של ההתישבות הדתית במלחמה כבדות במיוחד. 21 ישובים דתיים, מושבים וקיבוצים, היו בהתישבות בראשית תש"ח. חמישה מהם (כפר עציון, משואות יצחק, עין צורים, נוה יעקב וכפר דרום) נחרבו כליל ונכבשו על־ידי האויב והם עתה מחוץ לגבולות המדינה, ואילו שני ישובים (נחלים ובארות יצחק) היה הכרח לנטוש אותם מחמת הפגיעות החמורות שנפגעו במהלך הקרבות או כתוצאותיהן.

בשלושה אזורים התרכזה המערכה של ההתישבות הדתית: באזור ירושלים, בדרום ובנגב, בעמק בית שאן ובגליל. המלחמה בירושלים ובסביבותיה, בגוש עציון בדרום ובנוה יעקב בצפון, היתה הקשה והחמורה ביותר בתוצאותיה.

המערכה על גוש עציון

גוש עציון היה אי עברי בתוך סביבה של כפרים ועיירות ערביות, שיושביהם היו ידועים כקנאים ושונאי ישראל ונתפרסמו לדראון במאורעות תרפ"ט, כשעשרות יהודים נרצחו על ידם באכזריות בחברון. ואולם גם בימי שלום היו בעיות הבטחון חמורות מאוד באזור זה, ועם פרוץ המאורעות בכסלו תש"ח

הן החמירו במידה רבה ונתברר כי צפויה לגוש מערכה קשה.

מלחמתו של גוש עציון תוארה בהרחבה במקומות שונים, ולאחרונה בספר המקיף "גוש עציון ומלחמתו" בעריכת דוב קנוהל (הוצאת המדור הדתי במחלקת הנוער והחלוץ, תשי"ד). הסקירה הקצרה הניתנת להלן אינה באה אפוא אלא לציין ראשי פרקים בלבד בקורות המלחמה על הגוש.

ימים מועטים לאחר יום ה־29 בנובמבר 1947 נעשו בגוש ההכנות הראשונות לקראת שעת החירום. הוצבו מארבים ונת־פסו משלטים במרחבי הגוש. מחלקה של פלמ"ח, בפיקודו של דני מס ז"ל, הגיעה כתגבורת.

ההתקפה הראשונה נערכה בכ"ח בכסלו תש"ח. שיירה בת ארבע מכוניות שהביאה אספקה הותקפה בקילומטר ה־15 בד־רך ירושלים—חברון, ועשרה אנשים מחברי המשקים בגוש ומן הנוטרים נפלו אחרי קרב קשה עם האויב, שעלה במספרו על המגינים פי כמה. בין הנופלים בהתקפה זו היה שלום קרניאל הי"ד, ממנהיגי ומייסדי השומר הדתי בפולין, חבר מזכירות הקיבוץ הדתי ועורך בטאוני "עלונים". יום לאחר מכן נערכה התקפת תגמול על התחבורה הערבית מחברון לירושלים, וב־התקפה זו נהרגו ארבעה ערבים. בראשית טבת באה תגבורת, רובה סטודנטים, חברי ההגנה מירושלים. המצור על הגוש היה לעובדה, אף־על־פי שאותו זמן עדיין היה שלטון בריטי בארץ, שהתחייב לשמור על חופש התנועה בדרכים. למעשה היה הגוש מחנה צבאי מבוצר. מכפר עציון פונו הילדים וה־אימהות והועברו לירושלים. הקשר עם העיר קויים באמצעותן של שיירות מזוינות שהותקפו לעתים קרובות. בראשית חודש שבט (ינואר 1948) חשה לעזרת הגוש מחלקת פלמ"ח מורכבת מטובי הלוחמים בירושלים. המחלקה בת שלושים וחמישה איש, בפיקודו של דני מס ז"ל, ביקשה להגיע לגוש מהר־טוב דרך ההרים. בדרכה נתקלה בכוח ערבי גדול ונכנסה עמו בקרב וכל הל"ה נפלו.

בסופו של חודש זה הותקן מסלול תעופה, ועליו נחתו מטו־סים קטנים שהביאו אספקה וקיימו את הקשר עם היישוב. במ־

שך כל הזמן הגיעו לגוש שיירות בליווי כוחות בטחון בריטיים וכן בליווי אנשי ההגנה, במידה שהתנאים איפשרו זאת. אחת השיירות הגדולות שהביאו מזון, נתקלה בדרך שובה לירושלים במארב של ערבים. מחמת הכוחות העולים עליהם, אנוסים היו הנוסעים והמגינים לנטוש את המכוניות ולהתבצר בתוך הבית שעל אם הדרך. במשך יומיים עמדו הנצורים כנגד כוחות ערביים עדיפים ולבסוף נאלצו לעזוב את המכוניות ואת הנשק ולחזור לירושלים, על־פי ההסכם שהושג בתיווכו של הצבא הבריטי. המצב בגוש ובסביבותיו החמיר מיום ליום. מלבד הכוחות הערביים הבלתי סדירים ואלפי הכפריים, עמדו כנגד הגוש כוחות הלגיון הערבי, צבא סדיר ומאומן בפיקודם של קצינים בריטיים.

עם העברת הפיקוד על כוחות האויב באזור לידי הלגיון הערבי, קיבלה המערכה אופי צבאי מובהק. מגיני הגוש שוב לא הסתפקו בהתגוננות בלבד, אלא עברו גם לפעולות התקפה. התחבורה הערבית, בייחוד שיירות הנשק לירושלים, הותקפו ונגרמו להן אבידות קשות. לפעולות אלו נודעה השפעה גדולה על התפתחות הקרבות בעיר עצמה ובגזרות אחרות בסביבתה.

עשרת הימים האחרונים למערכת גוש עציון, מכ"ה בניסן עד ה' באייר תש"ח, היו הקרבות העזים והמרים ביותר בין המגינים ובין כוחות הלגיון הערבי. בהתקפת כ"ה בניסן נכבשו על־ידי האויב כמה משלטים חשובים, שקבעו במידה רבה את גורל המערכה. ביום ג' באייר התחילה ההתקפה האחרונה, שמהלכה וקורותיה תוארו בפרוטרוט, ולא נחזור עליהם כאן. בד' באייר הגיעה המלחמה לסיומה עם כיבוש כפר עציון, ובה' באייר, יום ההכרזה על הקמת מדינת ישראל, נסתיימה המערכה על הגוש כולו.

המלחמה על גוש עציון עלתה בקרבנות מרובים ויקרים. בספר על גוש עציון הנזכר למעלה, נמנו חללים שנפלו במערכה מן ההתקפה הראשונה על השיירה ועד לסיום בה' באייר. בשני הימים האחרונים בלבד נפלו 260 לוחמים, מחברי היישובים ואנשי ההגנה.

ואף־על־פי שלא עלה בידי כוחותינו להחזיק בגוש עציון, הרי חשיבות עמידתו במערכה הכללית על ירושלים היתה גדולה מאוד. העובדה כי כוחות חזקים של הלגיון הערבי, מצוידים במיטב הנשק והשריון, רותקו אל גושׂ עציון בימים הגורליים של 13 ו־14 במאי, איפשרה למעשה את כיבושה של כל ירושלים החדשה על־ידי ההגנה, כמעט ללא התנגדות ראויה לשמה.

במאמרו "ההתישבות בכיבוש הארץ" בפתח הקובץ "גוש עציון במלחמתו", כותב מפקד הפלמ"ח במלחמת השחרור, יגאל אלון:

> המגינים נלחמו באומץ ובהקרבה עצמית, הראויים לשמש מופת לדרך לחימה ולעוז עמידה. הם עשו כמיטב יכולתם, ואף למעלה מזה, כדי להציל את הגוש מנפילה. אך הוכרעו בכוח עדיף פי כמה. רבים רבים מהמגינים נפלו חלל, והקרב הופסק רק לאחר שהאויב הצליח לכבוש את כפר עציון ולהשתלט על כל משלטי הגוש שכמעט כל מגיניו נהרגו ונפצעו. שרידי הלוחמים נצטוו על ידי המפקדה, בתיווכו של הצלב האדום הבין לאומי להניח את נשקם.
>
> ———אם היו אי פעם מעטים שהצילו את הרבים מהשמדה, ועל זאת שריפדו את הדרך לעצמאות עמם היו אלה קרבנות מלחמת השחרור בכל חזיתותיה שמן הראשונות והחשובות בהן היה גוש עציון הנצור. ייזכרו כאן אלה שנתנו את נפשם לא רק על הגנת גושם אלא על הגנת ירושלים שנאבקה על נפשה.
>
> במלחמתם בהרי חברון נלחמו את מלחמת ירושלים הרבה יותר משיכלו לעשות מתוכה.

מאנשי כפר עציון ומגיניה לא נשארו בחיים אלא מועטים, ואילו מאנשי היישובים האחרים היה מספר הנפגעים מועט באופן יחסי. לאחר כניעת הגוש נלקחו כל האנשים בשבי על־ידי הלגיון הערבי. הנשים שוחררו כעבור ימים אחדים, ואולם הגברים הועברו למחנה שבויים לעבר הירדן, שממנו שוחררו רק לאחר עשרה חדשים, לאחר כריתת הסכמי רודוס.

נוה יעקב

מצבו הבטחוני של נוה יעקב היה קשה מראשיתו, שכן מרוחק היה מכל יישוב עברי ומוקף כפרים ערביים; היישוב העברי הקרוב, המושב עטרות, 3-4 קילומטר צפונה ממנו, היה נתון גם הוא במצב דומה.

המערכה על נוה־יעקב התחילה ביום בו החליטה עצרת האו־מות המאוחדות על הקמת מדינת ישראל. אחרי ימים אחדים הותקפו ביריות המכוניות של נוה־יעקב ועטרות, עד שנחסמה הדרך והקשר בין הכפר ובין ירושלים פסק. אמצעי הבטחון וההגנה היו מועטים בהשוואה לכוחות האויב, ואף־על־פי־כן עמד הכפר במערכה שישה חדשים. על אנשי המקום נוספו גם מגינים מבחוץ, אבל לא במידה מספקת. בכל זאת נהדפו ההת־קפות הקשות של האויב, בלי שנגרמו אבדות למגינים. מצב רוחם של התושבים בראשית המלחמה היה חזק: הם היו מלאי בטחון כי יעמדו במערכה, כשם שעמדו בפורענויות אחרות שפקדו את הכפר מראשיתו. למרות הסבל והעול הקשה של שמירה והגנה המשיכו בפיתוח המשק, בטיפול בבעלי החי, בנטיעות ובטיפוח הפעולה הרוחנית והתרבותית.

ואולם ההתקפות שגברו והפסקת הקשר עם ירושלים הח־לישו את כוח המגינים והתושבים. ביום י"ג באדר, תש"ח יצ־אה בפעם האחרונה לירושלים השיירה מעטרות ומנוה־יעקב. אמנם עברה את הדרך לאחר התקפות יריות ומוקשים, אבל לשוב ליישובים כבר לא יכלה. שיירת ההגנה שסיכנה את עצ־מה וביקשה להגיע לשני היישובים הנצורים עם תוספת כוח וציוד, הותקפה קשה ליד הכפר הערבי שעפט, וארבעה־עשר אנשים נפלו בהתקפה זו. מאז נעשה המצב קשה יותר מיום ליום. האספקה נתמעטה והלכה מחוסר קשר עם ירושלים, ורק בקושי גדול הצליחו להעביר מזונות באמצעות אווירונים ובעז־רת אנשי צבא ומשטרה בריטיים, תמורת תשלום כמובן.

עכשיו שנתברר כי הקשר עם ירושלים נפסק לחלוטין, הוחל במשא־ומתן עם השלטון הבריטי על הוצאת הנשים והילדים

מן הכפר. הבריטים דרשו לפנות את הכפר מכל האנשים, אבל לכך לא הסכימו לא התושבים ולא המגינים. כתוצאה מסירוב זה נדחה פינוי הבלתי־לוחמים עד א' באייר תש"ח, שבוע ימים לפני סיום שלטון המנדאט בארץ־ישראל.

שבוע נוסף עמדו המגינים על משמרתם ובחירוף־נפש הדפו התקפות האויב. ביום השבת, ו' באייר (למחרת ההכרזה על הקמת המדינה), הגיעו לנוה־יעקב אנשי מושב עטרות הסמוכה, שלא יכלו יותר להחזיק מעמד. ביום שלאחריו נערכה התקפה גדולה שנמשכה ארבע־עשרה שעות. גם התקפה זו נהדפה, אבל למגינים שסבלו אבדות קשות נתברר, שבלי עזרה מן החוץ לא יוכלו לעמוד בקרב ולפיכך הוחלט לעזוב את המקום. ב־ז' באייר, תש"ח, בשעה 11 בלילה, יצאו המגינים ברגל לכיוון הר־הצופים — היישוב העברי הקרוב ביותר. וכך הגיעה לקיצה פרשה מפוארת של למעלה מחצי יובל שנות קיום של יישוב עברי מבודד בצפונה של ירושלים.

לעמידת הגבורה של נוה־יעקב נודעה חשיבות מרובה במערכה על ירושלים. כיישובי גוש עציון בדרום כן היישובים בצפון ריתקו כוחות אויב, אשר לא יכלו להגיע אל ירושלים. עם נפילתה של נוה־יעקב התחילו ההתקפות הקשות על השכונות הצפוניות של העיר.

הדרום והנגב

בעיות ההגנה והמצב הבטחוני של ישובי הדרום, מצד אחד, ובעיות ההגנה של ישובי הנגב, מצד שני, לא היו שוות. בדרום היו ישובים עברים מרובים וצפופים, והאזור כולו קרוב יותר למרכז הישוב, ואילו ישובי הנגב היו אותה שעה מועטים ומפוזרים, המרחק בין ישוב לישוב גדול, וקרבת הגבול המצרי והמרכז הערבי בעזה וסביבותיה איימה והטרידה.

יבנה

עם הפלישה המצרית ב־15 במאי 1948 עלה טור מצרי צפונה, ולאחר שכבש את קיבוץ יד־מרדכי התקדם והתבצר במרחק של

שבעה ק"מ דרומית מערבית מיבנה, וחיל החלוץ שלו תפס עמדות במרחק של שלושה ק"מ מן הישוב, מטרת המצרים היתה להתקדם לאורך חוף הים ולהתחבר עם הלגיון הערבי בסביבות ראשון לציון. ואולם כיבוש הכפר הערבי ייבנה והתבצרות כוחותינו בקו יבנה—גן־יבנה—באר טוביה והתקפות ישירות על ריכוזי האויב באשדוד סיכלו את מזימתו של האויב. בימיה הראשונים של המערכה הזו שימשה יבנה מטרה להפצצות האויב. בהפצצה הראשונה נהרג חבר, חברה וילדה, ומספר חברים וילדים נפצעו. ההפצצות גרמו להרס רב במשק. היה הכרח לפנות את הילדים, והקיבוץ נעשה מחנה צבאי. עם התקדמות המערכת פחתה חשיבותה של יבנה בעיני האויב. במבצע "עשר מכות", בתשרי תש"ט, הוסר כליל האיום המצרי מיבנה.

המערכה על בארות יצחק

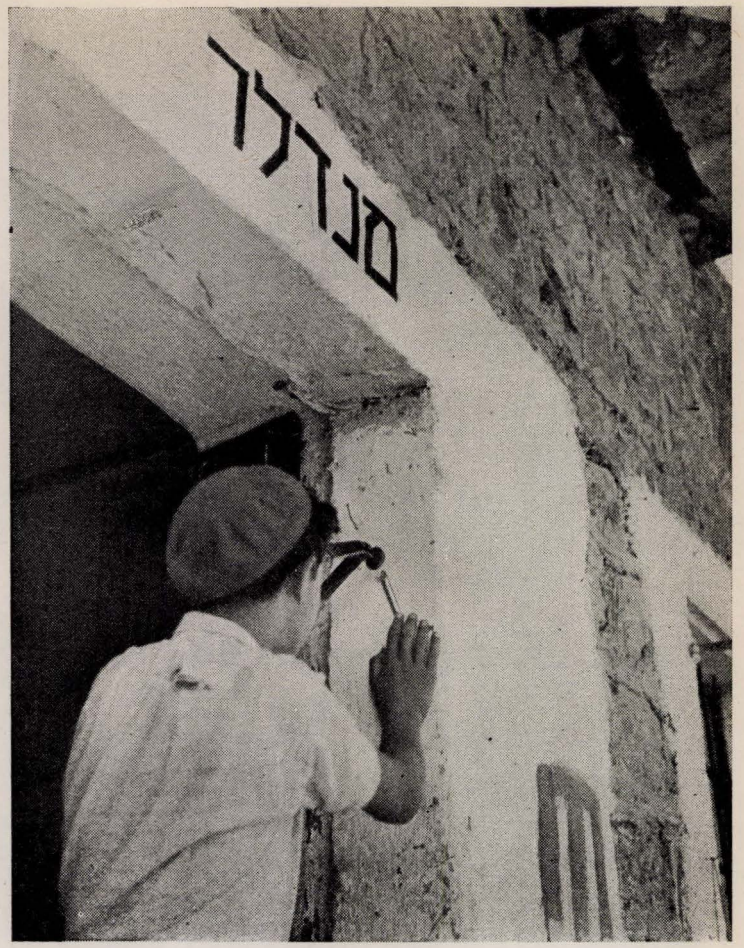
עם תחילת המאורעות בראשית תש"ח החלו התפרעויות גם באזור בארות יצחק. ערבים היו מחבלים בקו המים, צולפים אל האנשים ואורבים למכוניות. מחמת מציאותם של הצבא והמשטרה הבריטיים בסביבה היו אפשרויות ההתגוננות מוגבלות בראשית המאורעות. במשך הזמן החמירו והלכו תנאי התחבורה. ברור היה, שעם הפינוי הבריטי תגיע שעת ההתמודדות, ולפיכך נבנו עוד בחורף של שנת 1948 ביצורים בשטח המשק. באותה שעה שהוכרז על הקמת המדינה התחילו הפגזים נופלים בבארות יצחק, אשר היתה הנקודה העברית הקיצונית באזור זה, ממש בלועה של עזה הערבית.

למחרת, בשבת, פתח האויב בהתקפות כבדות על בארות יצחק. המצרים תקפו מאווירונים במכונות יריה והפגיזו את המשק מתותחים. במוצאי שבת פונו האימהות והילדים מן המשק והועברו צפונה. ההפגזות בימים לא פסקו, ורק בלילות כשחלה הפוגה כלשהי נעשו העבודות החיוניות. לאחר שפוצצה באר המים, שהיתה מרוחקת מן המחנה, התחיל מורגש מחסור חמור במים. בנייני המשק והמגורים נפגעו כמעט כולם, והח־

בבית הספר האיזורי בשפיר

"לקבוע מזוזה" — ביישוב חדש

קבר רשב"י במירון

מסילת ציון בפרוזדור ירושלים

ישעי בחבל לכיש

יים — במידה שהתנהלו חיים סדירים — התנהלו מתחת לפני האדמה, במקלטים ובבונקרים.

עם ההפוגה הראשונה החליפו המגינים כוח והתכוננו לקראת חידוש המערכה. חידושם של הקרבות הביא לחידוש ההרעשות.

המבחן הגדול בא ביום ח' בתמוז, תש"ח (15 ביולי). ריכוזים גדולים של מצרים מצוידים בטאנקים, בתותחים ובמכוניות משורינות תקפו את בארות יצחק. מספר החיילים התוקפים נאמד ב־1400. מכיוון אחד נהדפה ההתקפה, אולם אותה שעה נתפוצצה עמדה שהיו בה חמרי נפץ, והחיילים המצריים פרצו דרך הגדר הסמוכה לעמדה. עוד קודם לכן נפגעה בריכת המים שהיתה מלאה, והמים פרצו לעמדות והרטיבו את הנשק ואת התחמושת. עם פרוץ האויב למחנה התלקח קרב מר פנים אל פנים.

תיאור אופייני על הקרב מוסר מפקד הקשר במקום:

האויב פרץ והאנשים שלנו הסתדרו בשני טורים. אחד התקדם לקראת בית הפעוטות (שהיה בידי המצרים) תחת אש צולפת של האויב. טור שני מורכב מרובאים וצלפים טובים שלנו הסתדר בתעלה ימינה למקלט המטה ונכנס בדו קרב של צלפים. אבל הנשק מתחיל להתלכלך בבוץ שמלא את התעלות. הבחורות עוסקות בניקוי הכלים ובאספקת התחמושת.

לעת ערב הגיעה תגבורת, ותותחי צה"ל פתחו בהפגזת ריכוזי האויב שנערך להסתערות מחודשת, האויב נסוג בבהלה. אף המצרים שהתבצרו בתוך המחנה נסוגו. ההתקפה הגדולה נהדפה, אף־על־פי שהמצרים עוד הוסיפו בימים הבאים להפגיז את הנקודה. יום לפני ההפוגה השנייה ניסה האויב לתפוס משלטים סמוך למקום אבל גורש.

מאזן הקרב בסיכומו היה מחריד, בנפש וברכוש. שבעה־עשר חללים נפלו ובנייני הנקודה והמשק נהרסו כליל.

סעד

פרוץ המאורעות בראשית תש"ח הביא מפנה בחייה של סעד, שעלתה להתישבות חדשים מעטים קודם. בד בבד עם עבודות המשק הרגילות, התחילו לעסוק במידה גדלה והולכת בביצורים ובהכנות לקראת המלחמה. ככל שקרב מועד סיום המאנדט כן הלך והחמיר מצב הבטחון ביישובי הנגב. על הווי הימים האלה, אביב של שנת תש"ח, כותב אחד החברים: "באביב נקצרו החיטה והבקיה, אשר נזרעו בראשית החורף. כיבוש הבקיה (על ידי מכבש אוטומאטי) היה אחת העבודות ה"אזרחיות" האחרונות אשר בוצעו לפני שהביצורים השתלטו על חיינו שלטון מלא בחדשים רבים. בשבת שלפני ה־15 במאי עסקנו באסיף חבילות החציר המפוזרות בשדה, משום שהם יכלו לשמש עמדות מצוינות לאויב בהתקדמותו. זה היה "חילול שבת" ראשון בשורה של חילולים לשם מצווה. גם בשבת הראשונה של מדינת ישראל עסקנו במלאכה: זרענו את שדה־המוקשים הראשון..." (משה ק., עלונים, טבת־שבט תש"ט).

עם ראשית המערכה בנגב הופצצה גם סעד, וכמו ביישובים האחרים התנהלו גם כאן החיים במקלטים, בבונקרים ובתעלות. בהפצצות המצריות נהרסו המבנים שבמחנה העראי, אבל בדרך כלל סבלה סעד פחות מיישובים אחרים בסביבה. מאחר שבאותו פרק־זמן היתה בשלב הראשון של התישבותה, לא היו לה אפוא נכסים רבים שהאויב יכול היה להשמידם.

ההגנה על כפר דרום

בעיית הבטחון בכפר דרום היתה חמורה למדי גם בימי שלום, ערביי הסביבה היו ידועים כפורעים והנקודה מרוחקת מיישוב עברי.

בחנוכה תש"ח נפתחו ההתקפות על כפר דרום. דרכי התחבורה נשתבשו, ולאט לאט התחיל המחנה לעבור לחיי מצור. ההתקפות נתרבו והלכו ועוצמתן גברה. בראשית מאי 1948, עם התקרב מועד הפינוי הבריטי, נכנס צבא מצרי סדיר למע־

רכה נגד היישוב. החלו הפגזות במרגמות ובתותחים והרעשות מן האוויר. באחת ההתקפות שנערכו בתקופה זו נהרגו שלושה אנשים. ב־14 מאי הוחשה תגבורת לכפר, אולם השיירה הות־קפה בדרך ורוב אנשיה הגיעו פצועים. ההפצצות מן האוויר וההפגזות מתותחים הרסו לאט לאט את כל הנקודה. נפגעה גם מערכת אספקת המים, והמחסור במצרך חיוני זה העיק ביותר וגרם סבל רב, עד שבמאמצים מרובים ובסכנת נפשות הצליחו לתקן את מנוע המשאבה של הבאר.

ההפוגה הראשונה הביאה להפסקת הקרבות, אבל כיוון שהנ־קודה היתה מוקפת צבא מצרי מכל צדדיה, אי־אפשר היה לה־פיק את מלוא התועלת מימי ההפוגה, להחליף כוח ולהוסיף ציוד ולוחמים. בקושי רב הצליחו להוציא את הפצועים, ולאחר המאמץ העצום של קרבות מרים תש כוחם של המגינים, ומן ההכרח היה כי אנשי כפר דרום יוחלפו באחרים. אולם בכל הנגב היה מחסור חמור בחיילים, ואי־אפשר היה להפריש את התגבורת הדרושה לכפר דרום. לאחר שהמטה דן במצב שנוצר, החליט לא להחזיק יותר בנקודה זו ולהורות לאנשים לפנות את המקום. בלב כבד מילאו חברי כפר דרום את הפקודה לנ־טוש את המקום, שבו נאחזו ועליו הגנו בעקשנות ובעוז. באחד הלילות בסוף ההפוגה יצאו האנשים את הכפר, הסתננו בין העמדות הערביות שכיתרו את הנקודה עד שהגיעו לשטח המוח־זק בידי כוחות עבריים. לימים נודע, שלאחר העזיבה הורעש כפר דרום במשך עשרים וארבע שעות ברציפות, ואחריה באה הסתערות של טנקים; המצרים לא ידעו כי המחנה פונה. עשרה אנשים נפלו במערכה על כפר דרום, מחברי הקבוצה ומאנשי ההגנה שנשלחו כתגבורת.

המלחמה בעמק בית שאן הדרומי

מן האמור למעלה על ראשיתה של טירת צבי יובן, כי המערכה על עמק בית שאן הדרומי התחילה לא בתש"ח אלא עשר שנים ומעלה קודם לכן, עם העליה בתרצ"ז וההתגוננות בשנים של־אחריה. בשנות מלחמת העולם חלה אמנם הפוגה במערכה זו,

אולם היא נפסקה מיד עם תחילת המאורעות. חומרת השעה נתנה אותותיה במשקים. התחילו בביצור הישובים, בהכנת כלי הנשק ובאימונים מוגברים. המתיחות בסביבה עלתה והאנשים היו דרוכים וערים לכל מה שעלול להתרחש. תכניות ההגנה נתבססו בעיקר על כוחות המשקים, נוסף על חטיבת פלמ"ח (היא חטיבת "הירמוק" — ע"ש נצחונו של צלח אד־דין על הצל־בנים ליד נהר הירמוק). בראשית אדר א', תש"ח הורגשה מתי־חות גדולה בטירת צבי ובסביבותיה, וביום ו' בו באה ההתקפה הגדולה שדובר עליה למעלה.

השלב השני במערכה על עמק בית שאן בא באביב של שנת תש"ח. יחידות צבא מבני הישובים שיחררו את כל העמק, ובכלל זה את העיר בית שאן, שנכבשה בניסן תש"ח על־ידי "מחנה גדעון" של צה"ל — רובו מבני המשקים בעמק בית שאן ועמק יזרעאל.

השלב השלישי בא בקיץ של שנת תש"ח. יחידות מקומיות, בסיוע הצבא, תפסו את המשלטים הקדמיים על רמות הבקעה ועל־ידי כך סילקו את אימת הפלישה.

כבר ציינו, כי סג'רה בגליל התחתון (אנשי מצפה הגליל) מילאה תפקיד חשוב במערכה על הגליל, הן בהגנה והן בהת־קפה. נזקים רבים סבל המושב נחלים בגליל העליון. מעמדו הקשה של מושב זה, שסבל ממחסור בקרקע, נתערער לחלוטין בתקופת המלחמה, והיה הכרח לנטוש את המקום ולהקים את הישוב באזור אחר.

פרק שישי

ההתיישבות החדשה

אופקים חדשים

הקמת המדינה וכיבושי צה"ל שינו את פני ההתיישבות בארץ שינוי מכריע. שינוי זה מתבטא בשלושה דברים עיקריים: בתנאים המדיניים, בתנאים הקרקעיים ובדמותו של 'החומר האנושי'.

כבר ראינו למעלה, כי תנאי ההתישבות, ממדיה וקצב התפתחותה, היו מותנים בתנאים המדיניים. אזוריה השונים של ההתישבות נקבעו לפי קו מדיני מסוים, ניתן לומר גם קו איסטראטגי מנקודת־מבט רחוקה. התישבותנו התפשטה מאזור החוף אל פנים הארץ. התפתחותה של ההתישבות היתה תלויה בתנאים המדיניים, ותנאים אלה לא היו תמיד נוחים. אף־על־פי שהמאנדאט על ארץ־ישראל הטיל על הממשלה המנדאטורית לסייע להתישבות העברית, הרי למעשה מעולם לא ניתן סיוע פעיל ומכוון; לכל היותר היו זמנים שבהם הממשלה לא הפריעה להתישבות. בשנים האחרונות, ובייחוד משנת 1940 ואילך, כשנתפרסמו חוקי הקרקע הידועים שאסרו על קניית קרקע בחלקה הגדול של הארץ, נוצרו תנאים מדיניים שהצרו את צעדי ההתישבות, ואיימו למעשה על הפסקתה המוחלטת ברובה הגדול של הארץ.

תנאים אלה נשתנו לחלוטין עם הקמת המדינה. הגורם המדיני המעכב נעלם, וההתישבות החקלאית נעשתה אחת המטרות העיקריות בפעולות הפיתוח של המדינה. כל הגורמים הממלכתיים עמדו עתה לצדה של ההתישבות.

בסופו של דבר, התנאים הכלכליים הם שהיו הגורם המכריע בכל פעולת ההתישבות. במידה שהיו אמצעים בידי המוסדות

הלאומיים לקניית שטחי קרקע, אפשר היה להקים יישובים חדשים ולפתח אזורים חדשים בתחום ההתישבות.

כידוע, נטשו הערבים בזמן מלחמת השחרור עשרות כפרים ומיליוני דונם אדמה. כל השטחים האלה הועמדו מעתה לרשות ההתישבות. מאז תש"ח שימשו הקרקעות הנטושים רזרבה עיקרית של אדמה להתישבות, ורובם המכריע של היישובים שנוסדו מזמן הקמת המדינה התנחלו על אדמות אלו. מהן ניתנה גם תוספת קרקע ליישובים ותיקים, שבתנאים הקודמים לא היתה אפשרות להשלים או להרחיב את מכסת הקרקע שברשותם. למעלה משני מיליון דונם אדמות של "נפקדים" (כך נקראים בלשון החוק הערבים שעזבו את הארץ בזמן מלחמת השחרור) הועברו לרשות הקהק"ל, בהתאם להסכם שנחתם בטבת תש"ט עם ממשלת ישראל, האחראית לרכושם הנטוש של בעלי הנכסים שברחו מן הארץ; תמורת הקנייה תאפשר הסדר הבעיה של הרכוש הערבי הנטוש בבוא הזמן. הסכם זה הקיף מיליון דונם, שהעברתם לקהק"ל הושלמה בתש"י; עד סוף אותה שנה הועברו מאדמות הנפקדים 1,090.000 דונם. בראשית תשי"א החליטה הממשלה להעביר לרשות הקהק"ל מיליון דונם נוספים מאדמות אלו.

אבל אף־על־פי שהתנאים המדיניים והקרקעיים של ההתישבות נשתנו לטובה לאחר הקמת המדינה, הרי הגורם המכריע בתחום זה נשאר עדיין 'החומר האנושי', לאמור: המתיישבים והמועמדים להתיישבות. גם בתחום זה חל שינוי גדול בשנים אלו, שינוי שטבע את חותמו על דרכי ההתישבות החדשה ושיטותיה.

בעיות

בזמנים שלפני הקמת המדינה היה מספר המועמדים להתישבות גדול יותר מאפשרויות יישובם על הקרקע. על כן היו הארגונים והקבוצות יושבים במחנות עבודה עראיים עד שהגיע תורם להתיישב על האדמה. לאחר תש"ח נשתנה מצב זה, ואפשרויות ההתיישבות היו מרובות יותר ממספר המתיישׁ־

בים. שטחי הקרקעות הגדולים שעמדו מאין יושב, הדרישות הבטחוניות והצרכים הכלכליים של המדינה, חייבו להרחיב את הייצור החקלאי וליישב את איזורי הגבול והספר. ההתיישבות עמדה בפני היקף כזה שלא היה דוגמתו בשום תקופה קודמת. היא יכלה לקלוט מספר בלתי מוגבל כמעט של מתיישבים חדשים.

בשנים הקודמות באו רוב המועמדים להתיישבות מארצות אירופה, בעיקר, אירופה המזרחית והמרכזית, שבהן התקיימו תנועות חלוציות והכשרות שהכשירו מאות צעירים לחיים חלוציים בארץ־ישראל. בשואת יהדות אירופה נחרבו גם התנועות החלוציות, ורק מעטים מחבריהן ניצלו. מקור זה נסתם אפוא אחרי מלחמת העולם השנייה. אמנם בשנים הראשונות לאחר המלחמה עוד הגיעו חלוצים מארצות אירופה, מאלה שנותרו לפליטה, וההתישבות קיבלה תוספת חשובה עם עולים אלה. אבל מקור זה היה מוגבל, ועם עלות האחרונים ממחנות הגירוש בגרמניה וגולי קפריסין נסתם כמעט לחלוטין, וחוץ מארצות מערב אירופה לא היתה צפויה יותר עלייה חלוצית מיבשת זו. ואולם ממדיה של העלייה החלוצית מארצות המערב מצומצמים כל כך, שאין בה כדי לשמש תוספת ניכרת.

המועמדים להתיישבות באו עתה משורות העלייה ההמונית, שזרמה לארץ בשנים אלו. מוצאם של העולים, אורחות חייהם הקודמים, חינוכם ותנאי סביבתם קודם עלייתם, שונים היו לגמרי מאלה של העולים בתקופות הקודמות, שחלק ניכר מהם היה בעל הכרה חלוצית. החינוך הציוני לא הגיע לארצות המזרח התיכון ולצפון אפריקה, שמהן בא הרוב הגדול של העולים. היציאה להתיישבות, חיי כפר, המושג של חלוציות בכלל, היה רחוק מאנשים אלה. הפעולה להכוונתם של העולים לחיי חקלאות, הכשרתם בחקלאות, הדרכתם החברתית והמשקית — כל מה שנכלל במושג הידוע של הכשרה היה צריך להיעשות בארץ, כשהעולים כבר נמצאים במקום התיישבותם.

הגורם העיקרי בקליטת העלייה החדשה ובניהול ההתיישבות היא הסוכנות היהודית. שני תחומי פעולה אלה הם עיקר בעבו־

דתה היום, לאחר שהפעולות בתחומים אחרים עברו לממשלה עם הקמת המדינה. בפעולה ההתיישבותית נוטלים חלק גם הזרמים השונים, בייחוד בארגון הגופים וההדרכה החקלאית והחברתית. בשנים האחרונות נכנסה גם הקהק"ל לתחום פעולה זה על־ידי עבודות נרחבות של הכשרת קרקע ויעור, שהיא מקור חשוב, ולעתים מקור יחידי, של תעסוקה לעולים ביישובים החדשים.

בשלב הראשון של התיישבות העולים אחרי הקמת המדינה יושבו הכפרים הנטושים. במקומות אלה היו בתים מוכנים, ולכאורה לא הוטל על המתיישב אלא להמשיך בעיבוד האדמות. באמת לא היו הדברים כן. מבנה המשק בכפר הערבי, דרכי העיבוד ורמת החיים של הפלח הערבי לא הלמו את ההתיישבות העברית. המתיישבים לא היו רגילים לעבודה חקלאית, והיה צורך להדריכם ולהכשירם הן בעבודה החקלאית גופה והן בדרכי הארגון, ההנהלה הפנימית וכיוצא באלו. אכן, בתחום זה תורמת ההתיישבות הוותיקה את נסיונה העשיר, וחברים ותיקים בקיבוצים, ובעיקר במושבים, מניחים את משקיהם ומתנדבים להדרכה ביישובי העולים.

הכפרים הנטושים שיושבו היו מועטים כנגד היישובים שחזרו ונוסדו; בעיקר התרכזה ההתיישבות החדשה בשלושה אזורים, שההתיישבות העברית היתה דלה בהם לפני קום המדינה: פרוזדור ירושלים, הדרום והנגב, והגליל. בייחוד ניתנה תשומת־לב לנגב — המרחב הגדול המקיף כמחצית שטחה של ישראל.

ההתיישבות החדשה היא ברובה הגדול מושבית. צורת החיים הקיבוצית אינה מושכת את העולים, בעוד שצורת המושב נראית הולמת יותר את מסורתם והרגלי חייהם, אף־על־פי שגם בעניין זה מרובים הם הלבטים, שמקורם בקשיי הסתגלותם של העולים לסדרים החברתיים (קנייה ומכירה מרוכזת, עיבוד משותף בענפים מסוימים וכו').

במשך שבע שנות ההתיישבות החדשה נרכש ניסיון רב ונכבשו דרכים חדשות, שלא היו ידועות קודם לכן. בשנות

אם בעבודתה בקבוצה

חולבת בטירת יהודה

שואבי מים בגימזו

מוסקי זיתים בחדיד

בית מאיר בהרי ירושלים

חדיד

העלייה הגדולה הועברו העולים למחנות ולבתי עולים. כאן ישבו באפס מעשה וציפו לסידורם הסופי. קבוצות המתיישבים בתקופה זו אורגנו במחנות אלה על־ידי הארגונים של התנועות השונות. לאחר שנים אחדות, משנתברר כי הישיבה והבטלה במחנות אינן מסייעות לקליטה, הוקמו כפרי העבודה, ולאחר מכן המעברות, שהן מעין צורות־ביניים בין בתי עולים ובין התיישבות קבועה. המעברות הוקמו במקומות שונים — בעיקר בסביבות חקלאיות, ומתוך מגמה שיושביהן יתחילו בחיי עבודה מיד עם עלייתם ארצה, ובמשך הזמן ייאחזו במקומותיהם דרך קבע. במשך השנים האחרונות חוסלו רוב המעברות, והאנשים עברו להתיישבות או לשיכונים קבועים בסביבות המעברה. בשנה האחרונה הוחל בניסיון חדש שכבר עלה יפה — "מן האנייה אל הכפר". לפי שיטה זו מועברים העולים עם רדתם מן האנייה אל מקומות ההתיישבות שנועדו להם ובהם כבר הוכנו הסידורים הראשונים לקליטתם. דרך זו בוצעה במילואה לגבי אזור ההתיישבות החדש בחבל לכיש.

חלקה של ההתיישבות הדתית בהתיישבות החדשה הוא גדול. רוב העולים הם דתיים, וטבעי הדבר שבארץ ימשיכו באורח חייהם הדתי. הזרמים השונים בהתיישבות הדתית, ובייחוד איגוד המושבים והארגונים של הפועל המזרחי, השקיעו בש־נים אלו מאמצים גדולים בארגון הגופים להתיישבות ובהדר־כתם החברתית והמשקית של היישובים החדשים. כתוצאה מכך גדלה ההתיישבות הדתית והיקפה הוכפל לעומת השנים הקוד־מות. בעקבות גידול זה נוצר גם גיוון תנועתי של המושבים הדתיים; בעוד שבשנים הקודמות היה רוב המושבים הדתיים מסונף לאיגוד המושבים, הרי בשנים האחרונות נוסדו גם מו־שבים המסונפים לפועלי אג"י. גם במסגרת תנועת המושבים של ההסתדרות הכללית נמצאים יישובי עולים דתיים.

להלן סקירה קצרה על יישובי העולים.

פרוזדור ירושלים

יישובו של השטח ההררי בין רמלה לירושלים היה אחת המטרות הנכספות של ההתיישבות, אולם מחמת תנאי הזמן בתקופת המנדאט אי־אפשר היה לקנות קרקעות בחבל ארץ זה. לאחר מלחמת השחרור, שבה נכבשו שטחים גדולים בפרוזדור, התחילה כאן פעולה התיישבותית מקיפה לשם הקמת גוש רצוף של יישובים מן השפלה עד ירושלים. באזור זה הוקמו עשרות יישובי עולים, וביניהם ניכר מספרם של היישובים הדתיים המסונפים אל הזרמים השונים.

בכפר בית סוסין הוקם מושב של עולי תימן ושמו "תעוז", במרחק של שלושה ק"מ מלטרון. תחילה עבדו המתיישבים בעבודות־חוץ, בהכשרת קרקע ובייעור (עבודות התופסות מקום רב בפיתוח הפרוזדור). כעבור זמן התחילו לבנות את בתיהם — כמאה במספר. עם כניסת המתיישבים לבתים תוכננה השקאה למגרשים של 2־3 דונם, אלא שהמחיר היקר של המים מעכב ייצור חקלאי תקין. לכל משפחה בכפר לול משלה וכן ניטע כרם של 300 דונם. בתכנית המושב לעסוק גם בענף גידול הצאן. בתשט"ו נוספו 25 משפחות מעולי קוצ'ין, והמיזוג עלה יפה. עם כניסת חברת "המכשיר" (ראה להלן) למקום, נזרעו בהנהלתה שטחים גדולים של ירקות.

מושב אחר של עולי תימן בפרוזדור הוא מחסיה (דיר אבן א'). גם ביישוב זה מבוסס המשק על מטעים. עד עתה ניטעו 300 דונם כרם, ובתכנית הפעולות העתידות לנטוע עצי פרי אחרים. עם התקנת רשת השקאה תוכל כל משפחה לעבד 5־6 דונם גידולי שלחין; מעבדים קצת פלחה, והוחל גם בגידול בעלי חיים. המושב סבל מקרבת הגבול ולעתים פקדוהו מסננים. לא הרחק ממושב מחסיה, מאחורי גבעות בית שמש (בסביבות הר טוב), הוקם מושב העולים ישעי (דיר אבן ב'). שיחק מזלו של מושב זה ולרשותו עומדים, נוסף על האדמה ההררית, גם שטחי מישור היפים לפלחה, כ־20 דונם לחבר. האנשים פיתחו גנים יפים ומשווקים מתוצרתם לירושלים. הודות לתנ־

אים החקלאיים הטובים ולהדרכה מסורה של איש מושב ותיק מכפר הראה עלה היישוב הזה על דרך ההתבססות המשקית.

בכפר הנטוש בית מחסיר הוקם המושב בית מאיר (ע"ש הרב מאיר בר־אילן) רוב מתיישביו של מושב זה הם מעולי צ'כיה והונגריה, המעבדים מטעים שנמצאו במקום וכן עוסקים בגידול ירקות וייצור חלב. המושב מסונף למרכז הארצי של המזרחי.

הר־טוב ידועה כאחת המושבות הוותיקות, שהוקמה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. מאז עברו עליה פורעניות רבות; במ־אורעות תרפ"ט נחרבה על־ידי פורעים ערביים, ובראשית מלחמת השחרור היה הכרח לנטוש אותה, שכן היתה מבודדת בסביבה עוינת. עם כיבוש הפרוזדור חזרה ונכבשה הר טוב, אבל מתיישביה הקודמים לא שבו אליה. במקומם יושבו עולי תימן, ושם המקום הוסב לנוחם. הכפר החדש הוקם במרחק כלשהו מהרטוב הישנה ונבנו בו כ־60 בית. עלה בידי הקהק"ל להכשיר כאן קרקעות, ולכל מתיישב ניתנו 10—12 דונם, שהם רק מחצית המכסה שניתנה למתיישבים אחרים באזור זה. המג־רשים הם קטנים — דונם או מחצית דונם ואף אלה סלעיים ברובם. עד עתה ניטעו 80 דונם כרם וכן עצי פרי שונים. הבע־יה העיקרית העומדת בפני יישוב זה היא הגדלת שטח הקרקע והרחבת הנטיעות.

בהרי חברון הוקם בתש"י כפר העבודה זנוח, שבו התיישבו מעולי תימן ופרס. הם מעבדים 2200 דונם הכוללים גם ירק, מספוא, מטעים ומעט פלחה. הכפר מסונף אל התיישבות פועלי אג"י.

הדרום והנגב

בתש"י הוקם המושב צפריה, במקומו של כפר ערבי לשעבר בשם זה, בין רמלה לבית דגון, ובו התיישבו עולים מצ'כיה והונגריה. הודות לתנאים הנוחים, האדמה הטובה, המים המ־צויים בשפע וקרבת המקום למרכזי היישוב, התבסס מושב זה והוא אחד מן המפותחים שבין יישובי העולים. הנקודה הק־

בועה הוקמה בתשי"ג ומתוכננת לשמונים ושתים משפחות חק־לאיות. הכפר מחולק למעשה לשניים: מושב הפועהמ"ז ומושב חסידי חב"ד. חסידי חב"ד שעלו לאחר קום המדינה התרכזו בכפר זה, המצטיין באופיו ובאורח חייו המיוחדים, יסדו בו ישיבה ותלמוד־תורה, ובהם ניתן חינוך ברוח חסידי חב"ד. היום משמש הכפר אחד ממרכזי החסידות המתחדשת בישראל.

בתש"י אורגנה קבוצה של שמונים עולים מצ'כיה והונגריה, שהיו חקלאים עוד בארצות מוצאם, והם התיישבו על אדמות שפיר בדרום. אדמה זו היא אדמת מישור היפה לעיבוד חקלאי. תחילה עבדו המתיישבים בעבודות־חוץ, ואולם עם חיבור המו־שב לקו המים התחילו בטיפוח משקיהם. במשך הזמן התפתחו המשקים במידה כזו, ששוב אין החברים נזקקים לעבודות חוץ. מושב זה, שתנאיו נוחים למדי ואנשיו חרוצים, עלה על דרך ההתבססות.

בתש"ט התנחלו מתיישבים מיוצאי אירופה המרכזית במו־שב תפרח שבנגב, המסונף אל פועלי אג"י. השטח הכללי של המושב כולל 4000 דונם, שלמעלה ממחציתם משמשים לפלחה, והשאר לגן־ירק, למספוא ולמטעים. מלבד ענפי החקלאות מק־יים המושב גם תעשיית רעפים.

עולי טריפולי הקימו מושב בפלוג'ה בדרום, שנתפרסמה במלחמת השחרור. במושב זה, עוזה, התנחלו מתיישבים אשר היו אנשי כפר עוד בארץ מוצאם. כאנשי המושבים האחרים סבלו תחילה גם מתיישבי עוזה ממחסור במים, מישיבה ממו־שכת בפחונים, מחוסר עבודה. אף־על־פי־כן החזיקו מעמד ואיש לא עזב את המקום. במשך הזמן התבססו מבחינה משקית. הפל־חה מעובדת במשותף עם כפר הרואה, שסובלת ממחסור בקר־קעות מתאימים ואנוסה לספק את תצרוכתה בגרעינים על־ידי עיבוד אדמות בדרום הרחוק. שני המושבים, הוותיק והצעיר, נעשו אפוא שותפים בעיבוד האדמה. כפר הרואה אף "אימצה" את עוזה, דואגת לצרכיה הרוחניים והחברתיים ומסייעת לה בעצה ובהדרכה. בתשי"ב הוקם בסביבה זו על־ידי עולים מט־ריפולי המושב שלווה.

דרומה מאיזור פלוג'ה, סמוך לגבול רצועת עזה ובשכנות אל קבוצת סעד, התיישבה קבוצה אחרת של עולים מטריפולי, שאורגנו במחנה העולים בבית ליד, במושב שובה. קרבת הגבול גרמה סבל רב למתיישבים, שמספרם לא הגיע למניין המשקים שצריכים היו לקום כאן על־פי התכנית. מטעם איגוד המושבים של הפועל המזרחי נעשו מאמצים למלא את המקומות הפנויים. תחילה עבדו המתיישבים בעבודות חוץ, אבל עם התקנת מים החלו לעבור לעבודה חקלאית על אדמתם, המגדלת ירקות, טבק ועוד. בבתים הפנויים במושבים אלה התישבו עולים מג'רבה שבצפון אפריקה, אשר התמזגו יפה עם התושבים הקודמים. יישוב עולים אחר בסביבה זו הוא יושיביה, המורכבת מעולי אלג'יר. גם על נקודה זו עברו כל הלבטים של יישובי עולים: חוסר שיכון מתאים, מחסור באנשים ופגעים אחרים. עם בניית הבתים והתקנת רשת השקאה התחילו בעבודה חקלאית. פלחה הם מעבדים במשותף עם כפר פינס. בשכנות ליישובים אלה המושב שרשרת, שאפשר לראותו כמושב ותיק. חבריו — עולים מטוניס, שהשתתפו במלחמת השחרור והתיישבו במקום בתש"ט. הם מעבדים 4500 דונם. בתש"י נוסד על־ידי עולי תימן בנגב הצפוני, סמוך לכביש פלוג'ה, המושב זבדיאל, המסונף אל פועלי אג"י. המושב מעבד 3400 דונם, רובם פלחה, וכן ענפים אחרים של המשק החקלאי.

בסביבות רחובות בדרום הוקם המושב בית גמליאל, שנוסד על־ידי ארגון להתיישבות, שרוב חבריו עולים חדשים מצ'כיה ומהונגריה ומיעוטו עולי צפון אפריקה, שישבו תחילה בישוב העולים זרנוגא על־יד רחובות. יישוב זה, בסביבה חקלאית מובהקת, פיתח בעיקר את ענפי הרפת והלול. מבחינה ארגונית וחברתית בית גמליאל הוא אחד מיישובי העולים המבוססים ביותר; ומעידה על כך העובדה, כי כמה מחבריו כבר נחלצו להדרכת היישובים החדשים בחבל לכיש.

סמוך ליבנה העתיקה בדרום הוקם המושב בן זכאי (ע"ש רבן יוחנן בן זכאי אשר חי ופעל בסביבה זו אחרי חורבן בית שני) על־ידי עולים מטריפולי. יישוב זה סבל בתחילתו מת־

קופת־מעבר קשה, מחוסר אפשרות לקבוע את מקומה הקבוע של הנקודה. אולם משנקבע המקום ונבנו הבתים, עלה המושב על דרך ההתבססות, ותושביו מתפרנסים מהכנסות הרפת ומגי־דול ירקות. הם מעבדים כרם נטוש גדול וכן נטעו פרדס.

בתשי״א נוסד על יד רחובות מושב העולים זרחיה מעולי פרס ועיראק. אחרי לבטים ותמורות בהרכבו החברתי, התבסס מושב זה הן מבחינה משקית והן מבחינה ציבורית־חברתית, הוא אחד המעולים שבין מושבי העולים. בתשי״ג הוקם מושב עולים דתי נוסף בדרום, רווחה, שנוסד על־ידי עולי מארוקו. כל הישובים האלה שייכים למועצה האזורית שפיר.

בשנים תשי״ג־תשי״ד התרכזה התיישבות העולים בנגב ב־חלקו הצפוני־מערבי. סמוך לגבול רצועת עזה הוקמו מושבים אלה: בית הגדי, מעולי ג׳רבה; שיבלים, מעולי פרס ומקור־דיסטן; מלילות — מעולי טורקיסטאן; זרועה (שובל 11) — מעו־לי מארוקו; גבעולים — מושב עולי עיראק וטורקיסטאן. גלגו־לים וקשיים מרובים עברו על יישובי־ספר אלה מחמת הקש־יים המשקיים והחברתיים. היתה עזיבה בקרב המתיישבים, או־לם בסופו של דבר ההדרכה נותנת פריה.

שפלת לוד והאזור התיכון

בשפלת לוד הוקם מושב עולים בכפר הערבי הנטוש טירה — היא טירת יהודה, שמתיישביו עולי צ׳כיה והונגריה. המתייש־בים התחילו לעבד שטחי אדמה נרחבים, שהשתרעו מחוץ לת־חומי הכפר, וגידלו ירקות ופלחה. בשנת תשי״ב תוכנן הכפר סופית — בין כפר טירה הישן ווילהלמה — והוחל או בבניין הבתים והמבנים למשק. טירת יהודה אינה אלא יישוב־ספר טיפוסי. כיוון שסמוך הוא לגבול הירדני, פוקדים אותו לעתים קרובות מסתננים. בקיץ של שנת תשי״ג נרצח על־ידי מסתננים אחד המתיישבים על משכבו בלילה, ובית אחר פוצץ ויושביו ניצלו בנס. סידורי הבטחון שנעשו בעקבות מקרים אלה והג־ברת ההדרכה לאנשי המושב שיפרו את המצב. למקומות הפ־נויים שבמושב זה נכנסו 25 משפחות כפריות ממרוקו והתמזגו

יפה עם התושבים הקודמים. כן ניכרת עליה גדולה מבחינה משקית.

בתשי"א התיישבו עולי תימן בחדיד שבשפלת לוד. לרשותם שטח מצומצם של 1300 דונם, אלא שהמתיישבים מוצאים פרנסתם גם בעבודת חוץ. במשך הזמן יושבו כאן 17 משפחות מעולי קוצ'ין, אחרי שחלק מן המתישבים הראשונים עזב את המקום. באותה שנה נוסד מושב אחר של עולי תימן באזור זה, אחיעזר, שלרשותו 2000 דונם. עם אספקת המים התחילו המתישבים לעבד את משקיהם ועבודתם עלתה יפה.

באזור זה הקימו בתש"ט עולים מארצות אירופה המרכזית את המושב גמזו (ע"ש מקומו של התנא נחום איש גמזו; המושב מסונף לפועלי אג"י). יישוב זה מבוסס למדי מבחינה חקלאית, והוא מעבד 3000 דונם (אלף דונם פלחה וכן מטעים, גן ירק ומספוא). בתשי"ג הוקם על־ידי עולים מיהודי חבן (שבט יהודי גידח בדרום חצי האי ערב) המושב ברקת, גם הוא באזור מודיעין.

בחלקה הדרומי של שפלת לוד, סמוך לבית דגון, הוקם בתש"י המושב חמד על־ידי עולים מאירופה. מושב זה מצטיין ביציבותו החברתית ובהתפתחותו המשקית; הוא מעבד 1700 דונם.

יישובי שפלת לוד, על אף קרבתם למרכז הארץ, הם יישובי ספר שסבלו רבות ממסתננים. התפתחותם הכלכלית מניחה את הדעת, שכן קרובים הם למרכזי היישוב, ובעבר היו כאן כפרים מפותחים והמתיישבים החדשים מעבדים את המטעים שנמצאו במקום. שפלת לוד ידועה בעברה ההיסטורי של הארץ כמרכז של מסחר ("תגרי לוד") מלאכה ותעשייה זעירה, וכן באזור חקלאי פורה וצפוף. ידועים גם בתי־מדרש חשובים, שהתקיימו בסביבה זו בתקופת המשנה. היישוב החדש בשפלת לוד ירש אפוא מסורת רוחנית וכלכלית מפוארת.

הוזכרו למעלה גלגוליו של כפר יעבץ בגוש תל מונד; ההתיישבות החדשה גאלה כפר זה מבדידותו. בתשי"א הוקמו סמוך לכפר יעבץ שני מושבי עולים: עזריאל על־ידי עולי תימן,

ופורת על־ידי עולי טריפולי. בשני היישובים האלה ניכרת יציבות חברתית; האנשים התקשרו למקום והם רואים בו את ביתם. ההתקדמות המשקית ניכרת ביחוד בפורת.

עמק בית שאן

בתשי"א הוחלט ליישב שלושה ישובים בעמק בית שאן על־ידי עולים חדשים ממעברות עין הנציב, זרעין ותל עדשים. המתיישבים היו מעולי עיראק וקורדיסטאן.

הראשונים שבאו למקום נתקלו בקשיים; רק חלק מהם החזיק מעמד ואילו השאר נתפזרו מחוסר אפשרות קיום. המתיישבים שנשארו רוכזו במושב רחוב, למושב השני שדה־תרומות הובאו מתיישבים חדשים, יוצאי קורדיסטן ממעברת זרעין, וברוויה התיישבו עולי מרוקו. מאחר שעולים אלה לא מילאו את כל בתי הכפר שנבנו עוד קודם לבואם, הועברו אל הבתים הפנויים בשדה־תרומות השכנה. ברוויה התיישבו עולים חדשים ממארוקו, שבאו למקום ישר מן הנמל. שיטת הקליטה החדשה "מן האניה אל הכפר" נוסתה כאן לראשונה, וטבעי הדבר כי הנסיון היה מלווה קשיים. הבעיה העיקרית העומדת בפני מושבים אלה היא היציבות החברתית וההסתגלות אל המקום, שתנאי האקלים שלו מכבידים על התושבים החדשים. המתיישבים ברחוב ובשדה־תרומות הסתגלו למקום וניכרת ההתקדמות המשקית, ואילו רוויה עדיין נתונה בלבטים משקיים וחברתיים.

הגליל העליון

תנופה חדשה ביישובו של הגליל בכלל והגליל העליון בפרט ניתנה עם ההתיישבות החדשה. היישובים הוותיקים בגליל היו מועטים והתרכזו בעיקר בגליל העליון המזרחי ובעמק החולה. בגליל המרכזי כמעט שלא היו יישובים עבריים. עתה הוקמו כאן כמה וכמה מושבי עולים, שהתיישבו בכפרים הערביים הנטושים. בתש"ט התארגן גרעין למושב, שהיה מורכב מעולים חדשים וקבוצת חיילים משוחררים "מורשת", ואנשי החטיבה שהשתתפה בכיבוש הגליל. הגרעין עלה להתיישבות

בית ערבי שהפך לבית־ספר בעג׳ור

ממטרות מים בשדות תרום

החורש בזנוח

לכפר הערבי לשעבר מירון, הסמוך לקברם של התנא רבי שמעון בר יוחאי ובנו רבי אליעזר. בתקופה הראשונה עסקו המתיישבים בהכשרת קרקע ובעבודות יעור מטעם הקהק"ל. כן מעבדים אנשי המושב כרם, שניטע במרחק כלשהו מן היישוב, שבו יש לכל מתיישב כחמישה דונם. המושב בכללו מבוסס בעיקר על מטעים, על גידול צאן וכן על ענף הקיט בימות הקיץ. קרבת הקבר של ר' שמעון בר יוחאי משפיעה השפעה רוחנית. המושב נבנה מחדש ובחלק מן הבתים הנטושים הוקם סניף של ישיבת בני־עקיבא, וכן בית הבראה מפואר בהנהלת איגוד המושבים של הפועל המזרחי.

סמוך למירון עלתה בתש"ט קבוצה של עולי תימן אל הכפר הערבי סאמויע. בתי המושב הוקמו במרחק קטן מן הכפר, שנקרא מעתה כפר שמאי. לא כל המתיישבים הסתגלו למקום; רבים מהם עזבוהו. במקומם באה קבוצה של חסידי ברסלב, אולם גם הם לא החזיקו מעמד ואחריהם באו עולי מרוקו שהשתרשו במקום. גם כאן יתבסס המשק על ענפי מטעים, גידול ירקות ומטעי טבק.

בפרק־זמן זה התיישב ארגון מעולי טורקיה וטוניס בכפר שהיה ידוע בשם ראס אל אחמר ונקרא היום כרם בן זמרה, לא הרחק מצפת. כמו בכפרים האחרים שנושבו במקומות יישוב ערביים לשעבר, תוכנן גם כאן מקומו הסופי של היישוב מחוץ לכפר הישן. אך גיבושו החברתי של המושב נתקל בקשיים האופייניים ליישובי עולים. חלק מן המתיישבים הראשונים לא החזיק מעמד, ובמקומו באו עולים מרומניה. המושב מבוסס על הענפים האופייניים ליישובי ההר: מטעים, גידול ירקות, צאן ובהמות בית, וכן פלחה — במידה שתנאי הקרקע מאפשרים.

בקיץ של שנת תש"ט עלה להתיישבות הארגון הראשון של עולי טריפולי לעלמא שבגליל העליון, מקום הררי יפה, לא הרחק מן הגבול הסורי. בבתי הכפר הערבי הנטוש שהותקנו למגורים שוכנו שמונים משפחות. תחילה העיקה על המתיישבים בעית המים; אבל גם לאחר שהונח קו מים, לא הספיקו הללו לשתייה אלא בקושי. כעבור שנה לעלייה נבנו בכפר

מאה בתים חדשים. אף כאן היתה המזיגה החברתית מלווה קשיים, ובמקום חלק מן הראשונים באו עולים מקוצ'ין. מלבד התיישבו בכפר זה גם הגרים מסן־ניקנדרו שבאיטליה.

בשנת תש"י נוסף לגוש מושבי העולים הדתיים שבגליל העליון המושב דלתון, שנוסד על־ידי עולי טריפולי. המושב אף־על־פי שהוציא לחמו בקושי מן האדמה הסלעית, התבסס יפה, וניכרת בו יציבות חברתית.

חבל לכיש

בשנת תשי"ד התחילה הסוכנות היהודית בפעולה התיישבותית מתוכננת בדרום הארץ, באזור הנקרא חבל לכיש.

בימי קדם היה האזור מאוכלס ופורה ונודע בייחוד בחשיבותו הצבאית. בימי מלחמת השחרור נערכה בו אחת המערכות המכריעות כשנכבש על־ידי צה"ל באוקטובר 1948. ואולם ההתיישבות החדשה לא הגיעה לאזור זה והוא נשאר בשוממותו, עד שהחליטו המוסדות המיישבים לעשות בחבל לכיש ניסיון של התיישבות בקנה־מידה רחב על־פי תכניות אזוריות מוכנות מראש. בעלי התכנית הציבו להם למטרה, למשך 5־6 השנים הבאות, ליישב בחבל לכיש 5000 משפחות ולהביא לידי עיבוד חקלאי 280,000 ד' אדמה, ונוסף על זה 400,000 ד' אדמת מרעה טבעי. בתיכנונו של האיזור הובאו בחשבון, נוסף להקמת כפרים מסוגים שונים, גם הקמת מרכזים כפריים, שיכללו מוסדות משותפים לכמה כפרים (בית־ספר, מרפאה, תחנת טרקטורים) ומרכז עירוני של האזור כולו, שיהיו בו מוסדות חינוך, בריאות, תרבות ואדמיניסטראציה.

ההתיישבות בחבל לכיש התחילה בניסן תשט"ו. עד חודש אלול של אותה שנה הוקמו כאן חמישה יישובים דתיים: איתן על־ידי עולי מארוקו; תירוש — אף היא על־ידי עולים מצפון אפריקה, בני בונמז שבהרי האטלס; גפן — עולי טוניס; נעם — אף הם עולים מארץ זו. גרעין מושבי של נוער ישראלי, שאורגן על־ידי הנוער הדתי העובד, התנחל באלול תשט"ו בדיר נחאס וקיבל את השם נחושה. הגוש הדתי בחבל לכיש יתרכז באזורו

המזרחי, משני עברי כביש פלוג'ה־באר שבע. גוש זה משתלב בתכנית של יישובים, שבחלקם כבר קיימים הם באזור. מושב איתן ישתלב ביישובי עוזה ושלווה מעולי טריפולי, ועליהם יצטרפו יישובים חדשים. כאן יוקם מרכז כפרי ובו בית־ספר ומוסדות אחרים משותפים לארבעת המושבים.

הערכה כללית

כששים יישובי עולים נוסדו במסגרת ההתיישבות הדתית בשנות תש"ט—תשט"ו. הצגנו אותם כאן במרוכז, ולא העלינו אלא פרטים בודדים וכלליים ביותר על כל יישוב. אפשר שהקורא עלול לקבל את הרושם כי היישובים האלה דומים הם האחד לחברו, ולכל היותר אין שוני אלא במוצאם של המתיישבים ובתנאי התיישבותם. אבל לאמיתו של דבר, יש הבדל רב בין יישוב ליישוב, ואפילו בין יישובים שהוקמו באותו אזור ובאותו פרק־זמן על־ידי אנשים ממוצא משותף. תנאים שונים, פנימיים וחיצוניים, הביאו לכך, כי שיעור ההצלחה בכל יישוב ומידת התקדמותו לקראת ביסוסו שונים מאוד. התנאים הפנימיים, הקובעים בעיקר את הצלחתו של יישוב עולים, הם טיבו של 'החומר האנושי' וליכודו החברתי. פעמים שעלה בידי המארגנים לגבש קבוצת אנשים ולהביאם לכך, שיוכלו לדור בכפיפה אחת ולהתרכז במאמץ משותף בבניין היישוב, ופעמים שהמריבות והסכסוכים בין בתי־אב שונים גרמו להתפוררות חברתית, שכתוצאה ממנה עזבו המתיישבים את המקום והיה הכרח להביא אחרים במקומם. במקרים לא מועטים היתה תלויה ההצלחה באישיותו של המדריך וביכולתו למצוא שפה משותפת עם המתיישבים. אכן, בכמה וכמה יישובים שהתפתחו יפה יש לזקוף התפתחות זו לזכותו של מדריך מסור ונאמן. על חשיבותם של התנאים החיצוניים אין צורך להרחיב את הדיבור. חוסר עבודה, הלנת שכר, מחסור בקרקע ובציוד חקלאי, קשיים בשיווק ופגעי מסתננים — כל אלה הם גורמים, המכריעים במידה מרובה במידת הצלחתה של ההתיישבות. ואף־על־פי־כן, נראה הדבר כי הגורם האנושי עדיין נשאר

קובע. הניסיון הורה, כי הכשרה קודמת של המתיישבים נשאה פרי והביאה לשיפור תנאי החיים של המתיישבים והקלת הסתגלותם בתקופה הראשונה.

מסגרת ההתיישבות של העולים מגוונת היום למדי. יש יישובים הנמצאים בשלבים שונים של התפתחות משקית וחברתית, יש יישובי עולים שכבר הגיעו למעמד שאינו שונה בהרבה משל יישובים ותיקים, ולעומתם כאלה, שגם לאחר 4-5 שנות קיום עדיין לא יצאו לדרך המלך ועדיין מתלבטים הם בקשיים.

בסיכומו של דבר, ניתן לומר, כי אור וצל משמשים בעירבוביה בפרשת ההתישבות החדשה; הישגים גדולים מצד אחד וכשלונות חמורים מצד שני. ואף־על־פי־כן, אם מתבוננים אנו בתמונה בכללותה, אי־אפשר שלא להכיר בחיוב הגדול שבעשייה כשלעצמה, באותה עובדה שרבבות משפחות הועמדו על הקרקע, אף־על־פי שלא כולם היכו עוד שרשים בה. נעשה כאן ניסיון, שבתולדות התיישבותנו לא היה דוגמתו: להעביר אל חיי חקלאות רבבות אנשים, שרובם ככולם היו רחוקים מחיי כפר ומזיקה אל עבודת אדמה. ודאי, התיישבות העולים החדשים אינה מונה אלא 7-8 שנים ומוקדם עוד להוציא משפט כולל על שיעורי הצלחתה, אבל כבר עכשיו ניתן לומר, שהאמצעים העצומים והמאמצים הגדולים לא היו לשווא.

ההתיישבות החלוצית לאחר הקמת המדינה

כשאנו משתמשים במונח התיישבות חלוצית מתכוונים אנו להתיישבות של חלוצים, שעלו לארץ או נכנסו למסגרת ההתיישבות מתוך מניעים חלוציים ולשם הגשמת אידיאלים דתיים־רוחניים וחברתיים, להבדיל מהתיישבות העולים אשר דרכי התהוותה ושיטותיה שונות מן ההתיישבות החלוצית במובנו המקובל של מושג זה. אין צורך לומר, כי אין כוונת הדברים למעט ערכה של התיישבות העולים, שאעפ"י שרובם לא באו לכפר מתוך מניעים חלוציים, מכל מקום בעצם חייהם וביצירתם הם מגשימים צו חלוצי ומתוך שלא לשמה הם באים לשמה.

כבר ציינו, כי בשנים שלאחר הקמת המדינה היתה ניכרת התרופפות במתח החלוצי ביישוב. סיבותיה של תופעה זו ידועות; לצורך עניינו חשובה העובדה, כי הנהירה להתיישבות בצורותיה השונות לא היתה גדולה, וכתוצאה מכך הוקמו רק יישובים חדשים בודדים (מחוץ ליישובי העולים). מיעוט יישובים חלוציים חדשים מסתבר גם בעובדה, שחלק גדול מאלה שהצטרפו לקיבוץ ולמושב הופנו ליישובים קיימים ולא להקמת יישובים חדשים. כמה וכמה גרעיני נוער, שקיבלו הכשרתם ביישובי הקיבוץ הדתי, הצטרפו אחר כך ליישובים אלה לשם השלמתם. הוא הדין במושבים, שקיבלו בצורה כזו תוספת של חברים לצורך הרחבה. היישובים הוותיקים, ובייחוד הקיבוצים, סבלו במשך כל השנים ממחסור חמור של חברים חדשים, וגרעיני הנוער מילאו במידה ידועה מחסור זה.

שלוחות

קבוצת שלוחות היא הקבוצה השלישית בקיבוץ הדתי, שהוקמה על־ידי בוגרי עליית הנוער שקיבלו הכשרתם ברודגס ובשדה יעקב. היא נוסדה בניסן תש"א במפרץ חיפה על־ידי בוגריהן של כמה חברות נוער שסיימו אותה שעה את הכשרתן. לאחר עליית רודגס להתיישבות, קיבלה הקבוצה החדשה את המחנה בפתח־תקווה, אולם המחסור בחברים בקבוצות הוותיקות הכריח את מוסדות הקיבוץ להעבירה באופן זמני לעזרת הקבוצה הוותיקה רמת השומרון, שסבלה ממחסור חמור באנשים עם עלייתה להתיישבות בנגב. שלוחות מילאה בכבוד שליחות תנועתית זו, וזק בסוף תש"ד, כשרמת השומרון כולה עברה למקום התיישבותה, נעשתה עצמאית והשתקעה זמנית במחנה הישן של רמת־השומרון בפרדס חנה. בימי המאבק שקדמו להקמת המדינה מילאה הקבוצה תפקידים ציוניים יישוביים, ושניים מחבריה — נפתלי ואיילה ז"ל — נהרגו על־ידי הבריטים בהגנתם על גבעת חיים שבעמק חפר, כשנערכו חיפושים אחר עולים בלתי־חוקיים.

משנכבשה העיר בית שאן נפתחו אפשרויות גדולות להתייש־

בות נוספת באזור זה, וביום ב' בסיוון, תש"ח, עלתה קבוצת שלוחות להתיישבות על אדמת אשרפיה במערבו של העמק. מחמת קשיים תקציביים נאלצה הקבוצה לשבת כשנתיים במחנה אחד עם קבוצת השומר הצעיר "רשפים", ורק בתש"י אופשר לשלוחות להתחיל בבניית היישוב הנפרד.

ל ב י א

בדרך כלל אין הקיבוץ הדתי נוטה להקמת קבוצות על טהרת עולי ארץ אחת, הן מטעמים אידיאולוגיים והן מטעמים מעשיים. קיבוץ הגלויות והשאיפה למיזוג השבטים השונים שבעם מחייבים איחוד יוצאי גלויות שונות וגיבושם לחטיבה אחת. אמנם למעשה היו הקבוצות בראשיתן הומוגניות מבחינת המוצא והרקע החברתי, אולם עם הצטרפותם של חברים חדשים ממוצא שונה ניטשטשה ממילא הדמות שטבועה היתה בחותם המייסדים הראשונים. ביחס לקבוצת לביא נהג הקיבוץ הדתי אחרת. מטעמים חינוכיים ומתוך תשומת לב לצרכיה של התנועה החלוצית בחוץ־לארץ, הוכר הצורך להקים קבוצה שחבריה כולם עולים מאנגליה, חניכי תנועת הנוער הדתית בארץ זו.

תחילתה של קבוצה זו בשנות 1938־1939, בימי הבריחה ההמונית מגרמניה הנאצית. חלק מחברי תנועת הנוער הדתית־חלוצית בח"ד (ברית חלוצים דתיים) מצא מקלט באנגליה. כאן התלכדו וחזרו והקימו את תנועתם.

ייסוד תנועת בח"ד באנגליה היה מאורע חשוב בחיים היהודיים והציוניים שבארץ זו. "חיי הקבוצות של נוער דתי זה חוללו נס של תחיית המתים בתוך יהדות אנגליה, בהוסיפם חוסן, דם חדש ונעורים ליהדות הדתית במדינה ההיא, במטרופולין ובבנותיה. נוער זה הצליח למשוך אליו כבחבלי קסם את עניינם ותשומת־לבם של גדולים וטובים שבין ראשי היהדות והציונות באנגליה. — — — הגענו אפילו לחוגי המתבוללים והרחוקים מכל רגש יהודי. הפחנו בהם רוח חיים. גלינו בהם... את הנקודה היהודית, את הנשמה היהודית, הלאומית, העמית". (א. הנדלר, קבוצת לביא, עלונים ל"ז, אדר־ניסן תש"ט).

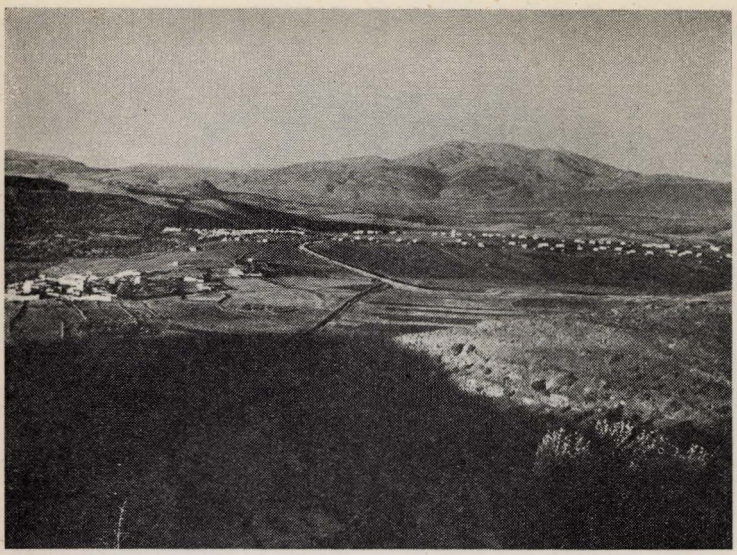
אנשי בח"ד הקימו קבוצות הכשרה חקלאיות, בתי חלוץ בערים וסניפים של תנועה חלוצית ותנועת נוער. תחילה נמשך אל התנועה בעיקר נוער מיוצאי גרמניה, אולם במשך הזמן חדרו אנשי בח"ד גם אל חוגי הנוער היהודי ילידי אנגליה. שנים רבות היו ראשוני האנשים (שיסדו אחר־כך את קבוצת לביא) בהכשרה. בשנות המלחמה ובשנים שלאחריה לא היתה העלייה אפשרית. ראשוני החלוצים מאנגליה עלו ארצה לאחר המלחמה והצטרפו לטירת צבי. אולם אלה היו יחידים. הגרעין המגובש הראשון עלה לאחר הקמת המדינה, והוחלט שגרעין זה יקים בארץ קבוצה של אנשי בח"ד. המגמה היתה ליצור בארץ מקום קליטה לעולים מאנגליה ולרכז את תשומת־לבה של התנועה החלוצית בגולה בקבוצה שבארץ. מייסודה ועד היום משמשת קבוצת לביא נקודה מרכזית בדרכה החינוכית של תנועת בח"ד באנגליה. חלק ניכר מן העולים חניכי התנועה מצטרפים אל קבוצה זו (הגם לא כולם; ריכוז של חניכי בח"ד נמצא, כאמור, בטירת צבי וכן בשלוחות ובקבוצות אחרות).

הקבוצה עלתה על אדמת לוביה שבגליל התחתון, סמוך לכ־ביש טבריה־נצרת, ביום כ"ד בשבט, תש"ט, ושמה נקרא לביא. "כשבעים נפש עלו להרי הגליל התחתון בכ"ד בשבט תש"ט וגם אורחים רבים מהקבוצות ומהערים באו לעזור ל'מתייש־בים האנגלים'. מול הכפר לוביה שנהרס כליל במלחמת השח־רור, כ־500 מטר מעל ים כנרת מול ההר קרני חטין תקעו ית־דות באדמת טרשים. תחילה הובאו מים ממרחקים אחר־כך הני־חו צינור מכפר חטין. אך גם אז הספיקו המים רק לרחיצה ולשתייה. כשהוקמה בריכה לאגירת מים הוקל והוחל גם להש־קות חלקת אדמה לגידול ירקות. אף האדמה לא היתה כשרה לעיבוד וטרחו הרבה לסקלה. היישוב גדל ל־120 חברים; ניט־עו כרמים, נבנו בתי מגורים וגדרות צאן, רפת ולול ואף בתי־מלאכה לעץ ולמתכת" ("עלונים").

ניר גלים

ניר גלים הוא מושב שיתופי בדרום, בסביבות יבנה, שנוסד בחשון תש"י. גרעין המושב הורכב מארגון חיילים משוחררים ועולים חדשים, שקיבלו הכשרתם בקבוצות בארות יצחק ויבנה ובבית הספר החקלאי מקוה ישראל.

מושב זה זכה למקום התיישבות טוב מבחינה חקלאית. המים מצויים בשפע והאדמה מניבה יבולים טובים. המשק מבוסס על מטעי הדר וגפנים, טבק, ירקות ורפת. שטח הקרקע העומד לרשותם — 3000 דונם.

בעלמה שבגליל

נוף בחבל לכיש

מחסיה

הכשרת קרקע בצוריאל

פרק שביעי

דת וחינוך, חברה וארגון בהתיישבות הדתית

בהרצאת דברינו רמזנו למעלה על כמה שאלות מתחום האידיאולוגיה, הדת והחברה בהתיישבות הדתית. מן הראוי אפוא להקדיש לשאלות אלו דיון קצר בנפרד, שכן הן משמשות נושא מרכזי בפרשת ההתיישבות, שמתחילתה ובמהלך התפתחותה היא מיוסדת על אידיאלים רוחניים־דתיים.

האידיאל הדתי החברתי

האידיאל הדתי־החברתי הוא היסוד המשותף של ההתיישבות הדתית על צורותיה ועל זרמיה, והשוני בין הצורות מקורו בתפיסות מיוחדות של הדרכים והאמצעים להגשמתו של החזון. על אף שוני זה, מעולם לא היתה קיימת בהתיישבות הדתית אותה מתיחות בין הקבוצה למושב, שהיתה מצויה בהתיישבות הלא־דתית בזמנים ידועים. בהתיישבותו של הפועל המזרחי קדם המושב לקבוצה, ולא היתה כאן אותה התפתחות של מעבר מצורה חלוצית שלמה יותר (הקבוצה) אל צורה שלמה פחות (המושב). היחסים בין שני החלקים היו מלכתחילה קרובים יותר. בעיות משותפות בתחומי הדת, התרבות והחינוך, יצרו את הקרבה בין שני החלקים. יחס זה אפשר לראותו כאחד הצדדים האופייניים בהתפתחותה הפנימית של ההתיישבות הדתית.

בכל רעיון השואף להתגשם בחיי המעשה חלים שינויים ותמורות כשהרעיון נתקל במציאות. בה במידה שהרעיון מבוסס ונושאיו חזקים באמונתם בו, באותה מידה מתגבר הרעיון על קשיי ההגשמה. עיקרה של ההתפתחות הרעיונית — ובמונח זה אנו כוללים בעיות דת, חינוך, חברה — בזרמים השונים

שבהתיישבות הדתית היא ההיאבקות בין האידיאה המקורית, הרעיון בטהרתו, לבין המציאות השוררת בעולם, שבו מבקש הרעיון להתגשם. לא בידנו הדבר להוציא משפט איזה משני יסודות אלה היה על העליונה בהיאבקות זו, וכמדומה שאף השעה לא הגיעה עדיין לסיכום מעין זה. מכל מקום מותר לומר, כי רעיון ההתחדשות הדתית־מוסרית, כפי שהוא עלה בימי העלייה השלישית על־ידי ראשוני הפועל המזרחי וכפי שנתגבש במושב הדתי, בקבוצה הדתית ובבית־מדרשם של פועלי אג"י — בכל זרם על־פי דרכו וראייתו — רעיון זה בי־סודותיו התמציתיים, בגרעיני המחשבה העיקריים שבו, נשאר קיים ועומד ומוסיף להיות הכוח החיוני הטמון במעשים.

לאור הרעיון מתבקש הפתרון לבעיות השונות המעסיקות את ההתיישבות בתחומי הדת, החברה, החינוך ועוד.

בעיות הלכה

מראשיתה ראתה ההתיישבות הדתית בהתחדשות הדתית אחת ממטרותיה הראשיות, השיבה לחיי תורה מקוריים. חיי הדת בגולה נפגמו על־ידי התנאים החיצוניים, ועם יצירת תנאי חיים דתיים עצמאיים וחיי ציבור דתיים נעלמות המסיבות הפוגמות. גישתם של אנשי ההתיישבות אל בעיות הדת יוצרת את אפוא מתוך נקודה זו של שאיפה לחידוש פני הדת במקורה. בין הבעיות האלו, אשר מתוך השאיפה להתחדשות דתית מבקשים לה המתיישבים פתרונים, תופסות מקום בראש הבעיות ההלכתיות.

בעיות ההלכה במשק החקלאי אינן מיוחדות להתיישבות הדתית בזמננו; הן נתעוררו עוד בשנים הראשונות לחידושו של היישוב בארץ. ידוע פולמוס השמיטה שקם בתרמ"ט. מאז ואילך לא חדלו הבעיות השונות של הלכות התלויות בארץ ושאלות המשק החקלאי לאור ההלכה מלהעסיק את טובי הרבנים והפוסקים. אולם פנים מיוחדות למערכת בעיות זו במשק החקלאי שבהתיישבות העובדת. בהתאם להשקפתה בעניין העבודה העצמית ראתה ההתיישבות חובה לעצמה לא להזדקק לפתרו־

נות כאלה, המצריכים הזדקקות לאינו יהודי בעבודות שאין לעשותן על־פי הדין. כך, דרך משל, בעית החליבה בשבת ניתנת לפתרון בחליבה על־ידי גוי, אולם המתיישבים דחו פתרון זה לא משום שלא תמיד מעשי הוא להיעזר בגוי אלא משום שדבר זה פוגע בעיקרון העבודה העברית והעצמית. כיוצא בזה נתעוררה הבעיה של זריעת כלאיים, ההרכבה במטעים, סירוס בעלי חיים לצורך פיטום, ועוד. על מדוכת הבעיות האלו ישבו ויושבים גדולי התורה והעלו להם פתרונים לאור ההלכה. במקרים שלא נמצא פתרון הלכתי לפעולה מסוימת, נמנעו מלעשותה או ששינו מן הדרכים המקובלות על מנת להתאים את הפעולה להלכה. כך, למשל, מצאו זני מספוא שאפשר לגדלם בלי לזרוע כלאיים. בקשר לבעית השמיטה הוקמה על־ידי מחלקת ההתישבות של פועלי אגודת ישראל בקיבוץ חפץ חיים תחנת נסיונות לגידולי מים. חבר המשק השתלם בענף זה בארצות הברית, והנהיג את השיטה במשק בצורה נסיונית. הניסיון הוכיח, שגידול ירקות בשיטה זו אפשרי בהחלט, והמשק ניגש להרחבת המפעל כדי לבדוק אם צורת גידול זו כדאית היא. בנגב הדרומי (באילת ובערבה) מוצאת לפועל שיטה זו, לאור הנסיונות של חפץ חיים ובהדרכתו של איש חפץ חיים.

במשך הזמן נקבעו בישובים הדתיים צורות קביעות של פעולה בשטחים משקיים, מבחינה דתית: טיפול בבעלי חיים באורווה, ברפת ובדיר, סדרי הזנה — לאדם ולבהמה בשבתות ובמועדים, נקבעו תקנות וגדרים ביחס לכלאים ושביעית. מיותר להטעים כי תקנות וגדרים אלה נקבעו אחרי עיון הלכתי מקיף ע"י גדולי תורה שלנו בעומקו של הלכות אלה, אולם גם אחרי זה כמה וכמה מהפסקים וההוראות הן בבחינת הוראת שעה ולא הלכה לדורות. כי גישתה של ההתיישבות הדתית אל בעית ההלכה במשק החקלאי היא לא לבקש היתרים אלא לערוך את סדרי החיים והמשק בצורה כזו שההלכה תקויים במלואה, "המצוות האלה — מצוות התלויות בארץ: שביעית, ערלה כלאיים אינן מצוות מפשטות־דתיות, אלא הן רוצות לכוון את

ענייני המשק החקלאי ולכן עלינו להביא אותן בחשבון בהקמת המשק..." בדברים אלה של גדליה אונא ז"ל, מאנשי העיון וההלכה בקיבוץ הדתי בראשיתו שנפטר בתרצ"ח, באה לביטוי הגישה של אנשי ההתישבות לשאלות ההלכתיות (הדברים לקוחים מהקובץ לזכרו, הוצאת הקיבוץ הדתי תש"י. ראה לעיניינו את המאמר לשאלת השביעית שבאותו קובץ, סיכום של שיחה בקיבוץ בנושא זה).

גישה זו מוצאה ויסודה בהכרה השוררת אצל אנשי ההתייישבות הדתית — מדגישים אותה בייחוד אנשי הקבוץ הדתי — כי הם חלוצי היהדות הדתית בדרכה לחידוש פני היהדות המסורתית.

> מתוך החיים העלינו על סדר היום את שאלות ההלכה הקשורות בחיים החדשים, שאלות שעד כה היו שנויות אמנם בבית המדרש, אבל לא מצאו את ביטויין בחיים ומתוך כך היה פתרונן רחוק מהחיים. כוונתי לשאלות כגון שאלת כלאים, שהועמדה כשאלה חשובה בתוך המשק וחפשנו ומצאנו פתרונים על ידי גידולים חדשים — הממלאים את מקומם של גידולי כלאים מקובלים — שבמשך הזמן נתקבלו גם במשק הכללי. אנו מחפשים מוצא שאין בו הערמה כי אם דרך המתאימה לרוח הצו הזה. גם שאלת השמירה בשבת הועמדה בראשונה בישובים שלנו, עניין שהיה רחוק מאד מהציבור החרדי, וגם כאן נמצא הפתרון ההולם את הישוב הדתי.
>
> (מ. אונא: בשבילי המחשבה והמעשה, עמ' 78—79)

בעיית הרבנות בהתיישבות

הניסיון הראה, כי פתרון מלא של בעיות ההלכה במשק החקלאי אינו אפשרי אלא על־ידי רבנים ובני תורה, שנהירות להם גם בעיות המשק מידיעה קרובה. דבר זה אפשרי רק אם הרבנים חיים ביישובים וקרובים לבעיות המתיישבים. זוהי אפוא בעיית הרבנות ביישובים, ומבחינה כללית יותר בעיית ההדרכה הרוחנית. הפתרון הפשוט הוא, כמובן, קבלת רב בכל יישוב, כפי שהדבר היה נהוג בישראל מימים קדומים, שכל קהילה, ואפילו הקטנה והנידחת ביותר, קיבלה עליה רב מורה

הוראה. ברוב המושבים הוותיקים וכן בכל יישובי פועלי אג"י הלכו בדרך זו, וגם ברבים מיישובי העולים מצויים חכמים ומורים, הממלאים תפקידי הדרכה דתית־רוחנית. רבני היישובים האלה הם בעלי השפעה רבה בקהלם ואף מחוצה לו, והם מחשובי הרבנים בארץ, הערים לבעיות החיים והמעשה.

שונים פני הדברים בקבוצות. הללו לא רצו לקבל רבנים שאינם חברים בקבוצה ואינם חיים את חייה. אנשי הקבוצות סבורים, שהרב חייב לחיות את חיי החברה בהזדהות גמורה עמה. רב שיעמוד מחוץ לחברה לא יהיה בעל השפעה בתוכה. בקבוצות "היתה התנגדות כמעט כללית לקבלת רב אשר תורתו אומנותו וכל שאיפתו היא לשבת על התורה ועל העבודה. הקבוצה לא רצתה למסור שום סמכות מכרעת לאדם שאינו מעורה בחייה. לפי דעת חברי הקבוצה יכול אדם לרכוש לו את הסמכות הזאת רק בכוח השפעתו הרוחנית והמוסרית, וגם אז רק מתוך הזדהות מלאה עם הציבור בו הוא חי ופועל" (מ. אורליאן, הקיבוץ הדתי והתפתחותו, עמ' 33).

במשך הזמן נתברר, כי לא עלה בידי הקבוצות למצוא רבנים שיהיו בהם הסגולות האלה, וגם יהיו חברי קבוצה או יהיו מוכנים להצטרף אליה. הם הסכימו לקבל רב ואפילו אינו חבר אלא שהן דורשות שגם במקרה זה יהיה הרב ניחן בתכונות מיוחדות, שיכשירוהו לתפקידי ההנהגה הרוחנית בציבור הקיבוצי. הרב חייב להיות בעל הכרה בתפקידה החלוצי של הקבוצה ובמשטר חייה השיתופי וכן שתהיה לו הבנה לצרכיו הרוחניים של חבר הקבוצה.

את הפתרון המלא לבעית הרבנות מקווה הקיבוץ הדתי לפתור על־ידי השתלמות חברים המתאימים לתפקיד זה בישיבות. ישיבת כרם ביבנה, שנוסדה בשנים האחרונות, עשויה לסייע הרבה בעניין זה.

האמור כאן על הרבנות מוסב על משמעות ההנהגה הרוחנית שבמושג זה, ואילו בכל מה שנוגע להוראת הלכה, איסור והיתר וכדומה, הרי מצויים בקבוצות חברים תלמידי־חכמים הפוסקים בשאלות אלו. בשאלות עקרוניות נזקקות הקבוצות להכרעותיהם

של אישים ומוסדות רבניים עליונים, וביחוד על־ידי הרבנים במושבים. ההתיישבות של פועלי אג״י נזקקה בבעיות ההלכתיות להוראותיו של הגאון בעל החזון איש זצ״ל. על־פי פסקי ההלכה שלו יצאו לאור כמה ספרים, הדנים בהלכות התלויות בארץ, שנכתבו על־ידי הרב קלמן כהנא, חבר קיבוץ חפץ חיים.

הפעולה התרבותית

בעיות התרבות בהתיישבות מוגדרות הן, ובמידה ידועה מוגבלות על־ידי תנאי החיים של האדם בכפר. חיי העבודה אינם מניחים בדרך כלל מקום לפעולה תרבותית מקיפה, ופעולה זו שנעשית למרות הקשיים החיצוניים היא פרי מאמץ רוחני גדול. רבגוניותו של הציבור, מציאותן של שכבות בעלי השכלה תרבותית מגוונת, מגבילים גם הם בהכרח את היקף הפעולה התרבותית. המציאות הוכיחה, כי במשטר הרגיל של חיי עבודה אין הפעולה התרבותית המקיפה והרצויה אפשרית אלא בקושי. פתרון לבעיה זו מבקשים למצוא על־ידי ריכוז הפעולה התרבותית בסמינריונים, בימי עיון ובפעולות דומות, תוך שחרור האנשים מסדר עבודתם הרגיל.

הפעולה התרבותית ביישובים הדתיים עומדת בעיקר על הלימוד, לימוד תורה שבכתב ותורה שבעל־פה, דבר הדורש מאמץ פעיל מצד הלומד. תנאי מוקדם לפעולה לימודית פוריה היא אפוא הכשרתו הקודמת של האדם. מי שלמד תורה בצעירותו, לא יקשה עליו להמשיך ולהתקדם בה גם בתנאי החיים בקבוצה או במושב, ואילו מי שהכנתו הקודמת מועטת, הרי לימודו כרוך בקשיים ובמאמצים שלא תמיד יכול הוא לעמוד בהם. מכאן השאיפה, שהמתיישבים לעתיד ילמדו בישיבה קודם שהם יוצאים להתיישבות. ישיבות בני עקיבא תרמו ותורמות הרבה בתחום זה.

בעיות חברתיות במושב

לפני שנעמוד על כמה שאלות חברתיות בהתיישבות, עלינו להתעכב על ההרכב החברתי של האוכלוסיה במושבים ובקי־

בוצים. מבחינה זו יש הבדל ניכר בין המושבים והקיבוצים. במושבים אפשר להבחין בשלוש שכבות עיקריות: הוותיקים, הצעירים והעולים החדשים שהם חטיבה מיוחדת. זו האחרונה אינה מצויה בקיבוצים אלא בשיעור מצומצם בלבד.

ותיקי המושבים הם מניחי יסודותיה של ההתיישבות הדתית, והם הנושאים להלכה ולמעשה בעול היצירה ההתיישבותית המושבית גם היום. ממנה באים ראשי תנועת המושבים, העסקנים והפעילים, והם המכוונים את דרכה הרוחנית, החברתית והארגונית. "אנשי הביניים" הם תושבי המושבים הצעירים שנוסדו בסוף שנות השלושים; מרובים ביניהם אנשי העלייה החלוצית שלאחר מלחמת העולם השנייה. עם שכבה זו נמנים אנשי המושבים השיתופיים, שמבקשים בצורת חיים זו מזיגה בין היתרונות של המושב והקיבוץ. השכבה השלישית מורכבת מן העולים החדשים, שהתיישבו במושבים אשר הוקמו לאחר ייסוד המדינה; עליהם דובר כבר למעלה.

במערכת הבעיות החברתיות של המושב ראוי להתעכב על שתיים: בעית העזרה ההדדית ודרכי שילוב הדור השני בחיי המושב. העזרה ההדדית היא, כידוע, אחד מיסודות המושב, שכן למרות צורת החיים האינדיבידואלית שואף המושב להגיע לשיווין ולרמה אחידה בנכסים ובהנאה מהם. תנאי ההתחלה והאפשרויות הראשוניות הניתנות לכל אחד שוות הן; כל חבר במושב מקבל מכסת קרקע, ציוד משקי ותקציב בשיעורים שווים. ואף־על־פי־כן עלול להיווצר אי־שוויון מחמת פגעים ותקלות הפוקדות לעתים את היחיד. כאן מצווה הציבור לבוא לעזרתו. מאמציו הציבוריים תומך המושב בחבר הנפגע, ואם אין החבר מסוגל מאיזו סיבה שהיא לעבד את משקו, מעמיד הכפר על חשבונו עובד במשקו של החבר וכן מכסה הפסד או נזק שאירע לו.

עם התבגרותם של הבנים במושבים הוותיקים נתעורר הצורך להסדיר את זכויותיהם וסדרי קבלתם כחברים במושב. לפי "תקנון זכויות בני המושבים" (ראה "מענית", ניסן תשט"ו) שנערך לאחרונה, מתקבלים בני המושב ובנותיו כחברים בעלי

דעה והכרעה בהגיעם לגיל 21. אבל כדי לשמור על צביונו המקורי של המושב וכדי לשמור למוסדות העליונים של התנועה זכות הכרעה בנוגע לדמותו של היישוב — הוגבלה במידה כל־שהי זכות הבנים: נשללה מהם זכות הצבעה בעניין קבלת חברים למושב ואין להם זכות להצביע בעניינים המחייבים הכרעה ברוב של שני שלישים. האמור כאן נוגע לבן המושב, שאין לו משק משלו והוא עובד במשק הוריו או בעבודה אחרת בכפר (או מחוצה לו — אם שהייתו אושרה על־ידי המושב, כגון שהוא נמצא בהדרכה במושב עולים או משרת בצבא, ממלא שליחות וכיוצא באלו). בן המושב שהוא בעל משק עצמאי דינו כדין כל חבר, והמושבים מצווים ליישב בניהם ובנותיהם בכפר על־ידי הפרשת אדמות או על־ידי קבלת אדמות להרחבה. תקנה אחרת קובעת, כי חבר רשאי להוריש את משקו החקלאי ואת חברותו במושב לבנו ולבתו רק אם אלה מתאימים להיות חברים במושב.

בעיות חברתיות בקבוצות

ההרכב החברתי בקבוצות מתחלק בעיקרו לשניים: אנשי הקבוצות הוותיקות, שרבים מהם בעלי ותק של 10—15 שנה ואף יותר מזה בקבוצה, וחברי הקבוצות הצעירות. כבמושבים כן גם בקבוצות, השכבה הראשונה היא העומדת בראש התנועה, אף־על־פי שבשנים האחרונות ממלאים חברי הקבוצות הצעירות תפקיד גדל והולך בהנהגת התנועה הקיבוצית. חטיבה מיוחדת בשכבה השנייה הם בוגרי עליית הנוער הדתי, אשר משנת תרצ"ז ואילך נעשו עמוד התווך במבנה הקיבוץ הדתי. שלוש מבין עשר הקבוצות נוסדו על־ידי בוגרי עליית הנוער, וגם ברוב הקבוצות האחרות נקלטו גרעינים ובודדים מבוגריה. קיימים, כמובן, הבדלים ניכרים בין ה"טיפוס החלוצי", שהם מיסדי הקבוצות הוותיקות, ובין הטיפוס של בוגר עליית הנוער (אני משתמש כאן בהגדרות שבמאמרו של דב רפל "הקבוצות של בוגרי עליית הנוער", שהובא בחוברת "עין הנציב" למ. אגמון — מאמר רב־עניין לנושא הנידון). אנשי חברות הנוער, שהתחנכו

בקבוצות ובמוסדות, קיבלו את הכשרתם לחיי חלוציות בעוד הם בגולה. היו לדבר יתרונות וחסרונות; מצד אחד, הם ראו לפניהם דוגמה חיה ומוחשית של ציבור חלוצים, ומצד שני, הרי דווקא הצללים שבמציאות זו עוררו התקוממות, ומידה זו באה לביטוי החיובי בחתירה לקראת יצירה עצמאית, היינו הקמת קבוצות משלהם שתהיינה "טובות יותר" מאלו הקיימות. עליית הנוער הרימה תרומה גדולה, ואפשר לומר אף מכרעת לקיבוץ הדתי, בהטילם על עצמם את הפעולה החינוכית בקרב הנוער הזה עם ייסודו של המפעל לפני עשרים שנה, גילו ראשי הקיבוץ הדתי ראייה לרחוק, שכן אלמלא בוגרי עליית הנוער מפעלו של הקיבוץ לא היה יכול להגיע למצבו הנוכחי.

ביצור מיוחד בשכבה הצעירה של הקיבוץ הם בוגרי בני עקיבא בארץ־ישראל וחניכי תנועות הנוער הדתיות בחוץ־לארץ. חטיבה זו, שהיא באופן יחסי הצעירה שבקיבוץ, הולמת אותו "טיפוס חלוצי" שהזכרנוהו למעלה. חשיבותה המיוחדת היא בכך, שהיא הנושא העיקרי של הזיקה בין הקיבוץ לנוער. ממנה יוצאים רוב השליחים לפעולה החינוכית בקרב הנוער, ועצם מציאותן של קבוצות שנוסדו על־ידי חברי תנועות הנוער משמשות דוגמה חינוכית וכוח מושך.

היחיד בקבוצה

לדעתם של ראשוניה אין הקבוצה מעיקרה אלא תא חברתי, וביסודה מונחים רעיונות של ליכוד חברתי. מובן אפוא שהבעיות החברתיות מעסיקות את התנועה מראשיתה ועד היום. בתחילתה של התנועה הקיבוצית בכללה היתה שוררת הדעה, כי הקבוצה צריכה להיות קטנה וכל חבריה קשורים זה בזה בקשרי חברות אינטימית. אולם במהלך הזמן נתברר, כי שאיפה אידיאלית זו אינה ניתנת למימוש. ההבדלים בין אדם לאדם מטבע ברייתו וכן צורות החיים והשקפות החיים, המשתנים בתקופות השונות של חיי היחיד, מונעים היווצרותה של החברה האידיאלית האינטימית והמצומצמת. למעשה, יותר משהקבוצה יחידה חברתית, שבתוכה יכול כל חבר למצוא את החוג המתאים

לו, היא נעשתה יחידה משקית. ודאי, אין פירושם של הדברים, כי על־ידי־כך מנתק החבר את עצמו מכלל הקבוצה; בצרכיו הכלכליים, הרוחניים והחינוכיים, הוא חלק מן הכלל של הקבוצה ותלוי בה בסיפוק צרכים אלה. כאן מתעוררת, כמובן, השאלה של זיקת החבר היחיד אל הכלל ומקומו בתוך המערכה הכללית של הקבוצה. בעוד שבקבוצה הקטנה בעלת המשק המצומצם היה כל חבר מצוי אצל כל העניינים באופן אישי, הרי המשק החקלאי הגדול, שהוא למעשה מפעל כלכלי מסועף המתנהל על־ידי מומחים, שוב אינו יכול לעורר אצל היחיד את הרגשת הזיקה הפנימית ותחושת השייכות אליו כיחיד. הקבוצות ישבו הרבה על מדוכה זו והועלו אמצעים ארגוניים שונים כדי להתגבר על המצב: יצירת מוסדות הדנים על העניינים השונים (כגון מועצת הקבוצה, שהיא דרגת־ביניים בין המוסדות המוציאים לפועל ואסיפת החברים, שמטבע הדברים אינה יכולה להיכנס לפרטי העניינים העומדים על הפרק); מתן אינפורמציה שוטפת באמצעות עתונים פנימיים הקיימים בכל הקבוצות, והצמדתו של החבר אל עבודה קבועה בענף מסוים, שבו הוא רואה את עצמו כאחראי לו בתור חלק מן הצוות שבענף זה.

בשנים האחרונות נתעוררו בקבוצות מגמות, שנראות בעיני רבים כהתגברות האינדיבידואליזם. סיבותיה של תופעה זו שונות הן, מקצתן תוצאה של התרכזות היחיד בחוג הצר של משפחתו, ומקצתן תוצאה של התבגרות החברים וראייה שונה של מקום היחיד בחברה הקיבוצית. ואף־על־פי שהתפתחות זו אינה מיוחדת לקבוצות הדתיות, מכל מקום מבקשת הקבוצה להעמיד סייג לנטייות אלו, בין השאר על־ידי קביעת הלכות ותקנות על זכויותיו של החבר וחובותיו במסגרת הקבוצה.

החינוך

מתוך שאיפתם לחנך את הדור הצעיר ברוח התורה והמצווה ולאור האידיאלים הרוחניים והחברתיים שעליהם עומדת ההתיישבות, מקדישים הזרמים השונים תשומת־לב רבה לשאלות החינוך. שהרי לא רק להלכה אלא גם למעשה תלוי עתידו של

כל יישוב במידת הצלחתו של החינוך; אם יסטו הבנים מן הדרך שהתוו הראשונים, עלול הדבר לקעקע את היסודות שעליהם הושתתה ההתיישבות. בשנים הראשונות לא היתה בעיה זו דוחקת, כיוון שהילדים היו מועטים וגילם היה צעיר. אולם בשנים האחרונות, כשהתחיל הנוער של היישובים הוותיקים להתבגר, מעסיקה בעיה זו את הציבור במידה גדלה והולכת. שאלת החינוך הדתי־תורני היא השאלה העיקרית במסכת החינוך בהתיישבות הדתית. המתיישבים רוצים לראות את בניהם ממשיכי דרכם חדורים הכרה דתית וידיעת התורה בשיעור העולה על הממוצע. לנגד עיני המייסדים היה מרחף האידיאל של חלוץ־תלמיד־חכם, ולפיכך יש רצון לראות בבנים את התגלמות האידיאל הזה. לפי הכרה זו השתדלו ביישובים לתת חינוך העולה על זה של בית־הספר היסודי הרגיל. במושבים רבים נוהגים לשלוח את הבנים לאחר גמר בית־הספר היסודי לפחות לשנתיים ללמוד בישיבה. ביישובי הקיבוץ נהוג חינוך תיכוני מלא, ובמסגרתו ניתנת הוראה מקיפה בלימודי קודש.

עם ריבויים של היישובים ומתוך רצון לשפר את רמת החינוך וההוראה הגיעו להכרה, כי במקום בית־ספר מיוחד לכל יישוב, שאפשרויותיו הן מצומצמות, רצוי לרכז את הילדים מיישובים סמוכים בבית־ספר מרכזי אשר בהיקפו הרחב, בריבוי כוחות ההוראה העומדים לרשותו ובמספר הגדול של תלמידיו יאפשר חינוך מעולה יותר. היישובים הדתיים והמועצות האזוריות גילו יוזמה רבה בתחום זה, ולמרות קשיים תקציביים וחינוכיים עלה בידם להקים שורה של בתי־ספר אזוריים.

בית־הספר האזורי הראשון במסגרת ההתיישבות הוקם בתשי"ד על־ידי יישובי עמק בית שאן: טירת צבי, שדה אליהו, עין הנציב ושלוחות. הקמתו נבעה מהכרה, כי כל משק כשלעצמו לא יוכל לפתור את בעיות החינוך של ילדיו, ובייחוד בכיתות הגבוהות של בית־הספר היסודי ובכיתות המשך. בית־הספר הוקם בשדה אליהו והוא כולל את כיתות בית־הספר היסודי וכיתות־המשך. זהו הניסיון הראשון בסוג זה בקיבוץ דתי והוא עלה יפה. בית־ספר אזורי הוקם גם בשביל מושבי העולים

רחוב, רוויה ושדה תרומות. בית־ספר אזורי אחר הוקם בתשי"ד על־ידי המועצה האזורית שפיר בדרום. בית הספר נבנה על אחת הגבעות במקום מרכזי לשבעת היישובים שאותם הוא מש־מש. קבוצת עין צורים גם היא שותפת לבי"ס זה, אבל עדיין אין בה ילדים בגיל ביה"ס. זוהי מעין קריה חינוכית מיוחדת עם מבנים שנבנו לשמה. בתשט"ו למדו כאן 183 תלמידים בני מו־שבים שיתופיים ומושבי עולים. בתשט"ו הוקם בית־הספר הא־זורי במושב שרשרת בנגב לארבעה יישובי עולים, יוצאי ארצות שונות בצפון אפריקה, פרס וקורדיסטן. מספר התלמידים בבי"ס זה הגיע בתשט"ו ל־220. בנגב הצפוני נוסד בי"ס בסעד, בו לומדים, מלבד ילדי קבוצה זו, גם ילדי המושב הוותיק תקומה ובני מושב העולים שובה, ומספר התלמידים בתשט"ו הגיע ל־60.

בתי־הספר האזוריים הם בבחינת ניסיון חדש, אבל במשך שתי שנות קיומם הוכיחו את יעילותם — אף־על־פי שיש מער־ערים על כך. בתי־ספר אלה, שילכו ויתפתחו במשך השנים עם ריבוי התלמידים, עשויים לפתור את הבעיות שבתי־הספר הכפ־ריים התלבטו בהן במשך שנים. שיפור החינוך וההוראה במוס־דות אלה יתן בלי ספק את אותותיו בהתפתחותם הרוחנית של היישובים.

בפעולה החינוכית בהתיישבות מושקעים מאמצים רבים, ומיטב האמצעים המוסריים והחומריים ניתנים לה. ה"תחושה החינוכית", הן במושבים והן בקיבוצים, חזקה מאוד, ובבטאונים הפנימיים של הזרמים והיישובים השונים ימצא הקורא מאמרים ועיונים, המשקפים את המחשבה החינוכית בהתיישבות הדתית.

ההשתלמות הנוספת — הן לילדים בוגרי בתי־הספר והן לח־ברים מבוגרים הזקוקים להשתלמות תורנית או מקצועית — מהווה כל הזמן אחת הבעיות העיקריות. איגוד המושבים תמך בהקמתה של ישיבת בני עקיבא במירון, שבה לומדים בעיקר בני מושבים. הקיבוץ הדתי הקים בתמוז תשי"ג ישיבה מיוחדת לחבריו ביבנה.

מוסדות חינוך

בדיוננו על הפעולה החינוכית בהתיישבות, חייבים אנו להזכיר מוסדות חינוכיים שונים השוכנים ביישובים דתיים. אמנם אין המוסדות האלה חלק מן ההתיישבות, שכן רוב תלמידיהם באים מן הערים ואליהן הם חוזרים כתום לימודיהם, אולם מציאותם בכפר אינה מקרית. היא נובעת מן הרצון לעשות את העבודה החינוכית באווירתו המיוחדת של הכפר הדתי, להיות מושפעים מרוחו וגם להשפיע עליו. מבין מוסדות אלה יש להזכיר בראש וראשונה את ישיבת בני עקיבא בכפר הראה. בדרך התהוותה, בצורת ארגונה הפנימי, במגמתה החינוכית ובזיקתה אל הנוער הארץ־ישראלי תופסת ישיבה זו מקום מיוחד בין הישיבות בארץ. עצם מציאותה והשגיה החינוכיים והתורניים הביאו למהפכה ביחסו של הנוער אל הישיבה ולימוד התורה. הישיבה נוסדה בשנת ת"ש על־ידי חברי בני עקיבא, שמתוך שאיפתם ללמוד תורה ולהעמיק את הכרתם הדתית הכירו בצורך ללמוד בישיבה. ומאחר שהישיבות הקיימות לא נראו הולמות לרוחו של נוער זה, הוחלט להקים ישיבה מיוחדת. ייחודה של ישיבה זו בצורת ארגונה החברתי ובמגמתה החינוכית לקראת חלוציות דתית בהתיישבות. בשנים האחרונות נוסדו סניפים לישיבת בני עקיבא. בתשי"א נוסדה הישיבה במושב הפועל המזרחי מירון, בתשי"ג הוקמה ישיבת "נתיב מאיר" בירושלים, ובתשי"ד — במושב נחלים. ליד ישיבת בני עקיבא בכפר הראה הוקמו עוד מוסדות חינוכיים; מוסד לנוער העולה יקיר והישיבה החקלאית. הקמתו של מוסד זה עלתה במחשבה עוד לפני מלחמת העולם השנייה. הכוונה היתה לחנך עובדי אדמה בני תורה, תוך מיזוג לימודי קודש ועבודת אדמה. בין הישיבות שהוקמו ביישובים יש להזכיר את הישיבה שהוקמה במושב העולים תעוז שבפרוזדור ירושלים על־ידי "חבר פעילי המחנה התורתי" — איגוד של בני ישיבות לפעולה תורנית בין העולים.

עליית הנוער—חברות ומוסדות

בכל היישובים הוותיקים נתחנכו חברות נוער עולה, ותרומתה החינוכית של ההתיישבות הדתית מכל הזרמים להצלחתו של מפעל זה היתה גדולה ביותר. אולם עוד בשנים הראשונות לקיומה של עליית הנוער נתברר, שמחמת ריבויו של הנוער הבא מגרמניה ומיעוט אפשרויות הקליטה בנקודות יש להקים מוסד חינוכי מרכזי לנוער זה. בשנת תרצ"ו נוסד על־ידי תנועת תורה ועבודה בשיתוף עם גורמים לאומיים כפר הנוער הדתי. הקרקע לכפר ניתנה על־ידי הקהק"ל; קרן היסוד בשיתוף עם המחלקה ליישוב יהודי גרמניה בסוכנות הקציבו סכומים ניכרים להקמתו. הקמת המוסד עוררה בעיה חינוכית, שהעסיקה את חוגי המחנכים של הנוער העולה במשך שנים, בייחוד מאותו זמן שהקליטה במוסדות מיוחדים נעשתה הדרך הראשית לקליטת הנוער העולה. כלום אין סכנה צפויה למגמה החינוכית על־ידי הכנסת הנוער למוסד סגור, שינתק אותו מן החיים שמסביב ומבעיותיהם? וכלום אין החיים במוסד מביאים עמם תלישות מן המציאות שלקראתה מתחנך הנוער? באמת נתברר, כי יעילותה של חברת נוער במסגרת קיבוץ או מושב כיחידה חינוכית גדולה יותר מאשר במוסד, אבל מצד שני הוכח, כי גם המוסד מצליח לנטוע בלב חניכיו הכרה בדרך חיים, בהתאם למגמה שהונחה ביסוד עליית הנוער. במשך שנות קיומו הוציא המוסד מאות בוגרים, הנמצאים בחלקם הגדול, כגרעינים וכיחידים, בקבוצות ובמושבים דתיים. במשך השנים נתברר, שמחמת גידולה של עליית הנער יש צורך במקומות קליטה נוספים.

בתרצ"ח הוקם מדור מיוחד לנוער הדתי בבית הספר החקלאי הותיק מקוה ישראל. 42 מחזורים של בני נער דתיים ובהם מאות צעירים נתחנכו כאן וקיבלו הכשרה חקלאית מעולה וחינוך דתי, והם מצויים כיום בהרבה ישובים דתיים. בשנים האחרונות הוקמו כאן כיתות חקלאיות־תיכוניות גם לנוער ישראלי. בתש"ד הוקם ע"י נשי מזרחי באמריקה מוסד "עלי ה" סמוך לפתח תקוה, בבנייני קבוצת רודגס לשעבר.

ליד המוסד משק חקלאי מפותח בו עובדים החניכים ומקבלים הכשרה חקלאית. בקרבת מושב שדה יעקב הוקם בתש"ז נוה עמיאל (ע"ש הרב מ. א. עמיאל זצ"ל, הרב הראשי בתל אביב, ממנהיגי המזרחי). תחילה עבדו כל החניכים במשקי המושב אולם בתשי"ד קבלו אדמה שהמושב הפריש לצרכי המוסד ומאז קיים לידו משק עצמאי, שבו עובדים החניכים. בשנת הכשרתם השניה עובדים הנערים במשקי המושב. באותה שנה הוקם אחד המוסדות המפוארים של עליית הנער: כפר בתיה ע"י רעננה שנוסד ע"י הסתדרות נשי מזרחי באמריקה על שמה ולכבודה של בתיה גוטספלד, נשיאת הסתדרות זו בארץ. ליד המוסד מרכז חינוכי ע"ש הרב בר־אילן וכן מגמה תורנית, מגמה מקצועית ומגמה חקלאית. במקום משק חקלאי מפותח.

העליה הגדולה שאחרי הקמת המדינה הביאה עמה גם אלפי בני נוער דתיים, ומאחר שהמוסדות וחברות הנוער הקיימות לא יכלו לקלוט את הבאים נתעורר הצורך להרחיב את אפשרויות הקליטה בכפר ובעיר.

בתש"י הוקם במושבה הותיקה סג'רה (ב"חצר" המפורסמת, ערש תנועת "השומר" בימי העליה השניה) מוסד חנוכי חקלאי חות סג'רה בבנינים העתיקים שהותאמו לצרכיו. בר־שות המוסד 3900 דונם קרקע, מהם 800 ד' בעיבוד לימודי. המשק החקלאי מפותח למדי ומגמתו היא להכשיר את החניכים במיוחד להתישבות בהר. על יד קבוצת "לביא" הוקם באותה שנה מוסד "הודיות" לנער עולה מארצות המזרח. החניכים מקבלים את הכשרתם החקלאית במשק הקבוצה. במשך שנות קיומו הרחיב המוסד את יכולת קליטתו וכיום מתחנכים בו שתי חברות־נוער.

באלול תש"י הוקם ע"י האיגוד העולמי של המזרחי מוסד "תלפיות" במוצא שע"י ירושלים (קודם היה המוסד ברעננה). הוקמו במקום בנינים וצריפים למגורי החניכים. בניסן תשי"ג נפתח ע"י ניר עציון כפר הילדים "ימין אורד" ע"ש גנרל צ'רלס אורד וינגייט שהוקם לזכרו ע"י ידידיו. ידי־

די עלית הנער באנגליה ובראשם אלמנת המנוח רואים בכפר זה את מפעלם ושוקדים על התקדמותו. החניכים — רובם מצפון אפריקה — מקבלים את הכשרתם החקלאית בניר עציון ובמשק הכפר. בכפר הוקם בית כנסת ומגרש ספורט מתרומות של יחידים. הבנינים הציבוריים וציודם הפנימי עומדים על רמה גבוהה.

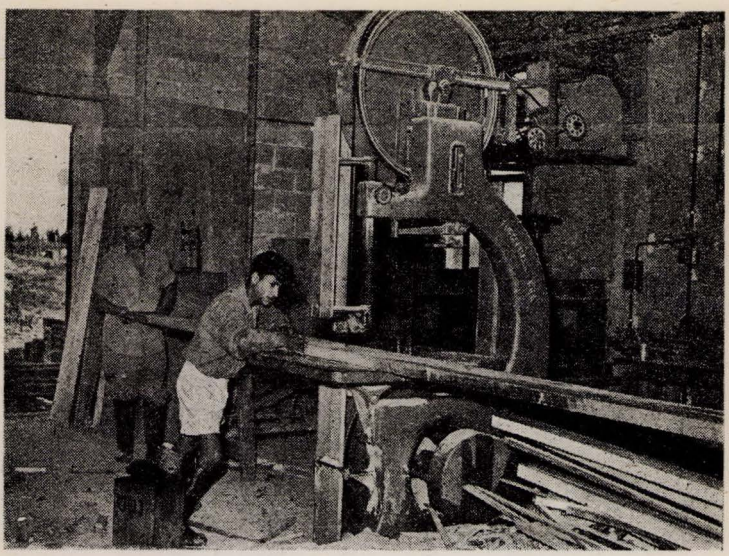
פועלי אג"י הקימו מוסדות חינוכיים שקלטו בעיקר נוער עולה, ואלה הם: כפר אליהו בשפלת יהודה שנוסד בתש"י ובו מתחנכים 130 ילדים מארצות שונות; נצח ישראל בשרון, שנוסד בתש"ח ובו 65 ילדים יוצאי עיראק וארצות אירופה; מוסד "נתן בירנבוים", שנוסד בתש"ח והוא בית־ספר חקלאי תיכוני לבנות, שבו מתחנכות 65 נערות מארצות שונות.

המבנה הארגוני

ההתיישבות הדתית מאורגנת בשלושה ארגונים מרכזיים, שכל אחד מהם עוסק בבעיות השונות הנוגעות ליישובים הכלולים בו: איגוד המושבים והארגונים של הפועל המזרחי (נוסד ת"ש), שאליו מסונפים המושבים הוותיקים, מושבי העולים והמושבים השיתופיים; הקיבוץ הדתי — איגוד הקבוצות של הפועל המזרחי (הוקם בתרצ"ח, — קדם לו "חבר הקבוצות של הפועל המזרחי") שעמו נמנים היישובים הקיבוציים; מועצת יישובי פועלי אגודת ישראל הקשורה במחלקת ההתיישבות בוועד הפועל של פועלי אג"י. שלושת הגופים האלה מיוצגים במוסד המרכזי של ההתיישבות, המרכז החקלאי, שהוא המוסד המשותף לכל ההתיישבות והוא כולל גם את תנועת המושבים ואת הזרמים השונים בתנועה הקיבוצית. הפועל המזרחי הצטרף אל המרכז החקלאי, רק בשנים האחרונות, לאחר לבטים מרובים. במשך כל השנים היה קיים מרכז חקלאי נפרד, שייצג את ההתיישבות הדתית בפני הסוכנות היהודית והממשלה. אולם צרכי המציאות הביאו לידי כך, שבעניינים המשותפים לכל ההתיישבות — עניינים משקיים כלכליים בעיקר — היה צריך לפעול מתוך שיתוף פעולה ולייצג את האינטרסים של ההתישבות במשותף. אנשי ההת־

עולה ממרוקו על המשמר

חרושת בקבוצה

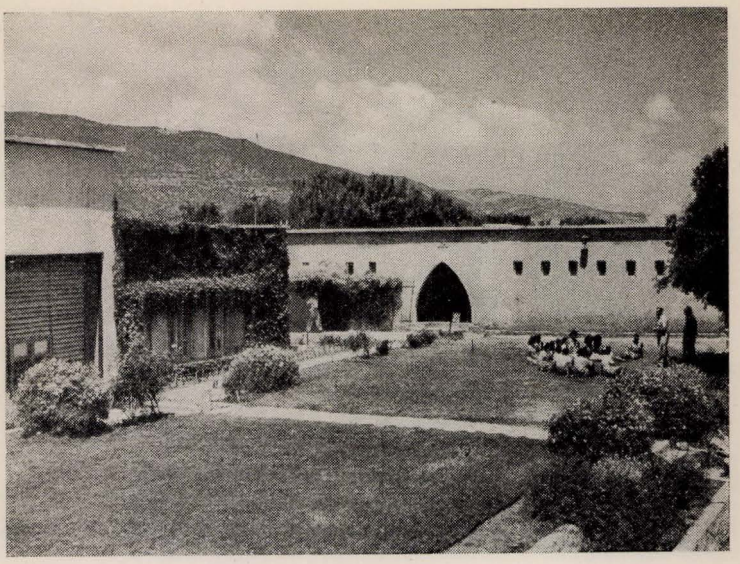
המנכש הצעיר

ברפת

בגן ירק בבארות יצחק

בשעת נופש בכפר הנוער הדתי

כרם ביבנה

יישבות הגיעו לכלל הכרה, כי טובת העניין דורשת להפוך את שיתוף הפעולה בין שני המרכזים החקלאיים, הקיים למעשה, לדבר של קבע. בהתאם לזה נחתם בכ"ט בתשרי תשי"ד הסכם בין המחלקה להתיישבות של הסתדרות הפועלים החקלאיים לבין המרכז החקלאי של הפועל המזרחי, שלפיו ישלח הפועל המזרחי 3 נציגים למחלקה להתיישבות. כן משתתף הפועל המזרחי בקרן הכספית הידועה בשם "ניר השיתופי". בהסכם נקבע, כי יישובי הפועל המזרחי יהיו בעלי זכויות וחובות שווים בכל הנוגע לטיפולה של הסתדרות הפועלים החקלאיים. ההסכם אינו מציין דבר בנוגע לחלקו של הפועהמ"ז בהתיישבות חדשה, הנקבע על־ידי הנהלת הסוכנות היהודית (נוסח ההסכם ראה ידיעות הקבוץ הדתי מס' 94, חשון תשי"ד). לאחרונה הצטרפו גם פועלי אגודת ישראל למרכז החקלאי, על בסיס דומה לזה של הפועל המזרחי.

המרכז החקלאי של הפועל המזרחי ממשיך את קיומו והוא בבחינת "ארגון גג" לשני הזרמים שבהתיישבות הפועהמ"ז והוא מייצגה כלפי מחלקת ההתישבות של הסוכנות היהודית.

בתחום סמכותם של הארגונים המיוחדים לכל זרם נמצאים גם עניינים הנוגעים לכלל הצרכים ועניניהם המיוחדים של יישובים בודדים, כגון ענייני דת, חינוך ותרבות, חברה והדרכה וכן הטיפול בענייני היישוב במוסדות חוץ.

בטבע הדברים, כי אופי הפעולה של המוסדות המרכזיים למושבים והקיבוצים שונה בהתאם לשוני שבין הצורות האלו. כשם שצורת החיים במושב היא אינדיבידואלית יותר, כך גם הארגון המרכזי של המושבים לא היה מלכתחילה בעל סמכות מרכזת ומחייבת; זו היתה מעין פדרציה של המושבים, שיותר משהיא באה להטיל מרות על המושבים הבודדים, היא באה להסדיר עניינים משותפים. בשנים האחרונות תפסו עניני התיישבותם של העולים מקום מרכזי בפעולות האיגוד, אשר דאג לענייניהם השונים, ובייחוד להדרכה משקית וחברתית. בתחום זה פעל האיגוד גדולות, ולמעשה יש לזקוף הרבה מהצלחתם של מושבי העולים הדתיים לפעולת ההדרכה שבוצעה ביוזמתו ובהנהלתו.

המוסד המרכזי של התנועה הקיבוצית, מזכירות הקיבוץ הדתי, מכוון את כל ענייניה של תנועה זו, וסמכותו מקיפה לא רק את העניינים שבין הקיבוץ לגורמי חוץ אלא גם תחומים רבים שבתוך הקיבוץ. ענייני דת, חינוך, תרבות וחברה, וכן עניינים כלכליים בעלי אופי כללי נחתכים על־ידי המוסדות המרכזיים של הקיבוץ — הוועידה, המועצה, והמזכירות שהוא הגוף המבצע. לסמכותו של מוסד זה מסורה הסדרת הפעולה הציבורית, שיגור השליחים לעבודה בין הנוער בארץ ובחוץ־לארץ, כיוון קליטתם של חברים חדשים, גרעינים ויחידים המצטרפים לקיבוץ, ועוד.

מועצות אזוריות

צורה ארגונית נוספת, בעלת אופי שונה, היא המועצה האזורית, המאגדת יישובים שונים על בסיס טריטוריאלי. מועצות אלו הן מוסדות מוניציפאליים בעלי סמכות ממשלתית, הממלאים תפקידים של רשויות מקומיות. הן מקיפות היום את כל היישובים הכפריים במדינה, ומוציאות לפועל פעולות חיוניות שהיישובים הבודדים אינם יכולים לעשותן בכוחותיהן העצמיים, כגון סלילת כבישים, סידור ביוב, נסיעות, הקמת בנייני תרבות וחינוך. פעולות אלו נעשות במידה מסוימת באמצעיהן העצמיים של המועצות, אבל במידה גדולה בעזרת הלוואות ותמיכות מאת הממשלה, בעיקר מכספי תקציב הפיתוח. מאחר שחלק גדול מן היישובים הדתיים מרוכז גושים־גושים, הרי כמה מועצות איזוריות מורכבות כולן מיישובים דתיים, כגון מועצת אזור יבנה. מועצה אזורית עזתה, מועצה אזורית שפיר.

מוסדות כספיים

הזרמים השונים בהתיישבות הדתית הקימו מוסדות כספיים ומשקיים, המסייעים להתבססותם המשקית ולהתפתחותם הכלכלית של היישובים. לשם קידום ההתיישבות החקלאית על־ידי מתן אשראי להשקעות משקיות, הוקמה חברת "יניב", חברה כלכלית של התיישבות הפועהמ"ז. נוסף על חברה זו מקיימים

הקיבוצים והמושבים מוסדות כספיים מיוחדים להם. "קרן הקיבוץ הדתי" (נוסד ת"ש הוא המכשיר הכספי של הקבוצות, שריכז הון ממוסדות כספיים ומפרטיים ומסייע לפעולות המשקיות של הקבוצות הן במישרין (במתן אשראי) והן בעקיפין (במתן ערבויות וכדו'). פעולה דומה לגבי המושבים נעשית על־ידי "קרן מושבי הפועהמ"ז". בתשי"ד הוקמה על־ידי איגוד המושבים חברה לפיתוח חקלאי "המכשיר", שתכליתו להביא את מושבי העולים לביסוס כלכלי ומשקי מלא בתקופה הקצרה ביותר. פעולתה של החברה מכוונת לתקנת מושבי העולים על־ידי תיכנון העיבוד, הספקת זרעים, הספקת מים, הדרכה וסיוע. תנועת פועלי אג"י הקימה בשותפות עם יישובי התנועה מכשיר כספי בשם "קרן ההתיישבות של פועלי אג"י". יש להדגיש, כי האמצעים העצמיים של ההתיישבות והתנועות השונות המרוכזים בקרנות שנמנו כאן, באים כתוספת לאמצעים הניתנים על־ידי המוסדות השונים לצורכי ההתיישבות החקלאית: תקציבי המחלקה להתיישבות של הסוכנות, תקציבי הפיתוח של הממשלה, והתקציבים להכשרת קרקע, לייעור ולפעולות אחרות הניתנים על־ידי הקרן הקיימת לישראל.

סוף דבר

ייחודה של ההתיישבות הדתית הוא בתוכנה הרוחני. אין אנו מתכוונים למעט ערכם של הערכים החומריים; אדרבה, יותר מבכל מקום מתגלה כאן אמיתות המאמר "אם אין קמח אין תורה". אולם על־ידי התוכן הרוחני שלה ובעיקר על ידו, הופכת ההתיישבות הדתית לחטיבה מיוחדת. המובן העולה מן המושג "התיישבות דתית" הוא העניין הרוחני שבו, שהרי בשטחים האחרים — במשק ובחברה — אין ההתיישבות הדתית נבדלת בהרבה מזו הבלתי דתית. ואכן אם נעיין בתהליך צמיחתו של רעיון ישוב ארץ־ישראל במחציתה השניה של המאה הי"ט, כפי שעלה במחשבתם של ההוגים הציונים מקרב הרבנים, הרי נמצא כי רעיון השיבה אל האדמה ובנין הארץ על־ידי הקמת כפרים ועבודה חקלאית היא הנקודה המרכזית בכל התכניות וההצעות שהועלו על ידם. מטרתה של "חברת ארץ נושבת" של הרב קלישר היתה לקנות קרקעות ולבנות עליהם כפרים וערים. גם בתכניותיו הישוביות של הרב אלקלעי תופסת העבודה החקלאית מקום עיקרי. אחד מגדולי הקנאים לישוב ארץ־ישראל, הרב עקיבא יוסף שלזינגר מציע גם הוא לייסד אגודות להקמת כפרים כאחד הסעיפים החשובים בתכניתו. גאולת הארץ, "לקנות אדמה בכל עת ובכל מקום" היתה תכניתה של אגודת "תחיית ישראל" שנוסדה בירושלים ע"י ר' יחיאל מיכל פינס ואליעזר בן יהודה.

בכל התכניות הללו מודגשת חשיבותה של מצות ישוב ארץ־ישראל, מעלת קיומן של מצוות התלויות בארץ והשאיפה לבסס את קיומו של הישוב על יסוד כלכלי איתן. יסוד חשוב בכל התכניות האלה הוא זה, שההתישבות החקלאית תשמש כתריס

בפני פגעי התרבות החדשה המביאה עמה התבוללות ועזיבת דרך התורה והיראה.

מן הימים בהם נרקמו התכניות האלה ועד ראשית ההתיש־בות החדשה, שמונים אותה מייסוד פתח־תקוה בתרל"ח (1878) נמשך קו ישר, ובצדק יכולים אנו לומר כי ההתיישבות החקל־אית בארץ היתה בראשיתה התיישבות דתית. למרות זאת אנו קובעים את ראשיתה של ההתיישבות הדתית כפי שזו קיימת כיום לא מייסוד פתח תקוה אלא מהתחלותיה בתקופת העליה השלישית, כי בהתיישבות ראשונה זו לא היתה רציפות ולהת־חלה לא היה המשך אלא כעבור זמן מרובה. לא כאן המקום להכנס לבירור סיבותיה של תופעה זו. לצורך ענייננו די לציין כי להתיישבות הראשונה לא היה בסיס צבורי וחברתי רחב ופעולתם של אנשי המעשה ובעלי היזמה לא נהנתה מתמיכה חומרית ומוסרית ראויה. האירגון הפנימי והגיבוש החברתי לא היו חזקים דיים כדי לחסן את המושבות בפני השפעות שלי־ליות מבחינה דתית.

התעוררות מחודשת של רעיון ישוב ארץ־ישראל מבחינה דתית באה עם העליה השלישית. בהתעוררות זו, שכמה מגי־לוייה צויינו בראשית הדברים למעלה, פעלו מצד אחד השפעות דעותיהם של אבות הציונות הדתית ומצד שני הרעיונות הח־לוציים ששלטו בקרב הנוער הציוני. בראשיתם לא זכו מאמצים אלה בתמיכה הראויה, והחלוצים הדתיים הראשונים נפגשו ב־חוסר הבנה לא רק מבחוץ אלא גם מבפנים. "— — — ביחס להתיישבות לא היתה הבנה גם במזרחי... הציבור הדתי, אף רבים מעסקני המזרחי ראו בהתיישבות של המזרחי רק שאלה הסתדרותית בלבד ולא שמו לב להבין כי באין כפרים של חיי מסורת, באין ציבור גדול של עובדים בעיר ובשדה שומרי תו־רה, באין מושבים ומושבות, קבוצות וקיבוצים המיוסדים על דעת התורה ושמירת המצוות המעשיות — אין גם ערך גדול לחינוך המזרחי מכיוון שהוא נשאר תלוי באוויר" *.

* מאמר מערכת בשבועון המזרחי "התור", כ"ה בניסן תרצ"ב.

במהלך התפתחותה של החלוציות הדתית בהתיישבות נשתנה היחס אליה והיא הפכה במשך הזמן לגורם חשוב, ובחלקים מסויימים, וביחוד בהתיישבות העולים היא גורם מכריע כיום. מעמדה הנוכחי של ההתיישבות הדתית במדינה היא עדות לכח החיוני שביהדות הדתית. מפעל זה, הנושא מסורת מפוארת של מאמצים חלוציים במשך שני דורות, הוא מתרומותיה המקוריות של היהדות הדתית לחידוש חיי ישראל בארצו.

השמטות*

כפר גדעון

בשנת תרפ"ד, עם ראשית ההתישבות בעמק יזרעאל, נוסד במרכזו של העמק סמוך לעפולה המושב כפר גדעון. מייסדיו היו יהודים דתיים שעלו לארץ מטרנסילווניה. תנאי ההתיישבות היו קשים ביותר, רבים מהמתישבים לא החזיקו מעמד ואחרי כמה שנים עזבו את המקום, שש משפחות בלבד נשארו במושב. בשנת תרצ"ו קלט המושב חברים חדשים עד שהגיע מספרם ל־26. בשנת תרצ"ח באה לכפר קבוצת הכשרה מחברי בני עקיבא בא"י — הגרעין הראשון של קבוצת ב"ע הראשונה, כיום קבוצת סעד.

העליה אחרי הקמת המדינה הביאה תוספת מתישבים גם לכפר גדעון ומספר המתישבים מגיע ל־50, מלבד תושבים שאינם בעלי משקים.

המושב נוסד ע"י שומרי תורה ומצוות שבקשו להבטיח את צביון החיים הדתי של המושב. כל חבר חדש חייב היה לחתום על הצהרה לאמר:

הנני מתחייב כל זמן שבתי בכפר גדעון או היותי חבר באגודה להתנהג לפי התורה והמסורת של ישראל ולפי מסרת כפר גדעון ובפרט לא לחלל את השבת ומועדי ישראל וגם לא לאפשר לאחרים לעשות זאת בגבולות משקי ואדמתי ובמקרה שאעבור על התחייבותי זאת או חלק ממנה — אקבל על עצמי החלטת הועדה הדתית של המושב.

* מתוך שגגה לא הוכנסו ישובים אלה במקומם המתאים בספר, והם באים כאן.

קוממיות

המושב קוממיות נוסד בתש"י ע"י חברים מהסתדרות צעירי אגודת ישראל. המושב נמצא בדרום, באזור מגדל אשקלון בתחום המועצה האיזורית שפיר. המשק עומד בעיקר על שני ענפים: ענף המטעים וגידול בקר לחלב, והשטח העומד לרשותו הוא 5,200 ד'.

שעלבים

קיבוץ שעלבים הוא אחד הישובים הצעירים של פועלי אגודת־ישראל. חבריו יוצאי תנועת עזרא, חברי גרעין שלהבת, עלו להתישבות בשנת תשי"א בעמק איילון, סמוך לגבול לטרון, מקום שנתפרסם בקרבות הקשים שהתנהלו בו במלחמת השחרור.

המשק מבוסס בעיקרו על ענף הפלחה, התופס 4200 ד' מהשטח הכללי של 4500 ד' שלרשות המשק. שאר הענפים הם מספוא, גן ירק ומטעים.

מילואים

טבלה א׳
מושבי עובדים

	שנת הייסוד	האזור	שטח הקרקע *
כפר חסידים	תרפה	עמק זבולון	3600 [1]
שדה־יעקב	תרפ״ז	עמק יזרעאל	6400
כפר פינס	תרצ״ג	שומרון	4125
כפר אברהם	תרצ״ג	עירית פתח־תקוה	400
כפר הרא״ה	תרצ״ד	עמק חפר	5300
הזורעים	תרצ״ז	הגליל התחתון	6550
שדה אילן	ת״ש	הגליל התחתון	7000
נחלים	תש״ד	שפלת לוד [5]	3000
גאולי תימן	תש״ו	עמק חפר [6]	400
תקומה	תש״ז	נגב	6000
יסודות	תש״ח	שפלת יהודה	5500
ניר עציון [2]	תש״ט	הכרמל	3200
משואות יצחק [3]	תש״י	הדרום [7]	6000
ניר גלים [4]	תש״י	הדרום	5900

* שטח הקרקע בכל הטבלאות בדונמים
[1] מתייחס לחברי הפועל־המזרחי שבכפר
[2] משנת תשי״ד מושב שיתופי
[3] משנת תשי״ד מושב שיתופי
[4] מושב שיתופי
[5] לפני מלחמת השחרור בגליל העליון
[6] לפני מלחמת השחרור בכפר יעבץ
[7] לפני מלחמת השחרור בגוש־עציון

טבלה ב'

קבוצות

	שנת הייסוד [1]	האזור	שטח הקרקע [2]
טירת צבי	תרצ"ז	עמק בית־שאן	4600
שדה אליהו	תרצ"ט (תרצ"ז)	עמק בית־שאן	3500
יבנה	תש"א (תר"צ)	הדרום	3689
בארות־יצחק	תש"ג (תרצ"ח)	שפלת לוד [3]	2850
חפץ חיים	תש"ד (תרצ"ג)	הדרום	4700
עין הנציב	תש"ו (תרצ"ט)	עמק בית־שאן	4692
עין צורים	תש"ו	הדרום [4]	2800
כפר דרום	תש"ז	הדרום [5]	3737
סעד	תש"ז (תרצ"ח)	הנגב	4200
שלוחות	תש"ח (תש"א)	עמק בית־שאן	2632
צתיבה	תש"ט	שפלת יהודה	4000
לביא	תש"ט	הגליל התחתון	3618
שעלבים	תש"י	עמק אילון	4500

[1] התאריכים מציינים שנת העליה להתישבות, אלה שבסוגריים שנת ייסוד הקבוצה.

[2] המספרים מציינים שטחים קבועים ששובצו לישובים; ברשותן של רוב הקבוצות יש גם שטחים בעבוד זמני.

[3] לפני מלחמת השחרור בנגב.

[4] לפני מלחמת השחרור בגוש עציון.

[5] לפני מלחמת השחרור בנגב.

טבלה ג'
מושבי עולים

	שנת הייסוד	האזור	שטח הקרקע
טירת יהודה	תש"ט	שפלת לוד	2900
כפר שמאי	תש"ט	הגליל העליון	1000
כרם בן זמרה	תש"ט	הגליל העליון	300
מירון	תש"ט	הגליל העליון	660
עלמה	תש"ט	הגליל העליון	1630
שרשרת	תש"ט	הנגב	4500
כפר חב"ד (שפריר)	תש"ט	שפלת לוד	2100
בני ראם	תש"ט	שפלת יהודה	3200
דלתון	תש"ט	הגליל העליון	3000
שפיר	תש"ט	הדרום	3500
בית גמליאל	תש"ט	הדרום	3000
פורת	תש"ט	גוש תל־מונד	3000
בית מאיר	תש"י	פרוזדור ירושלים	3000
תפרח	תש"י	הנגב	4000
גמזו	תש"י	שפלת לוד	3000
חמד	תש"י	שפלת לוד	1700
צוריאל	תש"י	הגליל המערבי	5000
יושיביה	תש"י	הנגב	8000
שובה	תש"י	הנגב	3000
ישעי	תש"י	פרוזדור ירושלים	1600
מחסיה	תש"י	פרוזדור ירושלים	1600
נחם	תש"י	פרוזדור ירושלים	1000
זבדיאל	תש"י	הנגב	3400
תעוז	תש"י	פרוזדור ירושלים	2000
זנוח	תש"י	הרי חברון	2200
עוזה	תש"י	הדרום	10500
בן זכאי	תש"י	הדרום	3144
קוממיות	תש"י	הדרום	5200
בית הגדי	תש"י	הנגב	7000
אחיעזר	תשי"א	שפלת לוד	2000
זרחיה	תשי"א	הדרום	2600
עזריאל	תשי"א	גוש תל־מונד	1800
רחוב	תשי"א	עמק בית־שאן	2000

	שנת הייסוד	האזור	שטח הקרקע
חדיד	תשי"א	שפלת לוד	1300
כפר יעבץ	תשי"ב[1]	גוש תל-מונד	3000
שדה תרומות	תשי"ב	עמק בית-שאן	1800
רויה	תשי"ב	עמק בית-שאן	1800
שלוה	תשי"ב	הדרום	7000
שבלים	תשי"ב	הנגב	4400
ברקת	תשי"ג	שפלת לוד	400
מלילות	תשי"ג	הנגב	600
זרועה	תשי"ג	הנגב	3000
רוחה	תשי"ג	הדרום	3000
גבעולים	תשי"ד	הנגב	3000
בית חלקיה	תשי"ד	שפלת יהודה	3000
איתן	תשט"ו	חבל לכיש	3000
תירוש	תשט"ו	חבל לכיש	4000
נועם	תשט"ו	חבל לכיש	4000
נחושה	תשט"ו	חבל לכיש	4000
גפן	תשט"ו	חבל לכיש	4000
יד רמב"ם	תשט"ז	שפלת יהודה	1500

[1] שנת התנחלות המתיישבים הנוכחים. המושב נוסד בתרצ"ג.

טבלה ד'

מוסדות עליית הנוער הדתי *

	שנת הייסוד	המקום
כפר הנוער הדתי	תרצ"ו	כפר חסידים
בית־הספר החקלאי מקוה־ישראל (המדור־הדתי)	תרצ"ח	ע"י תל־אביב—יפו
מוסד יקיר	תש"ד	כפר הרא"ה
מוסד עליה	תש"ד	פתח־תקוה
כפר בתיה	תש"ז	ע"י רעננה
נצח ישראל	תש"ח	השרון
כפר נתן בירנבום	תש"ח	השרון
נוה עמיאל	תש"ח	שדה יעקב
כפר אליהו	תש"ט	שפלת יהודה
הודיות	תש"י	לביא
חות סג'רה	תש"י	סג'רה
ימין־אורד	תשי"ג	ע"י ניר־עציון

* נמנו כאן רק אותם מוסדות הנמצאים בכפר או בסמוך לנקודות התישבות. מלבדם קיימים עוד עשרות מוסדות בערים ובמושבות ומספרם ביחד כ־30. מלבד הנוער שבמוסדות מתחנכות חברות־נוער גם בקבוצות ובמושבים.

טבלה ה'

אוכלוסיה

מושבי עובדים	(טבלה א')	4350
קבוצות	(טבלה ב')	3700
מושבי־עולים	(טבלה ג')	14200
מוסדות עלית־הנוער (חניכים)	(טבלה ד')	1600

ביבליוגראפיה

אין כוונתה של רשימה ביבליוגרפית קצרה זו להקיף את כל מה שנכתב על ההתיישבות הדתית אלא לציין חומר שיש בו כדי להרחיב את הדאמר כאן. ברשימה נכללו ספרים וחוברות, סקירות כלליות וספרי עזר על ההתיישבות בכללה, וכן ספרות על ישובים שונים במידה שהופיעו כאלה. לא נכללו מאמרים בעתונות.

(א) ההתיישבות העברית בא"י, ספרי עזר

י. ורפל (רפאל): ביבליוגרפיה ציונית דתית. הוצאת המדור־הדתי של המחלקה לעניני הנוער שע"י ההנהלה הציונית, תש"ה.

בעמודים צז—ק נרשמה ביבליוגרפיה על ההתיישבות הדתית, בכלל זה המושבות שנוסדו בידי יהודים דתיים עם ראשית ההתיישבות החקלאית.

אלכס ביין: תולדות ההתיישבות הציונית מתקופת הרצל. הוצאת מסדה, תש"ג.

ספר מקיף של תולדות ההתיישבות העברית בא"י.

שמואל דיין: מושבי עובדים בארץ־ישראל, תש"ה.

יוסף ויץ: פירות (מגילת האדמה ספר שלישי), הוצאת הלשכה הראשית של הקהק"ל, תשי"ב.

תולדות ההתיישבות על רקע גאולת הקרקע; כולל חמר ארכיוני בלתי ידוע עד עתה.

יהושע זימן: עם שנת היובל של הקהק"ל. הוצאת הלשכה הראשית של הקהק"ל תשי"ב.

תולדות ההתנחלות לפי השנים על רקע רכישות הקרקע של הקהק"ל.

ג. קרסל: קורות (מגילת האדמה ספר ראשון). הוצאת הלשכה הראשית של הקהק"ל תשי"ב.

תולדות הקהק"ל.

(ב) סקירות כלליות על ההתיישבות הדתית

נ. עמינוח: תנועת עבודה דתית. הוצאת הברית העולמית של תורה־ועבודה תרצ"א.

על צעדיו הראשונים של הפועל הדתי בהתישבות. ראה פרקים ח' ו־ט'.

ש. דניאל: באהלי תורה ועבודה. הוצאת הנהלת תנועת תורה ועבודה העולמית והלשכה הראשית של הקהק"ל, תרצ"ח.

פרקי הווי מישובי תורה ועבודה.

מ. חזני: משדה יעקב עד טירת צבי. הוצאת ספרית תורה־ועבודה, תרצ"ח.

סקירה על דרכה ומעמדה של התיישבות הפועל־המזרחי.

מ. אורליאן: הקיבוץ־הדתי והתפתחותו. הוצאת הקיבוץ־הדתי, תש"ו.

ש. דניאל: הרב ישעיהו שפירא. הוצאת ההנהלה הארצית של בנ"ע באי"י. תש"ו.

בפרקים הראשונים של הספר באו תאורים על ראשית התיישבות הפועל־המזרחי והווי החיים בקבוצות.

המושב־הדתי. הוצאת שרות תרבות של צבא הגנה לישראל, תש"ט.

סקירה קצרה על המושב הדתי, תולדותיו ומעמדו.

מ. חזני: ההתיישבות הדתית על אדמת הלאום. הוצאת המדור־הדתי במחלקת הנוער והחלוץ, והלשכה הראשית של הקהק"ל, תשי"א.

יוסף בן אהרן (אוירבך): חזון והגשמה, בקובץ "קמה", ספר שנה של הקהק"ל, תשי"ב.

על תנועת ההתיישבות של פועלי אגודת ישראל.

מ. חזני: יישובי הפועל־המזרחי. קבץ "מצפה", הוצאת המרכז העולמי של המזרחי, תשי"ג.

ישראל הדתית, תשי"ד.

במדור התיישבות סקירות על ההתיישבות הדתית לזרמיה השונים.

נ. עמינוח: התיישבות עובדת דתית. הוצאת מחלקת ההסברה של החזית הדתית הלאומית. תשט"ו.

תיאור התפתחותה של התיישבות הפועל המזרחי והוי החיים בישובים ותיקים וחדשים. בסוף החוברת טבלאות סטאטיסטיות מפורטות.

דין וחשבון לועידה השמינית של הפועל־המזרחי, תש"ב. הפרק התישבות.

סקירה על ההתיישבות בשנות תרצ"ה—תש"ב.

דין וחשבון לועידה העשירית, תש"י.

ראה בייחוד הפרקים על המרכז החקלאי, איגוד המושבים והקיבוץ הדתי.

שלש שנים (דין־וחשבון לועידה האחת־עשרה), תשי"ב.

ראה הפרקים: התישבות, איגוד המושבים, הקיבוץ־הדתי.

דין־וחשבון: המרכז העולמי של המזרחי לועידה העולמית הי״ח, תש״ט.

ראה הפרק התיישבות, וכן הפרק על עליית־הנוער. תאור מפורט על עליית הנוער ומוסדות הקליטה בא גם בדו״ח לועידה העולמית הי״ט, תשט״ו.

(ג) ההתיישבות הדתית במלחמת השחרור

ג. עמינוח: בשערי עזה; המערכה על בארות יצחק. הוצאת הקיבוץ הדתי, תש״ט.

ג. עמינוח: כפר דרום, כפר הגבורה. הוצאת שרות תרבות של צה״ל (תש״ט).

משגב: אמוני ישראל במלחמת השחרור. הוצאת המחלקה לעניני הנוער והחלוץ של ההסתדרות הציונית, המדור־הדתי.

חלק א׳: הישובים הדתיים בבקעת בית־שאן, בדרום ובנגב, במעברות מלחמת השחרור, תש״י. **חלק ב׳**: גוש־עציון במלחמתו, תשי״ד.

(ד) ישובים

ש. שלום: עליית כפר חסידים, שנתון ״דבר״, תש״ד, תש״ה.

פרקי זכרונות מראשיתה של כפר חסידים.

לתקופת השנה: טירת צבי, תרצ״ד־תרצ״ח. הוצאת מזכירות חבר הקבוצות של הפועל־המזרחי תרצ״ח.

על טירת צבי, עלייתה והתגוננותה.

טירת צבי במערכה, תרצ״ט.

פרשת התגוננותה של טירת צבי, מסופרת מפי חברי הקבוצה.

אביעד: ליל טירת צבי (פואמה).

הדפסה מיוחדת מקובץ ״אמנה״, תרצ״ט.

הכפר העברי נוה יעקב, תרצ״ט.

תולדה וסקירות עם מלאת חמש־עשרה שנה לייסוד הכפר.

קבוצת אברהם: שלבי התפתחותה. בקבץ הזכרון ״אשל״, הוצאת קבוצת אברהם, תרצ״ט.

ג. עמינוח: שדה יעקב. הוצאת המחלקה לעניני הנוער, המדור־הדתי, (סידרת מכורה), תש״ד.

מ. קרונה י. הרשקוביץ: יבנה. הוצאת המדור־הדתי של המחלקה לעניני הנוער, (סידרת מכורה), תש״ד.

לחוברת שני חלקים: קרונה: מרודגס עד יבנה, תולדות קבוצת רודגס עד התיישבותה בתש״א. י. הרשקוביץ: סקירה היסטורית על יבנה מראשיתה עד הכיבוש הערבי.

נ. ברגיורא: שדה־אליהו. הוצאת המדור־הדתי במחלקה לעניני הנוער. (סידרת מכורה), תש״ז, מהדורה שניה מורחבת תשט״ז.
מ. אגמון: עין־הנצי״ב. סקירות ומילואים מאת דב רפל, מאיר אור. המדור־הדתי במחלקה לעניני הנוער והחלוץ (סידרת מכורה), תשי״ב.

(ה) עתונות

בעיותיה האקטואליות של ההתישבות הדתית באות לידי ביטוי על דפי העתונות וביחוד בעתונים המוצאים ע״י הזרמים השונים בהתישבות הדתית.

מענית: בטאון איגוד המושבים של הפועל־המזרחי. בגליונותיו חומר רב על ישובי העולים.

עמודים: בטאון הקיבוץ הדתי (לפני כן ״ידיעות הקיבוץ־הדתי״, ו״עלונים״).

שלוחות: ירחון. יוצא ע״י המדור הדתי במחלקה לעניני הנוער והחלוץ.

זרעים: בטאון בני־עקיבא בארץ־ישראל.

מאמרים על ההתישבות הדתית ועל ישובים דתיים יש למצוא גם על דפי העתונות היומית: ״הצופה״, ״שערים״ ועוד.

(ו) שונות

ר׳ בנימין: יהודי תימן. הוצ׳ הקהק״ל.
ר׳ בנימין: חסידים עלו לארץ. הוצ׳ הקהק״ל.
י. וולפסברג: לתולדות המזרחי בגרמניה ולמהותו. ספר המזרחי, הוצ׳ מוסד הרב קוק תש״י, עמ׳ 164־165 (על ראשיתה ואופיה של התנועה החלוצית־דתית בגרמניה).
נ. קצבורג: תנועת הנוער הדתית, שם. על הרעיון החלוצי בקרב ארגון בני־עקיבא בא״י.
מ. אונא: בשבילי המחשבה והמעשה. הוצאת מורשת, תשט״ו. קבץ מאמרים. ראה ביחוד המדור המוקדש לשאלות הקבוצה הדתית.

מפתח

אחיעזר 111
איתן 114, 115
אלישיב 29—31
ארגון ירושלים 81
ארגון נחליאל 33
ארגון מצפה הגליל 80
בארות יצחק 68—74, 82
83, 90, 96-97, 119
ביריה 65
בית גמליאל 109
בית הגדי 110
בית מאיר 107
בן זכאי 109-110
בני ראם 89
ברקת 111
גאולי תימן 33
גבעולים 110
גמזו 111
גפן 114
גרעין הצ'כי 64
גרעין התקווה 77
גרעין מורשה 76
דלתון 114
הזורעים 77-79
זבדיאל 109
זנוח 107
זרחיה 110
חדיד 111
חמד 111
חפץ חיים 47, 85—88, 123 126
טירת יהודה 110
טירת צבי 32, 47, 48—53, 55, 56,
60 62, 64, 65, 75, 99-100, 119,
131
יבנה 57—60, 76, 77, 95-96, 119
יושיביה 109
ימין אורד (מוסד) 135
יסודות 88
יער לנדוי 21
ישיבת בנ"ע בכפר הראה 29, 65,
133
ישיבת בנ"ע מירון 132, 133
ישיבת בנ"ע נחלים 133
ישיבת הקיבוץ הדתי יבנה 132
ישיבה חקלאית 29, 133
ישיבת נתיב מאיר 133
ישיבת תורה ומלאכה 13
כפר אליהו (מוסד) 136
כפר אברהם 13, 26-27
כפר אוריה 15, 19, 23
כפר בתיה (מוסד) 135
כפר גדעון 74, 145
כפר דרום 71, 75—77, 90, 98
כפר הנוער הדתי (מוסד) 76, 134
כפר הראה 27—29, 33, 34, 64, 83,
107, 108, 133
כפר חב"ד (שפריר) 106-107
כפר חיטין 15, 19, 78
כפר חסידים 15, 21—24, 68
כפר יעבץ 31—34, 42, 68, 111
כפר עציון 60—64, 67, 72, 90—93
כפר פינס 24—26, 43, 62, 109

כפר שמאי 113
כרם ביבנה 58
כרם בן זמרה 113
לביא 118, 135
מוסד הודיות 135
מוסד יקיר 29, 133
מוסד נתן בירנבוים 136
מוסד עליה 13, 135
מורשת (גרעין התיישבות) 112
מחנה ישראל 84
מחסיה 106
מירון 113, 133
מלילות 110
משואות יצחק 64־65, 67, 90—93
נוה יעקב 35—38, 82, 90, 94־95
נוה עמיאל 21, 135
נוחם 107
נועם 114
נחושה 114
נחלים 80—82, 90, 133
ניר גלים 77, 119, 120
ניר עציון 34, 68, 135
נצח ישראל (מוסד) 136
נצר יששכר 34
נתיבות 88
סג׳רה, חוה 80, 100, 135
סעד 71, 74־75, 98, 109, 132
עוזה 108, 115
עזריאל 111
עין הנציב 71—74, 76, 112, 131
עין צורים 65־66, 67, 90—93, 132
עלמה 113־114
פורת 111
קבוצת אברהם 43, 61, 72
קבוצת אמונים 71, 72
קבוצת אריה 44, 54, 72
קבוצת בני עקיבא 42־43
קבוצת חיים 14
קבוצת חתם סופר 13
קבוצת יבנה (בכפר סבא) 42
קבוצת יהודה הלוי 13
קבוצת המאוחדת 43
קבוצת מכורה 34, 68
קבוצת נצי״ב 14, 15, 23, 42
קבוצת נתיבות 71, 75
קבוצת עובדיה 43, 61, 86, 87
קבוצת עלומים 74
קבוצת צבי 13, 15, 16, 18
קבוצת רודגס 26, 27, 32, 39—42,
44, 48, 54, 59, 69, 72, 117
קבוצת ריינס 13, 15
קבוצת רמת השומרון 44, 69, 117
קבוצת שמואל 13, 15
קבוצת שח״ל 39, 41־42, 43, 62
קבוצת שחר 77
קבוצת התקוה 14
קיבוץ הנוער האגודתי בכפר סבא
קוממיות 146
שדה אילן 80
שדה תרומות 112, 132
שדה אליהו 54—57, 72, 131
שדה יעקב 16 17—21, 24, 34,
41, 72, 117
שובה 109, 132
שיבלים 110
שלווה 108, 115
שלוחות 74, 117־118, 132
שעלבים 146
שפיר 108, 231
שרשרת 109, 132
תירוש 114
תעוז 106, 133
תפרח 108
תקומה 71, 82־83, 132